

Др. ПЕТРО МІРЧУК

КОЛІВЩИНА

ГАЙДАМАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ
1768 р.

Др. ПЕТРО МІРЧУК

КОЛІЇВЩИНА

ГАЙДАМАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ

1768 р.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНОЗНАВСТВА, ч. 41

Всі авторські права застережені

Мовний коректор: Микола Верес

Др. ПЕТРО МІРЧУК

КОЛІЇВЩИНА

ГАЙДАМАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ
1768 р.

diasporiana.org.ua

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА
НЬЮ ЙОРК 1973

SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

UKRAINIAN STUDIES, v. 41

THE KOLIYIVSHCHYNA
THE UKRAINIAN UPRISING OF 1768

by

Petro Mirchuk, J.D., Ph.D.

All Author's rights reserved

Language corrections by M. Veres

---

*Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Limited
200, Liverpool Road, London, N1 1LF.*

З М І С Т

	Ст.
ПЕРЕДМОВА	7
ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ВСТУП	11
I. ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА В ПЕРІОДІ ГАЙДАМАЧЧИНИ	31
1. Населення Польщі і українських земель під Полщею	32
2. Політичні відносини	34
3. Суспільно-політичний лад Польщі у 18-тім столітті	36
4. Культурне і моральне обличчя польської шляхти	44
5. Польські збройні сили в період Коліївщини	47
II. ГАЙДАМАЧЧИНА ДО 1768 РОКУ	52
1. Початки Гайдамаччини	52
2. Семен Палій: Перехід від Козаччини до Гайдамаччини	53
3. Повстання 1702 року: Народження Гайдамаччини	57
4. Перші гайдамацькі виступи	62
5. Повстання полк. Верлана 1734-35 рр.	63
6. Повстання 1750 року	71
III. КОЛІЇВЩИНА	75
1. Початок повстання	75
2. Здобуття Умані	78
3. Відновлення Гетьманщини	82
4. Московська збройна інтервенція	85
5. Проти польських займанців і московських інтервентів	89
6. Криваві польсько-московські репресії	95
IV. КОЛІЇВЩИНА І ЗАПОРОЗЬКА СІЧ	101
1. Перше зруйнування Січі	102
2. Відновлення Січі	103
3. Важке московське «Нет!»	107
4. Вимушена примирливість кошової старшини	109
5. Бунт «сіроми» на Запорозькій Січі в 1768 р.	113
6. Московська заплата: Друге зруйнування Січі	116
V. ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА	119
1. Населення Лівобережної України	120
2. «Привести до того, щоб Малоросія обрусіла!»	120
3. Мілітарна потуга Московщини	125
4. «Не так тії воріженьки»	128
5. Кризь «залізну заслону»	129

	Ст.
VI. КОЛІЇВЩИНА І МОСКВА	131
1. »Золота Грамота«	132
2. Принципова ворожість Москви	137
3. Чорна Грамота: Указ цариці з 9/20 липня 1768 р.	139
4. Ворожість московського народу до Коліївщини	143
VII. ДІЙСНИЙ ХАРАКТЕР КОЛІЇВЩИНИ	147
1. »Гайдамаки — розбійники, вори!«	149
2. »Коліївщина — класова боротьба селян«	160
3. »За віру греко-православну!«	168
4. Політичні цілі Коліївщини	178
5. Коліївщина — українське національне повстання	187
VIII. УЧАСНИКИ КОЛІЇВСЬКОГО ПОВСТАННЯ	193
1. Колії	193
2. Гетьман Максим Залізняк	215
3. Полковник Іван Гонта	227
4. Полковник Семен Неживий	241
5. Полковник Микита Швачка	248
6. Полковник Андрій Журба	252
7. Полковник Станкевич	254
8. Полковник Іван Бондаренко	256
9. Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворський, псев- до-ініціатор Коліївщини	257
IX. ДО ОКРЕМИХ ПИТАНЬ КОЛІЇВЩИНИ	265
1. Початок повстання	265
2. Здобуття Умані	270
3. Козацька Рада в Умані	274
4. Відновлення Гетьманщини	275
5. Чи дійсно існувала якась »Золота Грамота«?	279
6. Справа Балти	282
7. Назва »Коліївщина«	286
8. Коденська книга	288
9. Коліївщина й інші революційні рухи другої полови- ни 18-го століття	300
X. ЗАКЛЮЧЕННЯ	305
БІБЛІОГРАФІЯ	307
ІНДЕКС	313
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ	318
ІНШІ ПРАЦІ АВТОРА	319

ПЕРЕДМОВА

Всебічна й документована історія України, задумана і практично проведена акад. Михайлом Грушевським, не могла бути вповні закінчена, бо московсько-советська влада вкоротила йому передчасно життя. М. Грушевський опублікував лише 10 томів цієї історії по період гетьмана Івана Виговського включно. Дальший одинадцятий том був уже готовий до друку, але окупаційний режим його укритв або знищив. Тим то Грушевський не зміг дати нам також всебічної історії періоду Гайдамащини і зокрема Коліївщини. Свій позитивний погляд на Коліївщину він дав у популярній, одностомовій «Ілюстрованій Історії України», де з природи речі той огляд мусів бути коротким.

Ні один з учнів історичної школи Грушевського до тепер не взявся до завдання — закінчити всебічну історію України свого учителя. Публіковано лише малі чи більші, звичайно одностомові, огляди історії України, в яких Коліївщині відведено тільки невеличке місце. В найбільшій розміром праці п. н. «Велика Історія України» (884 сторінки більшого формату) найвизначніший учень Грушевського, проф. др. Іван Крип'якевич, дав огляд Коліївщини в дусі свого учителя, підкреслюючи національно-державний характер тієї доби визвольної боротьби Правобережної України проти колоніальної влади Польської Корони. Проте, і цей огляд мусів бути короткий — на нецілу сторінку друку — і тому він не вистачає для основного пізнання програми повстання Коліївщини і державотворчої праці проводу того повстання.

Тим то серед українських істориків даліше знаходилися такі, які ставилися до Коліївщини невиразно, або й таки — під впливом старої історіографії з-перед Грушевського — вважали Гайдамаччину разом з Коліївщиною стихійним і безпрограмовим рухом, без державного характеру. Прикладом такого становища може служити обширна публіцистично-полемічна праця історика проф. Олександра Шульгина п. з. «Державність чи гайдамаччина».

Праця проф. др. Петра Мірчука, що оце публікується, заповняє цю прогалину вповні. Вона може служити за зразок всебічної історії цього періоду і може бути влучена в курс історії України, який доповняв би десятитомову працю Грушевського. Автор дбайливо зібрав у своїй праці джерельні дані, опубліковані досі з архівів і спогадів сучасників того повстання, використав усю літературу українських і чужих істориків, проаналізував це все належно науковою методою і на основі цих даних зробив переконливий висновок, що Коліївщина була наперед запланованим повстанням з виразною програмою віднови української гетьмансько-козацької держави на зразок держави гетьмана Богдана

Хмельницького. В праці дані переконливі докази, що повстання мало основний національний характер. Інші моменти, як соціально-не визволення від шляхетсько-колоніального ладу, оборона свободи православної Церкви і інші грали ролю також, але вони не були на першій плані.

Культурних людей взагалі і зокрема інтелектуалів тепер вважає факт, що Коліївщина у своїй війні проти польської окупаційної влади і проти носіїв її суспільного ладу стосувала масакри польської шляхти і всіх, хто разом з нею боронив цю польську державність на Правобережжі України. Сьогодні ми такі методи війни відкидаємо як суперечні християнському моральному розумінню визвольної чи оборонної війни. Зокрема сьогодні рішуче осуджується всяке навмисне вбивство безборонного цивільного населення ворожої національності, навіть у часі війни.

Проте, ті масакри, які згадується в тодішніх польських урядових джерелах та в спогадах сучасників Коліївщини, треба розглядати з історичного становища, тобто на тлі тієї доби, про яку мова. А перш за все, конечно прикладати ту саму мірку в стійці до обох сторін, що беруть участь у війні. Пригадаймо, що в час Тридцятьлітньої Війни в Німеччині по обидвох сторонах фронту двох воюючих таборів того самого німецького народу стосовано методу масової масакри в здобутих «ворожих» містах, хоч то були німецькі міста з німецьким населенням. Так, наприклад, після здобуття Нюрнбергу жертвою масакри, влаштованої регулярною армією однієї сторони впало понад 30.000 осіб обох статей разом з дітьми.

Визначний жидівський історик, проф. др. Йосель Тамітаї, в наукових дискусіях у Єрусалимі про методи війни Богдана Хмельницького, коли то загинули не лише десятки тисяч польської шляхти, але також маси жидів, підкреслював саме цей момент: Тодішня доба не знала сучасних законів війни з принципами Газької конвенції. Тоді кожна сторона однаково стосувала масакри населення противної сторони. Такі наймовірно жорстокі методи масових масакр стосувала супроти українського населення в час Хмельниччини польська армія Яреми Вишневецького, а потім армія польського гетьмана коронного С. Чарнецького, який безжалісно винищував не лиш християн-українців, але й маси жидів. Масові погроми жидів перед їх приходом до Польщі й на українські землі проводжено в Іспанії, Франції, Німеччині й Англії.

Якщо йдеться про удари українських повстань проти жидів, а не лише проти польської шляхти, то треба мати на увазі, що соціально-політичну і моральну вину за це несуть польські магнати, які забирали землю українського народу так, начебто вона була нічиєю, тобто присвоювали її собі шляхом протизаконної грабежі і спроваджували туди жидів до праці для себе в ролі колекторів і екзекуторів данин із закріпощених українських селян із оплатами за Богослуження включно. »Жиди були примушені до такої служби, бо їм невилітно було осідати на землі як

хлібороби, або бути незалежними промисловцями. Як жид, я болю і плачу над жертвами масакр в часі Хмельниччини і Коліївщини в Україні, але як історик я об'єктивно стверджую, що це були наслідки політично-суспільного ладу польської шляхтищини в Україні, а не спеціальний український антисемітизм», — говорив не раз цей жидівський учений. Дійсний, програмовий антисемітизм ми бачили в час другої світової війни в Німеччині.

Але й у наші часи стосують часом масові вбивства цивільного населення навіть демократичні країни: це мало місце в час другої світової війни, коли, напр., в наслідок важкого бомблення американцями Дрездену загинули невинно, десятки тисяч цивільного населення, або коли скинено атомову бомбу і цим знищено все цивільне населення цілого міста в Японії. Значить, що й при найбільших зусиллях зберігати гуманні методи ведення війни приходять до слова негуманні жорстокості, бо ж війна сама по собі є жорстокістю, пересиченою кривавими насиллями, навіть при найповнішому зберіганню постанов газької та женецької конвенцій.

Пророк національного відродження українського народу, який закликав земляків: «Вставайте, кайдани порвіте, і вражою злою кровю волю окропіте», в одній із своїх найкращих поем «Гайдамаки» дав власне опис Коліївщини. Призадумуючись над жорстокостями кривавої розправи, він у своїм після-слові заявляє: «Серце болить, а розказувать треба». Будучи певним, що цю його поему читатимуть усі свідомі відповідальності за долю мільйонів і в його часи, і пізніше, Шевченко на їх адресу додає: «Нехай бачать сини і внуки, що їх батьки помилялися!» З пізнання минулих помилок, відкритих історією, може вирости світліша майбутність, коли переможе ідея волі кожного народу на його землі і щезне бажання панувати над іншими народами.

Саме така є провідна ідея цієї праці проф. д-ра Петра Мірчука.

Матвій Стахів

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ВСТУП

Ні одна сторінка історії українського народу не зазнала такого пристрасного, нагального й послідовного приниження й плюгавлення зі сторони наших національних ворогів, поляків і москалів, і з таким недоцінюванням, а то й знецінюванням зі сторони деяких українських істориків, а під впливом цього й загалу українців, як та, що їй дано назву *Коліївщина*, тобто повстання гайдамаків 1768 р.

Реакція окупантів України на те повстання зрозуміла: Так Московщина, як і Польща були певні, що перемога Московщини над Мазепою була остаточним, смертельним ударом для змагань українського народу до відновлення своєї самостійної, від Московщини і від Польщі зовсім незалежної держави і окупована ними частина України стане вже назавжди невід'ємною частиною їхньої держави, з покірною «русинською», чи «малоруською» людністю, яка буде слухняно коритися своїм польським чи московським панам. Добре зорганізоване й успішно проводжуване повстання 1768 року з виразним кличем ліквідації польського панування на всій українській території праворуч Дніпра й повернення гетьманщини, тобто повної державної самостійності України із соціальним ладом «без холопа і без пана», було громом з ясного неба по тих сподіваннях ворогів України. Для поляків це було маривом повторення Хмельниччини: для москалів — маривом перекинення революційно-визвольної боротьби українського народу на Лівобережжя проти московського окупанта. В обличчі тієї дуже серйозної загрози обидва окупанти українських земель негайно об'єдналися в спільному змаганні жорстоко здавити зрив українського народу. Спільними силами Московщини і Польщі, а перш за все завдяки московському підступові й зраді, їм вдалося втопити повстання коліїв у морі крові українських повстанців.

Але лишалася величня ідея, що плекана в душах українського народу могла при найближчій нагоді знову запалити всю Україну вогнем повстання проти Польщі і проти Московщини, за волю і справедливість. А тому й треба було ворогам цієї ідеї нанести їй моральну смерть — шляхом плюгавлення її, приниження й повного обезцінювання. До сповнювання цього гидкого завдання й узялись з запалом польські й московські історики, мемуаристи й автори всего, що було ними писане на тему Коліївщини й Гайдамаччини.

В польських мемуаристів долучувалося до цього ще й особисте почуття «кривди», заподіяної їм українськими повстанцями та бажання бодай у моральній площині помститися шляхом відповідного препарування споминів.

На добавок лиха — документарна мемуарна література надзвичайно убога. Тут треба насамперед згадати спомини двох дітей губернатора Умані Младановича, Вероніки, заміжної Кребсової і її брата Павла, врятованих від смерті з рук повстанців сотником Гонтою, які були наочними свідками подій в Умані.

Вероніка Кребсова була 18-літньою дівчиною в час Коліївщини. Як дочка губернатора Умані Младановича вона добре знала Івана Гонту, сотника надворних козаків власника Уманщини Потоцького, та військових і цивільних представників польської влади й польського панства в Уманщині і була доволі зрілою, щоб бачити, розуміти й запам'ятати все те, що діялось тоді в Уманщині. Тільки ж, — її спомини¹ були написані нею щойно в 1827 році, майже 60 літ пізніше, коли вона була вже 77-літньою бабусею. Через те дійсні факти переплутались в її пам'яті з вигадками, які вона чула на протязі поверх пів століття від інших на тему тих подій. Подібно мається теж із споминами її брата, Павла Младановича,² який згідно з одним свідченням був в часі подій в Умані 7-літнім хлопцем, а на думку інших³ був рік старшим

1) Weronika Krebsowa. Opis autentyczny rzezi humańskiej. Poznań, 1840.

2) Paweł Mładanowicz. Rzeź Humańska. Warszawa, 1862.

3) W. Serczyk. Koliszczyna. стр. 9.

від його сестри Вероніки. В центрі обох тих споминів поставлено особу автора спомину та їхнього батька, губернатора Умані, з намаганням викликати співчуття читачів до них як жертв «гайдамацького терору» і ненависть до «кровожадних гайдамаків», навіть при помочі повторювання імен дорослих дітей Младановича в здрібнілій формі для викликання враження, що це були маленькі діти.

Багато ближче до подій 1768 року були написані спомини Ліпомана.¹ Тільки ж, він сам наочним свідком тих подій не був. На рукописі його споминів, що зберігається в «архіві Любомірських» у Львові, дописано під заголовком рукою Г. Любомирського «przez Lipomana» (т. зн. «написав Ліпоман»). Такий заголовок того твору повторено в збірці, виданій Рачинським,² з додатком: «przez naoczniego świadka». Іван Франко слушно зауважує³, що цей додаток незгідний з правдою, бо, як подає сам Рачинський в передмові до того спомину Ліпомана, Ліпоман був «українським обивателем», тобто польським шляхтичем, що жив в Україні, але в час Коліївщини був поза тереном повстання і цойно «зараз по уманській різні повернувся в Україну і нав'язавши зв'язки з наочними свідками тих страхіть, з їх уст зібрав вістки про бунт Залізняка і про страхіття, вчинені в Лисянці, Умані й деінде».⁴ Значить, праця Ліпомана це свідчення названих наочних свідків, зібрані й передані сучасником, але не в формі прямого запису зізнання очевидця, а в формі злиття всіх зізнань в одно загальне переповідження. При тому переповіданні перебивається виразна тенденція Ліпомана: оправдати й звеличати Младановича, губернатора Умані, навіть шляхом перекручувань історичної правди. Ця праця Ліпомана написана кілька літ після Коліївщини.

1) Lipoman. Rzeź Umańska, czyli historia rewolucji zrobionej przez Żelźniaka i Gontę, napisana rzetelnie, wiernie, dokładnie przez znajdującego się w teźże rewolucji. Bunt hajdamaków na Ukrainie 1768, Poznań, 1854.

2) Raczyński. Obraz Polski w XVIII wieku. Poznań, 1842.

3) І. Франко. Матеріяли до історії Коліївщини. Записки НТШ, Львів, 1904, ст. 42, кн. 6.

4) Оп. цїт., 11.

Не був наочним свідком Коліївщини й Мощенський¹, який в той час перебував у Варшаві. В Уманщину повернувся він щойно в 1775 році. Від місцевих свідків подій в Умані зібрав він цікаві інформації і, подібно як Ліпоман, передав їх у формі власного звідомлення про Коліївщину. Цей «мемуарист» бачить Коліївщину як помсту о. Мелхиседека Значка-Яворського, — за взором польських істориків, для яких вся Хмельниччина була вислідом особистої помсти Хмельницького супроти поляків. «З бажання помсти на поляках — «розяснює» Мощенський, — за свого сестринця, посаженого поляками на палъ, намовляє він (т. зн. ігумен Мелхиседек) Замзняка і його товаришів, щоб вони підняли релігійну війну проти Польщі, бо поляки зорганізували конфедерацію в Барі проти їх віри і на великому пергаміновому папері написав відповідний для того «указ» цариці, підфальшували її підпис і печатку, витиснену рублем на ляку, пишучи титули цариці золотими літерами».²

До групи мемуарних джерел треба зачислити, врешті, й анонімну польську поему п. з. «*Krótkie opisanie wierszem polskim nieszczęśliwey klęski w całej Ukrainie a najszczególniey tyrańskiej rzezi w mieście Umaniu przez Maksyma Zelezniaaka Zaporozca naupierwszego herszta za poduszczeniem Melchisedeka Jaworskiego ihumena Motrenins, nauprzód zbuntowanego a potym przyłączeniem się Gąty sotnika umanskiego zmocnionej na polskim i żydowskim narodzie roku 1768 dopelnionej u spraktykowanej, przez studenta szkól umanskich dla wiecznopomneuj calemu światu pamięci zebrane y złożone wierszem*».³ Про те, в якому дусі написаний цей твір, говорить зовсім виразно вже сам обширний заголовок, а причина повстання зведена до одного: «Все те є від ігумена Мелхиседека. Він . . . збунтував темний («губу») нарід жаром релігій... видав універсал, що ксьондз, поляк і жид мають бути в

1) Moszczeński, A. Pamiętnik do historii Polskiej. Poznań, 1858.

2) Оп. цїт., ст. 109.

3) Цю поему відкрив у рукописному відділі бібліотеки Оссолінських у Львові Іван Франко і надрукував її із своїм обширним коментарем у Записках НТШ за 1904 р., т. 62, кн. 6, ст. 1-40.

пень вирізани». Все ж і ця поема подає чимало цікавих інформацій.

Польські історики й дослідники Коліївщини пішли майже без виїмку шляхом польських мемуаристів в оцінці й навітлюванні коліївського повстання, особливо ж у визначуванні причин збройного зриву і його характеру. Клясичним прикладом такого «наукового дослідження» є автор найобширнішої і найповнішої праці про Коліївщину в польській мові Фр. Равіта-Гавронський.¹ В своїй двотомовій праці він зібрав дуже багато матеріялу про Гайдамаччину і зокрема про Коліївщину, але, як це він сам щиро признав у передмові, підходячи в усьому із польського становища, вірніше із становища крайнього польського шовінізму і з наперед визначеним завданням — якнайбільше знецінити й оплюгавити і Коліївщину, і всю Гайдамаччину, і, при тій нагоді, всі змагання українського народу. Основну причину виникнення Коліївщини бачить Равіта-Гавронський в духовості українського народу, який — в його вигадках — є мішаниною різних монгольських племен з додатком слов'янського первня, що прийняв як складову частину своєї духовості всі найгірші прикмети монгольських племен-кочовиків: вроджене замилування в розбишацтві, грабіжництві, кровожадності й анархістичному бунтарстві. Безгранична тенденційність того твору викликала рішучі застереження навіть польського історика наших днів, уважливого дослідника Коліївщини, В. Серчика, який щиро признає: «Та обширна праця здобула собі широку, але, на жаль, сумну славу, як майже клясичний приклад односторонности, засліплення і тенденційности... Сьогодні досягнення і потреби історичної науки здискваліфікували вартість і придатність тої праці».²

Не багато уступає Равіті-Гавронському явною тенденційністю і спрощенням проблеми польський історик

1) Fr. Rawita-Gawronski. *Historia ruchów hajdamackich*, t. I-II. Lwów, 1901.

2) W. Serczyk. *Koliszczyzna*. Kraków, 1968, str. 12.

Т. Корзон¹, який так окреслює причини коліївського повстання: «Не треба шукати інших мотивів, скоро для вияснення фактів різні вистарчає зіставлення кровожадного підбурювання темним фанатиком (ігуменом Мелхиседеком) із подразненим станом умів українського люду, який чув, що цариця виступила в обороні «благочестія», а ляхи ставлять опір її намаганням і ведуть з її полками війну».² Корзон відкидає навіть можливість, що українські повстанці мали якісь ідейно-політичні мотиви та політичні цілі.

Таку саму настанову й оцінку Коліївщини бачимо і в Антоні Ролле³, який у своєму історичному нарисі про Стемпковського п. з. «Кривавий Юзеф» твердить: «Темне духовенство за Дніпром, релігійний антагонізм, прозалитична політика, ведена на власну руку, врешті завелика свобода (!) в селах, розкинутих на окраїнах Польщі — були головною причиною різни». У своїй безсоромності в заперечуванні навіть очевидних фактів ради вибілювання поляків та плюгавлення українців Ролле твердить: «Гніт панів не міг бути причиною і спровокуванням бунту, бо власне на тому терені гнету не було (!) Тільки засліплені ненавистю малоросійські історіографи, зовсім необізнані з місцевими умовами, спотворено малюючи долю польсько-українського хлопа, можуть розсівати такі брехні і вигадки».⁴

Т. Моравський⁵, присвячуючи в своїй історії Польщі один розділ Коліївщині дає йому заголовок: «Москалі випускають гайдамаків». Вже сам такий заголовок, в якому автор підсовує прирівнювання українських повстанців до собак, яких їх господар «випускає» на когось, говорить ясно про настанову того автора.

Погляди Корзона, Равіти-Гавронського та Ролле характеристичні для загалу польських істориків, публі-

1) T. Korzon. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta. Poznan, 1877.

2) Op cit., 200.

3) A. Rolle. Wybór pism, t. I. Krakow, 1966.

4) Op. cit., 37.

5) T. Morawski. Dzieje narodu polskigie, t. V. Poznan, 1877.

цистів та авторів повістей і поем про події 1768 року на Правобережжі.

Щойно молодий польський історик, уважливий дослідник Коліївщини, В. Серчик у своїй джерельно й сумлінно опрацьованій праці про Коліївщину, виданій в 1968 р., тобто точно 200 літ після тих подій, визнав конечним підійти до розгляду Коліївщини «сіне іра ет студіо», а щонайменше без шовіністичного упередження. «Національна приналежність ученого — каже він — великою мірою впливала на видавані ним висновки й оцінки... А тому одні історики бачили в повстаннях збунтованих хлопів, що боролися проти соціального, релігійного і національного гнету, інші — тільки рішених на все «різунів»¹. А однак і ві. не визбувся багатьох упереджень та тенденційних намагань. Він, наприклад, твердить, що в заклик до повстання говорилося про «оборону православія, прогнання поляків, жидів і уніятів, приєднання до московської держави і обіцяно знесення панщини»², хоч ніякого доказу про якийсь натяк в закликах коліїв до повстання на бажання приєднати Правобережжя «до московської держави», тобто замінити польське ярмо на московське, він не подає бо такого й немає. А признаючи, — вперше в польській історіографії, — що колії таки мали наперед визначені політичні цілі повстання, твердить, нібито «в плянах керівництва повстання первісним заміром була інтервенція в обороні православної церкви і прогнання барських конфедератів з українських воевідств» і щойно «приєднання хлопських мас означало впровадження також вимог соціального характеру»³. Дисонансом до його заклик до повної об'єктивності являється теж повторення в його науковій розвідці агіткового опису «межуаристів» вигаданих жорстокостей коліїв у здобутій Умані.

Шовінізмом і тенденційністю надихані й досить численні белетристичні твори польських авторів (Я. Ка-

1) W. A. Serczyk. Koliszczyna. Poznań, 1968. стр. 8.

2) Op. cit., 100.

3) Ibid.

мінський, Яшовський, Гоцинський, Мочульський, Словацький), пов'язані з Коліївщиною.

Московській оцінці Коліївщини надала тон сама цариця Катерина, нап'ягнувши українських повстанців у своїй «Чорній Грамоті» («Указі») з 9-го липня 1768 року розбійниками й злодіями («Разбойники, вори»). Таку оцінку старалися уважливо зберігати всі московські історики, дослідники Коліївщини і до такої апріорної оцінки, тобто повного знецінювання й оплюгавлення, допасовували вони не лиш всі свої висновки, але й самі джерела.

Брудне окреслення московської цариці, що колії це «разбойники, вори», повторив насамперед московський історик, з походження поляк А. О. Скальковський¹. Він точнісінько так, як польський псевдо-історик Равіта-Гавронський, з якоюсь дивною насолодою обсипує українських повстанців, коліїв і взагалі гайдамаків, епітетами «розбишаки», «сухопутні пірати», «злодії», «п'яниці», які грабували польських панів і мордували їх єдино з мотивів особистої наживи. Ініціаторами й керівниками всіх гайдамацьких зривів, отже й Коліївщини, вважає Скальковській запорожців, що ними, на його думку, були бунтарські втікачі із усіх сторін слов'янщини. Ніяких ідейних чи політичних мотивів дій гайдамаків він не добаває.

Такі самі погляди й заздалегідь готові «висновки» про характер Гайдамаччини з Коліївщиною включно, висловив у своїх працях теж московський історик С. М. Соловійов². З тією різницею, що не добаваючи ніяких політичних змагань українських повстанців до повернення державної незалежності України, Соловійов, невідомо на чому базуючи, твердить про наявне і позитивне змагання гайдамаків, особливо ж коліїв, до... воз'єднання правобережної України з Московщиною. Він теж вважає організаторами боротьби запорожців, а

¹) А. Скальковській. Наезди гайдамак на Западную Украину в XVIII ст., 1733-1768. Одесса, 1845.

²) С. М. Соловьёв. История России с древнейших времен, кн. 3, т. 5-6. Москва, 1960.

виступи селян оцінює як тільки сліпий бунт проти панського гнету.

В такому ж тоні написана й праця Д. Мордовцева про Гайдамаччину¹. Його намагання є так же само знецінювати зриви українських повстанців, зводячи їх до анархістичних бунтів темного селянства, роздрозненого важким економічним положенням, спричиненим, на його думку, навіть не гнітом польської шляхти, але економічною ситуацією тогочасної Польщі. «Малоросія — твердить Мордовцев, — сама стала нездатною до самостійного політичного існування». Коліївщину називає Мордовцев «пятном в історії українського народу».

Московський погляд на Коліївщину мав дуже сильний вплив на українських істориків і дослідників Гайдамаччини. Не тільки тому, що це був «науковий» погляд представників «старшого брата», на яких українським історикам належало оглядатися, але перш за все тому, що це було становище московського уряду, задеклароване офіційно самою царицею Катериною і виступати проти нього тим українським історикам, що жили й працювали на землях України, окупованих Московщиною, було небезпечно. Тому один із перших істориків «Малої Росії», тобто України, Д. Бантиш-Каменський, згадуючи в своїй праці Коліївщину тільки мимоходом, твердить, що «під ім'ям гайдамаків розуміється розбишацька зграя, зложена з запорожців і малоросіян».¹

Пантелеймон Куліш, колишній член Кирило-Методіївського братства, що повинен був захищати правду України, не завагався беззастережно повторити пятнування коліїв «розбийниками, ворами» так, як це робив змосковщений поляк Скальковскій. Повторити це було Кулішеві нетяжко зокрема тому, що основну масу гайдамацьких повстанців становили українські селяни, а Куліш ставився з погордою до селянства, вважаючи тільки вищі верстви репрезентантами нації. Тому й він, як польські й російські історики, з легкої руки окреслює гайдамацьких повстанців розбишаками й пняцями,

¹) Д. Мордовцев. Гайдамаччина. Санктпетербург, 1870.

²) Д. Бантиш-Каменський. История России. М. 1822. IV, 122.

завжди готовими на грабежі і вбивства, а коліїв кровожадними різунами. В Коліївщині — каже Куліш — брали участь »вся п'яна голога, все дурне ліниве й розпусне... проти колонізаторів спустошеного їхніми предками краю«.¹

Протест проти такого знецінювання й плюгавлення визвольного зриву українського народу, прозваного Коліївщиною, підняв щойно український вчений М. Максимович². В 1839 році написав він оригінальну розвідку »Сказание о Колиивщине«, що мала бути надрукована в першому номері альманаху »Киевлянин«. Але цензура заборонила друкувати її і вона появилася щойно в 1875 році. В своїй праці Максимович рішуче захищає Коліївщину перед нападами Скальковського й Куліша й дає високу оцінку повстанню коліїв. »Про нього — каже Максимович — збереглося в народі багато переказів і оповідань... Є ще в Україні і старі люди, які знали Залізняка і розповідають про Коліївщину, як близькі очевидці. Послухайте їх оповідань і українських пісень, порівняйте тодішнє становище України і Польщі з подіями попередніми і ви побачите, що кривавий подвиг Залізняка був не просто гайдамацьким розбоем, і не випадковим нападом запорожців на польські володіння для грабунку і наживи. Ні, то було вогнедишне виверження народної помсти і ворожнечі, що цілий вік накопичувалася під гнітом Унії, то була передсмертна, гарякова сутичка двох ворожих стихій у державному тілі, яке вже наближалось до кінця«.³ Протестуючи проти причеплювання Коліївщині п'ятна розбишацтва, Максимович вказує на національно-релігійні конфлікти між українцями і поляками як причину кривавої розправи коліїв з польськими гнобителями.

Цю працю Максимовича читав у рукописі М. Марке-

1) П. Куліш. История воссоединения Руси, т. 3. Санктпетербург, 1877, ст. 365.

2) М. Максимович. Собрание сочинений, т. I. Київ, 1876.

3) Переклад за Д. Острянином: Світогляд М. О. Максимовича, Київ, 1960, ст. 113-114.

вич і присєднався до такої оцінки Коліївщини в своїй «Истории Малороссии».¹

Прихильне становище до Коліївщини зайняв у своїх принагідних згадках про це повстання М. Костомарів², виправдуючи його як протест проти соціального і релігійного гнету польських панів.

Я. Шульгин у своїй обширній праці про Коліївщину³, в якій він вперше використав документи т. зв. «Коденської Книжки», тобто ту частину протоколів польського суду над учасниками повстання в Кодні, які збереглися в архівах, виправдує гайдамацькі повстання як зрозумілий вияв протесту українського селянства, вбраного в панцизняні шори, проти гнету й сваволі польської шляхти, а зокрема виправдує жорстокості розправи коліїв. «Народні повстання — каже Шульгин — викликані безперервним гнетом зі сторони тих, у кого власть і сила, бувають завжди жорстокі. Логічно, що з тієї причини не могла не бути жорстокою й Коліївщина, коли польський гнет у знову захопленій правобережній Україні і в релігійному, і в економічному відношенні впроваджувано з явною брутальністю та безоглядною впертістю на протязі всего XVIII століття».⁴ Все ж таки, Я. Шульгин думає, що під морально-політичним оглядом Коліївщина ніяк не дорівнює повстанню під проводом Богдана Хмельницького, ні революційним зривам та селянським повстанням інших народів. «Якщо Коліївщина — твердить він — частинно і є повторенням Хмельниччини, якщо в одному чи другому випадку народня ненависть 1768 року виявляється дуже сильною, то все ж цього руху не можна порівнювати щодо вияву народньої ненависти до гнобителів з Хмельниччиною і з іншими селянськими рухами в Європі... Ми не сумніваємося, що ті люди в нічній очак (!) не являються фанатичними борцями за справу, що їх одушевлює і що більшість із

1) М. Маркевич. История Малороссии. Москва, 1842.

2) М. Костомаров собрание сочинений, кн. I і VI. Ст. Петербург, 1905.

3) Я. Шульгин. Начерк Коліївщини. Укр. Іст. Бібл., Львів, 1838.

4) Оп цїт. 103-4.

них ніяк не може рівнятися з борцями Хмельниччини».¹

Вважаючи отаку оцінку Коліївщини правильною й безсумнівною — з одної сторони виправдування її, з другої ж обеззартнювання в порівнянні з Хмельниччиною, — Шульгин намагається знайти причини, ізза яких Коліївщина не змогла піднятися на той рівень, на якому морально й політично стояла Хмельниччина. Вони, на його думку, такі: По-перше, в часах Хмельниччини український селянин мав до вибору тільки між польською неволею і боротьбою за волю. Тікати в степи південної України було надто небезпечно ізза безустанних татарських наскоків, а іншого місця поселення, де можна було б осісти з родиною поза засягом влади польських панів, не було. А в часах Коліївщини українські селяни могли втекти перед польською неволею на Лівобережжя. Тому конечність особистої участі кожного українця в повстанні проти польського панування не стояли вже в такій гостроті в 18-тому столітті, як у першій половині 17-го століття. По-друге, народне повстання 1768 р. спалахнуло тільки в частині Київщини, а не в усій Україні. Ізза цього воно не викликало враження такого імозантного, всенароднього повстання, як Хмельниччина, а через те й не зродило в душах його учасників того почуття власної сили і віри в слушність справи, для якої піднесено повстання, як це було в Хмельниччину.

В. Антонович написав обширну працю про Гайдамаччину², але тільки до 1768 року, а Коліївщині присвятив тільки дуже добре опрацьовану монографію про Івана Гонту.³ У вступі до праці про Гонту Антонович правильно звертає увагу на факт, що нам залишилися тільки спомини й документи про Коліївщину, писані нашими національними ворогами, а тому крайне тенденційні і підкреслює, що якщо б ми мали українські свідчення й українцями писані документи, то Гонта став би перед

1) Оп. ціт., 104.

2) В. Антонович. Гайдамаччина на підставі виданих і невиданих документів. Укр. Іст. Бібл., Львів, 1898.

3) В. Антонович. Уманський сотник Іван Гонта. Укр. Іст. Бібл. т. ХІХ, Львів, 1898.

нашими очима у зовсім іншому світлі. Але в оцінці Гайдамаччини він чомусь забуває про те і обмежується, як і Шульгин, тільки до виправдування гайдамаків перед ворожими обвинуваченнями. В висліді того, він ділить Гайдамаччину на три періоди: до 1734 року гайдамаки були, на його думку, дійсно тільки звичайними розбишаками й грабіжниками; від 1734 Гайдамаччина проявляється вже як селянський рух спротиву проти панщизняного гнету; і щойно в період Коліївщини, 1768 р., Гайдамаччина приймає деякі позначки національного змагу.

Іван Франко в обширному коментарі до згаданої анонімної польської поеми про події в Умані¹ висунув підозріння, що приєднання Гонти, сотника надворних козаків пана Потоцького, до гайдамаків під проводом Залізняка було інтригою тієї частини польської шляхти, до якої належав і Потоцький, яка була по стороні польського короля проти барських конфедератів. Так заінсценізоване самими поляками хлопське повстання, — підозріває Франко, — мало залякати польську шляхту. Події в Умані, на його думку, страшенно перебільшені поляками. Все ж, самих гайдамаків вважає Франко борцями за права українського народу, давши вислів цьому в відомому вірші «Ми — гайдамаки».

До погляду Франка, нібито колії, подібно як українські повстанці за Хмельницького, боролися тільки проти панського гнету і ставились лояльно до польського короля, приєднюється О. Гермайзе в своєму широкому коментарі до використаних ним² новознайдених протоколів слідства й суду над учасниками Коліївщини, проведених московськими властями. Основним намаганням Гермайзе є довести, нібито московські власті, з царицею Катериною Второю включно, зразу ставилися прихильно до коліївського повстання і щиро співчували йому і щойно наскок коліїв на Балту й Паліве Озеро на території, що

1) Франко. Польська поема про уманську різню. Записки НТШ, т. 62, кн. 6. Львів, 1904.

2) Гермайзе: Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів. «Україна», Київ, 1924.

належала тоді до Туреччини, спровокував рішучий виступ Росії проти коліївського повстання. Поруч із наполегливим виправдуванням гидкої ролі Московщини в придувленні коліївського повстання, в Гермайзе проявляється тенденція знецінювати коліїв і їхніх провідників: напр., він кількома наворотами говорить про широку переписку Залізняка з турками та Неживого з московськими властями і — говорячи про колія Павлова, зукраїніченого татарина, Гермайзе додає: »До речі — єдиний письменний між коліями«, забуваючи, що »єдиний письменний між коліями« не міг же вести широку кореспонденцію в той сам час і в Умані при Залізняку, і в Каневі при полк. Неживому, і в багатьох інших місцях при інших коліївських отаманах, про яких згадується, що й вони вели кореспонденцію та відчитували людям »грамоти«, тобто відозви й заклики до участі в повстанні. Про самого ж Залізняка О. Гермайзе твердить прямо, нібито той був зовсім неписьменним. Всю ж діяльність коліїв представляє він як низку грабежей, після яких завжди йшла п'ятика. »Коліївщина — твердить Гермайзе — була ділом степового українського гультайства, одірваного від хліборобства, що збиралось на запорозьких степах на рибальських промислах, промишляючи ловами та торгівлею... Три моменти в ній виразно можна помітити і прослідити: 1) ненависть до шляхетського режиму, 2) визнання православної віри, як ознаки, що по ній розрізняється приналежність до одного з непримиримо ворожих таборів, 3) лояльність супроти Росії і віра в те, що російський уряд має допомогти боротьбі з шляхтою і навіть організувати ту боротьбу«.¹

Ідейних мотивів коліївського повстання, — їхнього бажання знищити польське панування і повернути державну незалежність України, — Гермайзе зовсім не

---

¹) О. Гермайзе, оп. цїт., ст. 34. Очевидну ворожість Гермайзе до цілої Коліївщини можна вияснити тим, що він був змалку вихований в настанові, що коліїв були авторами »найжахливіших в історії погромів.

бачить. І навіть в рішенні Гонти приєднатися з надворними козаками до коліївських повстанців під проводом Залізняка для спільної боротьби проти польських окупантів Гермайзе добачає тільки або бажання наживи, або вислід збаламучення поголосками, нібито повстання піднято на доручення російського уряду. Дивна погірдлива нехіть до коліївських повстанців пробивається навіть у вжитих висловах Гермайзе, коли він говорить про коліїв: у нього «відділи гайдамаків с н о в и г а л и по Україні» (ст. 69), а тортуваний полковник Гонти «під час нелюдського катування м и м р и в» (ст. 55); переповідаючи ж рапорт російського полковника Протасова про розгром загону Журби, в якому, начебто й сам Журба загинув, як безсумнівні факти, хоч відомо, що російські старшини у своїх рапортах завжди здорово перебільшували свої успіхи й применшували противника, Гермайзе з якоюсь злорадістю заключає: «Так скінчив своє життя цей с п о д в и ж н и к Швачки».

Рішучий протест проти знецінювання й плюгавлення Коліївщини і її учасників ворогами і навіть своїми підняв — хоч не в формі наукової праці, а в формі політичної поеми — Тарас Шевченко в творі «Гайдамаки». Цигуючи фрази цариці Катерини, Скальковського і Куліша, нібито гайдамаки не лицарі, а «разбойники, вори», «п'ятно в нашій історії», Шевченко відповідає їм:

»Брешеш, людоморе!
За святу правду, волю, розбійник не стане,
Не розкує закований у ваші кайдани
Народ темний; не розіб'є живе серце
За свою Вкраїну!«

Коліївщина, в оцінці Шевченка, — всенародне повстання українців проти національного, соціального і релігійного гнету¹, а колії — герої, що не лякаючись тортур зриваються до бою за волю України і за свій народ життя своє віддають.

¹) Гл. М. Пнатюк. Поема Шевченка «Гайдамаки». Київ, 1963, ст. 16.

А в повісті «Мандрівка з приємністю та й не без моралі» у принагідній замітці Шевченко пише: «... кожне село, кожний клапчик буде славний на Україні, особливо на правому березі Дніпра. В чому іншому, а в цьому мої покійні земляки ні трохи не уступали якій хочете європейській нації, а в 1768 року перевершили Вартоломійську ніч і навіть першу французьку революцію. Одне, в чому відрізнялись вони від європейців: у них усі ті криваві трагедії були ділом цілої нації й ніколи не відбувались через примхи якогось одного пройдисвіта, як от Катерина Медічі, до чого нерідко допускали в себе західні ліберали».¹

В дусі Шевченкової оцінки Коліївщини написана невеличка популярно-публіцистична праця К. Широцького².

Прихильну і наскрізь позитивну оцінку Коліївщини подають, згадуючи її у своїх працях, історики: Михайло Грушевський, Олександра Ефименкова, Іван Крип'якевич.

Советські історики присвятили відносно багато уваги Коліївщині, особливо у зв'язку з 200-літтям того повстання. Крім окремих монографічних видань Гуслистого, Лоли, Голобуцького³, появилася низка статей на тему окремих питань Коліївщини. Але всі вони, хоч і подають багато нового матеріялу, писані з яскравою тенденцією: представити Коліївщину і всю Гайдамаччину як соціяльну революцію тогочасного «пролетаріяту», тобто селян, в якій брали участь члени різних національностей, та що бажанням коліїв було якнайшвидше «воз'єднатися з русским народом».

Советський історик Ф. П. Шевченко⁴ присвятив намагання представити Коліївщину як якусь міжнародню пролетарську революцію окрему статтю. Свою вигадку він доказує — загальниковим відкликом до судових актів Коденської книги, мовляв там між судженими зустрічаються теж росіяни, поляки, жиуди, промовчуючи

1) Повне видання творів Т. Шевченка. Чікаго, 1960, т. VIII, ст. 183.

2) К. Широцький. Коліївщина. Київ, 1918.

3) К. Гуслистий. Коліївщина. Київ, 1947. П. Лола. Гайдамаччина. Київ, 1965. В. А. Голобуцький. Максим Желізняк. Москва, 1960.

4) Ф. П. Шевченко. Про міжнародне значення повстання на Правобережній Україні. »У І. Ж.«, Київ, 1968, кн. 9.

відомий кожному дослідникові Коліївщини факт, що у випадку дійсних учасників коліївського повстання у Кодні суджено тільки польських громадян, а російських громадян передавано російським судам і тому саме передавано російським властям, а не суджено в Польщі усіх запорожців із Залізняком на чолі як формально російських громадян, не дивлячись на те, що всі вони попали в полон як активні учасники повстання; значить, якщо б між судженими в Кодні за участь в коліївському повстанні виявився росіянин, то вже з формально-правних причин його негайно було б передано російським властям. А такого випадку в Коденській книзі не зустрічається ні одного. Промовчує советський історик теж факт, що в Кодні поруч учасників повстання суджено теж звичайних кримінальних злочинців і судові протоколи не залишають найменшого сумніву, що в кожному випадку судженого там росіянина, поляка чи жида йшлося власне про кримінального злочинця, якому й польський суд ніякого зв'язку з українським повстанням навіть не нав'язував.

Здавалось би, що найповніші і найпевніші відомості і про події 1768-69 років, і про учасників Коліївщини та про мотив їхньої боротьби повинні бути збережені в протоколах слідчих і судових допитів польськими та московськими властями суджених коліїв. Тому, коли дослідник Коліївщини Я. Шульгин відкрив в архівах велику частину протоколів польського суду в місті Кодна і ті протоколи були врешті опубліковані¹, а в 1920-тих роках знайдено в російських архівах теж велику частину слідчих і судових протоколів російських судів², дослідники Коліївщини дістали, здавалось би, до рук врешті автентичні, вичерпні й найбільш достовірні документарні матеріали. На жаль, такі сподівання не справилились. Не тільки тому, що і одні, і другі матеріали є тільки часткові, неповні, але насамперед тому, що всі ті документи є надто далекі від того, що ми сьогодні розу-

¹) Книга Воєнно-судової Коденської Комісії.

²) Гермайзе. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів. «Україна», 1924, 1-2.

міємо під судовими протоколами демократичних країн. Їх можна порівняти тільки до поліційних протоколів польської окупаційної влади в західній Україні 1919-1939 років і судових протоколів більшовицьких ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ і советських «народних» судів. Зізнання переслухуваних учасників Коліївщини так поляками, як москалями було списувано при стосуванні жорстоких тортур, якими слідчі і судді намагалися заставити жертву допитів зізнавати те і так, як цього хотів слідчий і суддя. А й з того, що допитуваний зізнав, роблено «протокол» і за змістом, і формою згідно з бажанням слідчого чи судді, пропускаючи те, чого їм не хотілося мати в протоколі й додаючи свobodно те, чого їм треба було. А до того, самі ж переслухані старалися не казати правду, щоб захищати інших і щоб рятувати самого себе від смерті на палі і тому й залюбки вони представляли себе бездомними сиротами змалку, а згодом бурлаками без рідні, неграмотними, що випадково попали в гурт коліїв. Не диво, що — для прикладу — навіть персональні дані Неживого, подані ним самим до протоколу, глибоко розходяться при першому й пізнішому переслуханні. Виразною тенденцією російських слідчих і суддів було представити усіх учасників Коліївщини такими, якими окреслила їх у своєму «указі» з 9 липня 1768 р. цариця Катерина: як розбишак, грабіжників і п'яниць («Разбойники, вори»). А тому й заповнювано зміст зізнання кожного колія описами грабежей, вбивств і п'янствування яких, нібито, допустився переслухуваний та інші колії, хоч це аж надто часто відповідало правді так, як — для прикладу — зізнання маршала ССР Тугачевського в слідстві й на суді про його змову з гітлерівською Німеччиною. Натомість пропускано з протоколів зізнань коліїв обов'язково все, що засвідчувало про коліїв як ідейних борців за волю України й за соціальну справедливість: бо ж за такий протокол, хоч і згідний з правдою, міг сам слідчий чи й суддя опинитися на Сибірі.

Очевидну тенденційність судових російських і польських протоколів підкреслює навіть советський дослід-

ник Коліївщини: »Адже ці »спогади« (тобто зізнання захоплених в полон колійв на допитах) записувалися слідчими, запеклими ворогами повсталого народу. Записи робилися формою й змістом, потрібними для суду. Слідчий міг теж неправильно зрозуміти, чи неправильно викласти зізнання, навіть не маючи упередження до допитуваного«.¹

Із протоколів суду в Кодні, де польські судді судили багато тисяч дійсних і згоданих учасників Коліївщини на протязі трьох років, збереглися тільки часткові протоколи кільканадцяти колійвських справ, розгляданих в 1770-1772 роках. Загадкою залишається, чому не збереглися ніде протоколи переслухань самого Гонти, ані поверх 800 повстанців, захоплених в полон під Уманню в липні 1768 року, ні в оригіналі, ні в ніякій копії. Заходить підозріння, що поляки умисно, зразу ж знищили їх, щоб закрити правду про дійсний характер Коліївщини.

Тому, — підкреслюємо ще раз, — хоч обидві ті збірки судових документів дають багато цікавого матеріялу, їхня вартість дуже проблематична.

З огляду на все те — найвищий час, щоб на основі всего, що було досі опубліковане про Коліївщину, ми дали якнайповніший і якнайбільш об'єктивний огляд подій на правобережній Україні в 1768-69 роках, яким дано назву *Коліївщина*, їхньої генези та цілей і їхню оцінку з української національної точки зору, а в висліді цього признали Коліївщині і всій Гайдамаччині таке місце в історії українського народу, на яке вони дійсно заслуговують.

Це ми й ставимо завданням цієї нашої праці про Коліївщину у її 200-ліття.

Травень 1968.

Др. Петро Мірчук

---

1) Коліївщина 1768 р. Матеріяли. Київ, 1970. ст. 135-136.

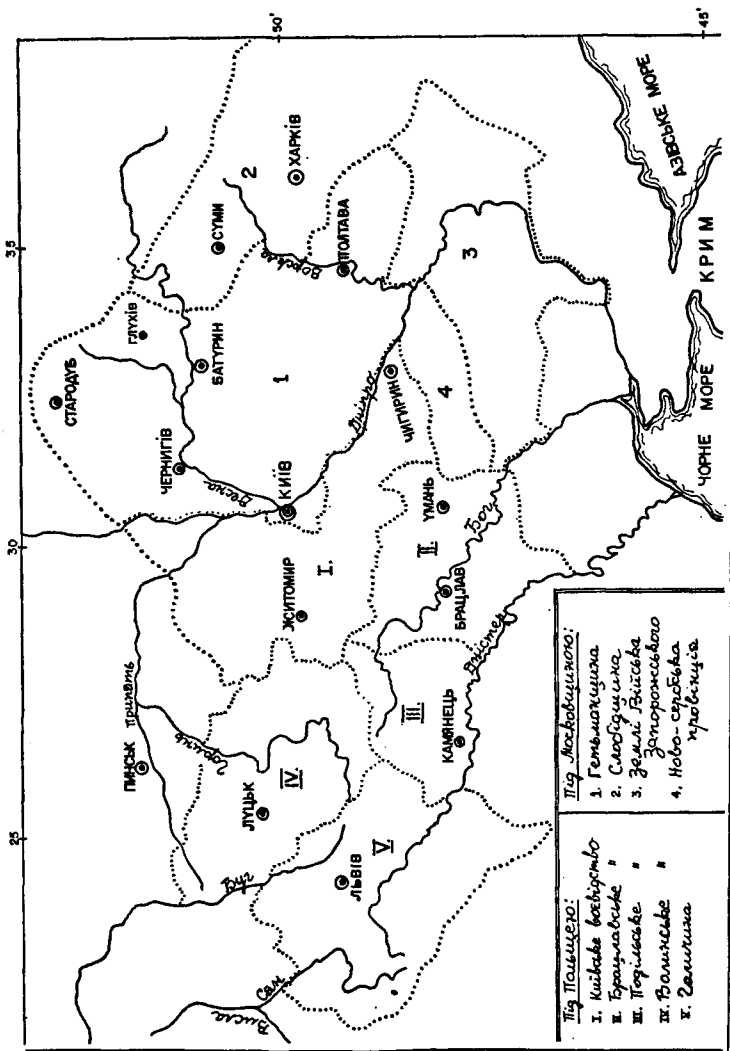
І. ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА В ПЕРІОДІ ГАЙДАМАЧЧИНИ

Період Гайдамаччини охоплює три чверти вісімнадцятого століття: від 1702 р. до 1775 р.

Українська Козацька держава, відновлена гетьманом Богданом Хмельницьким, мала у своєму складі всі центральні та східні українські землі і лише західня Україна залишалася далі під польською окупацією. Але прийняття «протекторату» московського царя зробило Україну об'єктом політичної гри між Москвою, Польщею та Туреччиною і у висліді того прийшло повторюване шматування України на Правобережну і Лівобережну. Тому й історія цих двох, насильно розірваних частин України почала творитися окремо.

Хвиля безперервних, менших і більших збройних виступів українського народу в обороні своєї волі, прозвана Гайдамаччиною, скеровувалася проти польських наїзників і захоплювала тільки правобережну Україну. На лівобережній Україні продовжувала в тому періоді існувати — під «протекторатом» Москви — українська козацька держава, із власним гетьманом у проводі.

Правобережна Україна опинилася знову в польській неволі в 1711 році на підставі нової умови Москви з Польщею. На обезлюднені простори Правобережної України посунула зі заходу знову Польща зі своїм ладом і своїми законами, чи, вірніше, із своїм беззаконням та із своєю шляхтою, магнатами і шляхецькою «голотою» на службі магнатів, яка стала заселявати Правобережжя своїми панцизнями «хлопами» — закріпощеними українськими селянами Волині й Галичини. Правобережна Україна стала частиною «Польської Ржечипосполитої». А тому, для зрозуміння політичного, економічного та соціального положення Правобережжя треба хоч загально познайомитися з політичним, економічним, соціальним і моральним станом Польщі та її мешканців у XVIII столітті.

Українські землі в періоді Колівищини

1. НАСЕЛЕННЯ ПОЛЬЩІ Й УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД ПОЛЬЩЕЮ ЗА ЧАС КОЛІВЩИНИ.

Подати точні статистичні дані відносно населення Польщі й українських земель під Польщею в 1768 році неможливо тому, що в колишній Польщі аж до її упадку дійсного перепису населення ніколи не переводжено. Не переводив перепису населення Польщі в той час і ніхто інший. А тому такі дані можна тільки дедукувати приблизно на підставі тогочасних різних податкових звідомлень, або спираючись на статистичні дані, проведені по розборі Польщі австрійським, німецьким і російським урядами, шляхом відчислення найбільш імовірного приросту населення між періодом Коліївщини й часом проведення тих переписів населення, приблизно чверть століття пізніше.

Найбільше матеріалу для цього зібрав польський дослідник того періоду Тадеуш Корзон у своїй праці «Внутрішні справи Польщі за Станіслава Августа, 1764-1794».¹ Групуєчи всі доступні йому джерела й узагальнюючи висновки, Корзон подає такі статистичні дані:

Населення цілої Польщі в 1764 році — 11,420.000, тобто кругло 11 і пів мільйона. Польський історик Лелевель² у своїх обчисленнях приходить до суми 12,229.000. Німецький історик Бюшінг у своїй «Географії Польщі», виданій у 1768 році,³ подає число населення тодішньої Польщі на 12 мільйонів. Його цифра є середньою, менш-більш, висновків обчислень Корзона й Лелевеля і тому найбільш правдоподібна.

Правобережну Україну було поділено на чотири «воєвідства»: Київське (без самого Києва, що залишився під московською окупацією), Брацлавське, Подільське й Волинське. Населення тих чотирьох воєвідств виносило в 1775 році: Київське 624 тисячі, Брацлавське 588 тисяч, Подільське 457 тисяч, Волинське 755 тисяч, разом два мільйони і 424 тисячі, або кругло два і пів мільйона.

В тому було: до 200 тисяч польської шляхти, від ста до двох сот тисяч жидів і приблизно два мільйони і

1) Tadeusz Korzon. "Wewnętrzne dzieje Polski 1764-1794", Kraków, 1887. I, 160.

2) Lelewel. "Polska, dzieje a rzeczy jej". ст. 218.

3) Büsching. "Geografia Polski", 1768.

двісті тисяч українців: два мільйони українців-уніятів і двісті тисяч православних українців.¹ За соціальним складом серед українців було від одної до двох тисяч дрібної шляхти, до дві тисячі священників, близько десяти тисяч надворних козаків і від п'яти до десяти тисяч міщан, а вся решта — закуті в панцизняне ярмо селяни.

В Галичині проведена австрійським урядом в 1774 році конскрипція населення виявила 1,819.755 усіх осіб, у тому 1,270.650 українців. Майже всі українці в Галичині в тому часі були уніяти.

Отже, в тодішній Польщі жило приблизно: дванадцять мільйонів усього населення, в тому три й пів мільйона українців, до двох із половиною мільйонів білорусів, литовців і жидів та шість мільйонів поляків.

2. ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ

Історія Польщі XVIII століття це історія послідовного, нестримного маршу Польщі як держави і як нації по похилій площі до повного розвалу. Голосне вже в попередньому столітті окреслення «Польща держиться безладдям» («Польська нежондем стої»), автором якого була сама польська шляхта, чванячись цим, набрало у XVIII столітті ще більш актуального значення. Король, його уряд, державна влада і все правосуддя стали іграшкою в руках розгнузданої шляхти. Боротьба кількох родин шляхетських можновладців за впливи і мастки, ведена всіма засобами, стала змістом тогочасної історії Польщі. Для зміцнення свого власного становища польські магнати почали спиратись явно на сусідні держави: Росію, Прусію й Австрію, та Швецію і Францію. Ті держави радо користали з нагоди, вмішуючися все більш безцеремонно в усі внутрішні справи Польщі, у висліді чого Польща, як каже польський історик,² »сталася заїзною коршмою для сусідів«. Магнати для особистих цілей зав'язували різні »конфедерації«, щось ніби політичні пар-

1) Г. Лужницький у своїй праці «Українська Церква між Сходом і Заходом», ст. 417, твердить, що в тому часі було десять мільйонів українців-католиків. Це очевидна помилка, бо ж усього населення в Польщі було тоді лише дванадцять мільйонів, а на всій українській території під Польщею жило тоді не більше як чотири і пів мільйона населення — українців, поляків і жидів разом.

2) M. Bobrzyński. "Dzieje Polski", II, 233.

тії і зверталися до котроїсь із сусідніх держав за військовою допомогою проти другої «конфедерації», або і проти польського короля та його прихильників. Московські, пруські, шведські війська приходили на територію Польщі й господарили, як у своїй провінції. Від розвалу польської держави вже на початку XVIII століття захищало Польщу на протязі трьох чвертьстоліть тільки гостре суперництво між Московщиною, Прусією й Австрією, з яких кожна плянувала захопити якнайбільший шмат Польщі. Польські королі того періоду, пруського походження, Август II (1697-1733) і його син Август III (1733-1763) роду Сас, таким станом не переймалися і дбали тільки про свої вигоди¹ так, як це робила вся польська шляхта. А король польського походження Станіслав Август Понятовський (1763-1795) був безсилим у своїх спробах увести якісь зміни на краще. Про все рішав сойм, на якому кожному шляхтичеві прислуговувало право «вета» і вистачило, щоб один із членів сойму спротивився й вигукнув «ліберум вето», щоб прийнята всіма іншими постановою стала неважною.

По смерті Августа II в 1733 більшість вибрала королем польського шляхтича Станіслава Лещинського, з дочкою якого оженився французький король. Але з ініціативи Прусії і Росії, що не бажали собі впливу Франції на Польщу, польські магнати Любомірські, Потоцькі і Вишневецькі зав'язали «конфедерацію», проголосили королем Августа III і закликали на поміч московську та пруську армії, які ввійшли до Польщі і змусили Лещинського зректися королівської корони й виїхати з Польщі, а його прихильників змусили покоритись волі Московщини і Прусії. Після смерті Августа III, в 1763 вибрано королем на бажання цариці Катерини польського шляхтича Станіслава Августа Понятовського. Але проти нього частина польських магнатів зорганізувала в 1768 «барську конфедерацію» (проголошену в українському містечку Бар), яка виступила проти Московщини з особливим закликом до католицького походу проти православія. Проти них на поміч Понятовському прийшла в Польщу московська армія. Внутрішню боротьбу поляків постановили використати гайдамаки для виступу за прогнання поляків із Правобережної України, пригтовляючись до повстання вже кілька літ. Грабіж і розбишацтва польських «барських конфедератів» та їх варварські оргії зну-

¹) Поляки говорили: «За короля Саса — їж, пий і попускай паса» (пас = поясок).

щань над українськими селянами, особливо православними, збільшили споконвічну ненависть українського населення до польських займанців та загострили постанову важко кривджених провести розплату безоглядно з усіма поляками і їхніми помічниками-жидами.

3. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ПОЛЬЩІ У XVIII СТОЛІТТІ

До кінця існування шляхетської Польщі, то значить усе XVIII століття, панував там феодалний лад, і то найгіршого виду, з різким правовим поділом на «стані»: 1. шляхту, якій належала повнота суспільних і політичних прав; 2) духовенство — без окремих спадкових прав із-за безженности римо-католицького духовенства, але з великим фактичним впливом на громадянство й на державні справи; 3. міщанство — вільне й на підставі «магдебурзького права» із правом самоврядування, але без права участі в державно-політичному житті і 4. селяни — закуті у важкі панщизняні шори, позбавлені всяких політичних прав.

Шляхта була в Польщі єдиним господарем країни, фактично і правно. В тексті польського права з 1768 р. сказано, що «Польська Річпосполита» складається із трьох «станів»: короля, сенату й лицарського стану; до цього окреслення польський ксьондз Єзерський подав гумористичне, але дуже влучне пояснення: «Король же ж є шляхтичем? Є. Сенатор же — є шляхтичем? Є. Лицар — є шляхтичем? Є. Отже, на питання, хто має в Польщі законодавчу і виконувальну владу, приходиться відповісти: король, сенат і лицарство, — три стани, один шляхтич».¹

Польська шляхта була надзвичайно численна: в відношенні до решти населення її було у 5-10 разів більше, як в усіх інших тодішніх європейських державах з феодалним ладом. Теоретично вся шляхта була рівна, про що говорили поляки, що «шляхціц на загродзе рувни воеводзе», тобто, що шляхтич, який має тільки хатину, рівний у правах зі шляхтичем-воеводою. Але фактично, щодо маєткового стану і в висліді того щодо дійсного значення в суспільно-політичному житті, шляхта розпалася на багато груп. На вершці стояли магнати, з яких, наприклад,² Потоцький мав в Україні (Умань-

1) Корзон, 245.

2) Там же, ст. 396.

Тульчин-Браїлів) три мільйони моргів землі і 130.000 панщизняних селян, а Понятовський в Корсунщині мав до 400.000 панщизняних селян («хлопів»). Князю Любомирському належало 31 місто й містечок і 738 сіл.

Польський історик Я. І. Крашевський подає їх кількість у 1775 р. на 5 «великих родів» і 12 «менших родів», не подаючи однак кількості осіб, що до тих родів належали.¹ Другу групу становили «дідичі», звані в польській літературі теж «зем'яне». Це були теж багатії, власники багатьох сіл і сотень, або й тисяч «хлопів», над якими однак верховодила перша група, шляхта-магнати. Кількість тієї групи подає Крашевський на около 100 родин. Третю групу становило від 200 до 300 шляхетських родів, що не мали самі маєтків, але займали високі пости в урядах. Четверта група — це ок. 20 тисяч середньої шляхти. До п'ятої, найчисленнішої, належала «дрібна шляхта» всіх відтінів «ходачкова», «загородова», «загонова», «засцянкава» й ін. Це були шляхтичі, що мали менше як 10 господарств, або й узагалі нічого не мали і самі служили в котрогось із шляхтичів чотирьох вищих груп.

Магнати й дідичі самі справами своїх маєтків не займалися. Для цього вони наймали собі дрібних шляхтичів. Такий найнятий шляхтич, що завідував одним селом, називався «губернатор». «Бував я, — каже луковський каштелян Єзерський, — з уряду в Україні, де села рідко, або й ніколи свого дідича не бачать».² А посол із Київщини Хоецький додає:³

«В маєтках Уманщини й Білоцерківщини є з тисячу шляхтичів у службі; мають свої фільварки і слободи, а є «губернаторами»; вони то, догоджуючи примхам і замислам своїх панів, збиралися в сеймикових костьолах і коли кандидатів вибрано не так, як того хотів їх пан, на даний знак викликали бучі».⁴ З такої шляхти походили панські економки, що так жорстоко давалися взнаки селянам, особливо в Україні. Тих економів і жидів вважає Єзерський відповідальними за «козацькі бунти й гайдамацьку різню», їхнім нелюдським визиском селян і жорстокостями спровоковану.

Української шляхти, тобто уніятів або православних, було в той час надзвичайно мало. Польський історик

1) J. I. Kraszewski — "Polska w trzech rozbiorach", I, 148-150.

2) Jezierski — "O poddanych polskich r. 1788", ст. 44.

3) Корзон, 88.

4) Там же.

Корзон подає, що їх було всіх «кількасот родин»¹ і тому в використаній нами статистичній таблиці він українських шляхтичів, уніятів і православних, та українське духовенство включає в рубрику «селяни-уніяти» і «селяни-православні».

Жи ди, яких в Україні в час Коліївщини було приблизно 200.000 осіб обидвох статей, творили в тодішній Польщі окрему групу, що її поляки називали «нарід жидівський», а в урядових документах вживали для означення жида окреслення «невірний», а часом «старозаконний». Вони були вільні й мали свою самоуправу, «кагали» і від часу до часу пробували навіть організувати своє загальне центральне представництво; але ніяких громадських і політичних прав не мали. Про представництво жидів у польському соймі — навіть говорити було немислиме. Ніяких урядових становищ жиди займати не сміли. До ніякого польського війська їх ніколи не брали. Тільки в час повстання Косцюшка їх було закликано вступати до польського війська, й Косцюшко іменував жида Берка Йоселевіча полковником та доручив йому зорганізувати окремий «Легкокінний Старозаконний Полк». Але, хоч багато польських істориків говорять про таку жидівську військову частину як дійсно існуючу, то, пильний дослідник того періоду Корзон вважає, що це був тільки проєкт, бо ж гроші на те дістав Берко 6-го жовтня 1794 р., а чотири тижні пізніше вже було по повстанні.² Весь польський нарід, за винятком хіба кількох одиниць, відносилися до жидів із погордою, так із релігійних, як і з моральних причин. В безлічі тогочасних польських протижидівських памфлетів жидам закидувано «контрабанд, підроблювання векслів, фальшування стемплевих паперів, зменшування золота в золотих виробках, визиск селян у корчмах»,³ розпичування селян,⁴ неробство, нехлюйство тощо.

І все ж таки, шляхта, особливо ж в Україні «без жидів не могла обійтися».⁵ Тут жиди були не тільки купцями, живучи по містечках. В Україні вони були насамперед орендарями, яким польський пан винаймав корчми й церкви. В руках жидів була теж перепродажа збіжжя й худоби.

1) Корзон, 319.

2) Корзон, 233.

3) Там же, 219.

4) і 5) Там же, 363.

Селяни в Польщі XVIII століття становили 75-80 відсотків усього населення. Про їхнє соціально-правне положення каже поляк Антоні Поплавський у виданій ним 1774 року книжці:

»Пригляньмося трошки до положення наших підданих, тих найбільш гідних співчуття сиріт . . . Нічого в цій країні вони не мають власного і навіть власної для себе своєї особи, яку ми привикли оцінювати тільки грошовою сумою. Ніякої правної охорони . . . єдина їх оборона в утечі, нужді й поневірянні. У нас селянин («хлопек») є те саме, що скот («бидло»), що його ми продаємо, купуємо, торгуємо ним, гонимо до роботи, як нам подобається.«¹

Автор анонімної брошури «Мислі обивателя», виданої у Варшаві в 1776 році, обороняє саму інституцію панщини і все ж таки в четвертій «думці» признає:

»Пристойність вимагає, щоб покритвджений (селянин) мав право сам домагатися виправлення заподіяних йому важких кривд. Мають таке право жиди. Чому ж хлопський стан, такий корисний країні і правовірний, має бути упосліджений у тому?«²

А автор брошури «Відповідь на питання», виданої в Варшаві мабуть у 1792 р., говорить про новий закон, виданий у 1768 році, що забороняв панам самовільно карати своїх підданих смертю, каже:

»В нашому столітті освіти, особливо ж після видання закону, не чувати, щоб пан власним рішенням казав вішати своїх підданих; але що нещасного хлопа зашмагано нагаями на смерть, або що хлоп у висліді жорстокого побиття нагаями спух і до кількох днів помер, то це й далі трапляється часто.«³

Вимога першого автора, щоб хлоп мав право сам обороняти себе правно перед шляхетською сваволею і сам заносити скаргу до суду на свого пана, стосується того, що теоретично пошкодований хлоп «мав право» скаржитися на свого пана до суду, але — тільки через другого пана, а ніколи сам. Польський історик Корзон каже відносно того, що йому ніколи в ніяких актах польських судів того часу не доводилося зустріти випадок, щоб якийсь пан став дійсно в обороні важко скривдженого хлопа проти другого пана, власника пошкодованого хло-

1) A. Poplawski — "Zbiór niektórych materyi politycznych", 1774, ст. 48.

2) Корзон, I, 392.

3) Там же, 362.

па. »Крук кружові ока не видовбає« — говорили про це наші селяни. На ділі воно було так, що »хлоп«, тобто закутий в панцизняні пута селянин у Польщі, не мав навіть такої правної охорони, як її мали там тоді »невірні« жида. Він був цілковито відданий на ласку й неласку панів, включно з найнижчим із них, але звичайно найжорстокішим, — економом, ходачковим чи »загородовим« шляхтичем.

Другий згаданий автор говорить про дальші існування панської сваволі й панських жорстокостей супроти селян і після видання закону щодо карання »хлопів« смертю в 1768 році. До того часу, до 1768 р., польський пан мав навіть »законно« право сам по своїй уподобі карати свого »хлопа« смертю. Це й було дуже часто практикуване польською шляхтою особливо в Україні, де »бунтарів« пани саджали на палі або четвертували.

В. Скшетуський, автор книжки »Право політичне польського народу«, виданої в 1784 р., подає:

»Ця найчисленніша частина нашого народу . . . в нашій країні не то що не має ніяких громадянських привілеїв, але власне стан її підданства мало чим різниться від неволі. Не мають наші селяни волі, бо ж їм невільно зміняти ні пана, ні місця замешкання, а панові вільно їх дарувати, міняти, продавати, переносити з села до села тощо; не мають ніякої приватної власности, бо ж, не будучи власником своєї власної особи, як же можуть бути власниками свого майна? Не мають справедливости, бо їм не вільно робити нічого у власному імені, бо для них наше право не передбачає ніякого суду, в якому вони могли б впоминатися за свої кривди, заподіяні їм дідами; навпаки, здавен-давна дідичі були панами їх життя і смерти.«¹

В теорії говорилося, що стан панщини був вислідом добровільної умови селян з паном, яка регулювала повинності селянина, що впливали з обов'язку платити панові за винайняту йому присадибну землю і ґрунт під будову хати. Тільки ж раз заключена умова залишалася обов'язком »хлопа« на його роді назавжди. Його нащадки зривати чи міняти »умову« не могли. Натомість пан міг »виправляти« її по своїй уподобі: він не тільки підносив кількість панцизняних днів, висоту всяких данин у продуктах та » грошах, але і продавав самого »хлопа«

1) W. Skrzetuski, "Prawo polityczne narodu polskiego, 1784". т. 2, ст. 135.

іншому панові, якщо йому захотілося. Правно захищати себе перед такою самоволею пана не мав »хлоп« абсолютно ніякої змоги.

Приклад такої самоволі дає власне економічна історія Правобережної України XVIII століття. Користаючи з українсько-московської війни і програної Мазепи, поляки знову захопили Правобережжя й договором із Туреччиною в 1714 році забезпечили собі панування над тією частиною України. З ініціативи лівобережного гетьмана Івана Скоропадського українське населення, лякаючись повороту польського панування і сподіваючись знайти кращі умовини життя на Лівобережжі, масово переселилося на Лівобережжя. Обезлюднені простори розparcelювали між собою польські магнати Потоцькі, Любомірські, Калиновські й інші. Лякаючись, щоб за прикладом тих, які втекли на Лівобережжя, підуть їхні українські »хлопи«, привезені для заселення тих просторів з їхніх маєтків на Волині та в Галичині, заки пани встигнуть закріпити свій контроль на нових місцях, ті польські магнати проголосили великі полегші для поселенців на просторах Наддніпрянщини. Їм обіцяно, що перших 25 літ вони будуть обов'язані відробляти панові панщину тільки один день у тижні. Але, як тільки пани запримітили, що їхній контроль над поселенцями закріплений достатньо, вони підносили панщизняні повинності вдвоє, а то й учетверо та додавали різні додаткові повинності. Для ілюстрації наведемо збережене в архівах документарне зіставлення панщизняних повинностей »хлопів« в Україні, з перерахуванням на тодішню грошову вартість — на початку XVIII століття і 50 літ пізніше, в часі Коліївщини.¹

Волинь:	початок XVIII ст.		1760-ті роки:	
робота	194 дні,	вартість 65 злотих	240 днів	— 80 зл.
чинші	24 "	" "	48 "	— 16 "
натуралія	13 "	" "	33 "	— 11 "
разом	231 "	" "	321 "	— 107 "
Правобережжя:				
робота	114 "	" "	195 "	— 65 "
чинші	30 "	" "	57 "	— 19 "
натуралія	18 "	" "	24 "	— 8 "
данина збіжжям	. . . . .		36 "	— 12 "
разом	162 "	" "	312 "	— 101 "

1) Архів Юго-Зап. Росії, ч. VI, т. 2, ст. 45-48.

До того, зразу робота числилася від родини, потім по стільки ж днів мусіли відробляти і чоловіки, і жінки, а врешті і всі діти, що їх економ визнав доволі вже сильними, щоб відробляли панщину. Накінець, до тих норм міг «губернатор» або економ додати ще, скільки забажав. Це признає й поляк Равіта-Гавронський, який, виправдуючи норми, признає: »Існує теж норма робіт без обмеження, означена глухо: Робити, коли скажуть і що прикажуть«.¹

Здібність до панщизняної праці визначалася звичайно осягненням 15 року життя. Це значить, що кожний селянський хлопець і дівчина, які закінчили 15 років життя «законно» були обов'язані відробляти повну панщизняну повинність; пан, — «губернатор» або й економ, — мав нічим не обмежене право визнати й молодших дітей «хлопа» здібними до відроблювання за себе всіх панщизняних повинностей. Молодших дітей «хлопа», які ще не досягли 15-го року життя й не були визнані здібними до виконання всіх повинностей, заставляв пан працювати для нього так, як він наказав і стільки, що він приказав, використовуючи їх звичайно до різних хатніх послуг, або й легших пільних робіт.

Робочий день праці виносив пересічно 12 годин взимку і 19 годин влітку. Для збільшення визиску пан визначував ще норму, що її мусів виконати панщизняний робітник за один день: вимолотити стільки то кіп збіжжя, чи нажати стільки то снопів, і якщо робітник не виконав назначеної норми за «день», то мусів працювати поза 19 годин, ніччю.

Автор згаданої брошури «Про підданих польських 1788 р.» стверджує, що вартість панщизняних робіт польського селянина є в кожному випадку щонайменше у п'ять разів вища від чиншу, що його чесно можна б вимагати за дану селянинові для вжитку землю.²

Додатковим джерелом панського визиску були накладані на всіх селян горілчані повинності: кожний підданий мусів узяти визначену кількість літрів горілки й пива річно, зовсім незалежно від того, чи він хоче пити, чи ні, і визначену кількість горілки та пива на кожне весілля, христини й похорон. Цю ділянку доходів виарендував пан жидові, який до панської норми примусового закупу алькоголю підданим додавав довільно ще

¹) Равіта-Гавронський, т. 1, ст. 140

²) "O poddanych polskich r. 1788", ст. 33.

свою власну норму. Орендареві-жидові в Україні мусів ще селянин платити за те, щоб той відчинив винайняту йому паном українську церкву на весілля, христини чи похорон.

Крім усіх повинностей, «хлоп» мусів відробляти панові безплатно ще й шарварок і варту, коли тільки пан визнав це потрібним і в розмірах, визначених паном.

Тому то закуті в панщизняне ярмо шляхетської Польщі українські селяни слушно скаржились у народній пісні того часу:

»Від неділі до неділі гонять на роботу:
Увесь тиждень на панщині, шарварок в суботу,
А ввечері по вечері ще й гонять на варту«.

Дещо кращі від панщизняних селян умовини життя мали **міщани**. Вони теж були немилосерно визискувані й перетяжені всякими податками, та все ж таки вони не були панщизняними «хлопами», були вільні і не мусіли відробляти панщини. Теоретично, містам надавано «магдебурзьке» право, тобто самоуправу й окремі привілеї на взір тодішніх німецьких міст. Та в дійсності тільки кілька більших міст мали всі привілеї, передбачені магдебурзьким правом; це були в основному міста в корінній Польщі, близько Німеччини. В Україні й міста підлягали панові: він призначав посадника (у приватних містах «губернатора»), коменданта міліції, урядників міської управи, предсідників цехів, та встановляв висоту податків.

Міста в тодішній Польщі, зокрема ж на захопленій поляками Наддніпрянщині, були дуже маленькі. Тільки столиця Польщі Варшава мала від 40 до 50 тисяч мешканців, а п'ять інших міст понад 10 тисяч. Велика більшість міст мала менше як одну тисячу мешканців, що ними були купці — переважно жиди — й ремісники. Поляк Крашевський у своїй брошурі «Польша в трьох розборах» окреслює кількість міщан в тодішній Польщі коротко так: «400-500 купців у чотирьох або п'ятьох мурованих містах і від 40 до 50 тисяч ремісників».¹ Ознакою міста були: ратуш (т. зн. дім міської управи), та ринок і торговиця, де в призначені дні відбувалися ярмарки. Побіч ринку й торгової площі стояли дві-три корчми, а далі доми купців і ремісників. В містах в Україні були ще панські замки, а часто фортеці, до якої

1) Kraszewski — "Polska w trzech rozbiorach". I, 149.

ховалися пани з родинами при появі гайдамаків у даній околиці. Зі страху перед гайдамаками пани укріплювали деякі міста в Україні спеціальними валами довкола цілого міста. Такі власне укріплення мало містечко Умань.

4. КУЛЬТУРНЕ Й МОРАЛЬНЕ ОБЛИЧЧЯ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ

Польські історики висувають завжди як позадискусійну правду культурну та моральну вищість польської шляхти, що поневолювала український нарід, в порівнянні з українським населенням, і згідно з тим представляють завжди гайдамацькі повстання українського народу як сліпий бунт темного простолюття із вродженим нахилом до грабежу, розбою, вбивств і пияцтва проти польських захисників справедливости, ладу й порядку та польських носіїв культури й науки. Таке твердження підхопили радо й московські історики з метою поглиблювати в українців почуття меншевартости. На диво, теж багато українських істориків погоджується з тим.

А тим часом — коли оте апріорне твердження сконфронтувати зі свідченнями самих поляків про дійсне обличчя тодішньої польської шляхти, даними не в отриманні з намаганням протиставляти їх українцям, ми бачимо повне заперечення твердження про культурну й моральну вищість поляків і — потвердження про їхню дегенерацію та культурну й моральну нижчість. На доказ ми наведемо ті свідчення самих поляків, насамперед завзятого проповідника польської вищости, Равіти-Гавронського. Ось кілька з безлічі:

»Почала творитись у Польщі група людей, що надто відкрито насміхалася із права, справедливости, громадських і державних, обов'язків, а навіть із чесноти.«¹

»Станіслав князь Любомірський, литовський підстолий, власник величезних дібр на Правобережжі й у Смілянщині. Відомо, що був він людиною неособливою, нероба, легкодух, картяр. Може тому, а може це й відповідало правді, досить, що його вважали людиною несповна розуму, яка віддалася розпусному життю, була завжди

¹) Равіта, II, 93.

оточена спідничками, що мали на неї величезний вплив щедро помагали прогайновувати маетки».¹

»Волинецький, соймиковий шляхтич, пияк, завадіяка з безліччю близи на лобі, що іменував себе «плєніпотентом Пана Христа». Знано його як напастливу й жорстоку людину, що поповняла жорстокі вчинки із-за релігійного фанатизму».²

»Шляхтич Вонсовський належав до тієї групи легкодушів, які занадто явно люблять «красний пол» і свої залицяння проводять на очах усіх». Як повстанці під командою Журби зайшли до Дмитра, то «прилапали його в хаті баби Малашихи, що мала погану славу».³

»Найкращі бажання, всі намагання, що змагали до привернення правопорядку й ладу в країні, йшли на марно із-за неможливости загнuzдати безмірну шляхетську сваволю, несубординацію польських вояків і старшин. Кожний робив, що хотів; суди були тільки для жидів, хлопів і дрібної шляхти. Грізні присуди трибуналів були писані на піску, перший подув вітру змітав їх і затирав у людській пам'яті».⁴

»Тяжко в те повірити, але факту «заїздів» (т. зн. збройних нападів шляхтича на маєток другого шляхтича) і грабежів заперечити годі». Для ілюстрації того наводить Равіта-Гавронський грабіжницьку розправу «регіментаря» одної польської партії із другим польським шляхтичем: «Впало в тій сумній бійці кілька трупів, кільканадцятьох було покалічено в дикий і варварський спосіб; стада худоби й коней, збіжжя, горілка в бочках, свині, вепри, дріб, плуги — все пішло в руки переможців і вони його забрали собі. Дикість і заїлість переходила всяку міру людських почувань і розуму. Всіх гостей збито, жінок обдерто зі суконь і навіть із взуття. Вікна, стіни, печі подіравлені кулями, а на побойовищі трупи, ранені і кров; всюди — руїни і знищення».⁵

Не менша розгнuzданість і неймовірно низький рівень моралі та культури, як у цивільному житті тодішньої польської шляхти, царювала і в польському війську. Військові становища були платні. А тому той сам польський шляхтич «бував ротмістром в одному відділі й одночасно

1) Равіта, II, 92.

2) II, 94.

3) II, 171.

4) I, 222.

5) I, 223.

полковником у другому та генералом у третьому, побираючи скрізь платні і пропускаючи їх на пиятику та гульні. А при тому ще й організуючи грабежі».¹ Поняття дійсного патріотизму було полякам чуже: »Князь Каспер Любомирський — колись краківський воевода, а в тому часі (1768 р.) генерал у чинній російській службі»²

Хоробрість, що нею так чванилися завжди поляки, була в дійсності соромним боягузством:

»На протязі трьох четвертин століття (т. зн. весь період Гайдамаччини) поляки не здобулися ні разу на акт лицарської оборони, але замість того, жебрали ласки і протекції московських генералів, скаржилися на сеймиках, писали обширні жалісні меморіяли до послів, слізні супліки до королів. Замість вирушити на поле бою, шляхта тікала до оборонних замків, під опіку чудотворних образів, де її досягали гайдамацькі списи і де справлювано різню, забираючи шаблі, що служили полякам-шляхтичам вже лише для прикраси їхніх кунтушів».³ Відважними були поляки тільки супроти безборонних та у грабіжницьких нападах на слабшого поляка-шляхтича.

»Судді, що не вміли ні читати, ні писати, судили справи чародійства, брали обвинувачених на тортури й це було так широко практиковане, що хоча б обвинувачений признався одразу до вини й був засуджений на смерть, то все одно наперед брано його на тортури, щоб видав спільників. Палено на стосі »чарівниць« і »чарівників«, прилюдно катовано разом із звірятами неодружених матерів — і тому то стільки немовлят потайки вбивано; а все те було вислідом фанатизму монахів і ксьондзів».⁴

»Вище духовенство (польське) наслідувало повністю так звану аристократію, вживаючи аж до переседи розкошів і насолоди. Ксьондзи не цуралися мати більш розкішні палати, аніж костьоли, багатше хатне умеблювання, аніж прикраси в костьолах; численну обслугу і ще більше бідноти на гною... Було багато єпископів, які рідко, всього кілька разів у році були при престолі. Ординації, тобто висвячування священників, вони здавали на своїх аудиторів, а самі віддавалися забавам, розривкам, двірській розпусті... Пшерембський, канонік краківський і

1) Кітовіч, II, 130.

2) Равіта, I, 93.

3) Равіта, I, 191.

4) II, 2.

київський... їздив завжди з музикою і в товаристві монаха ордену бернардинів, який замість нього відмовляв молитви... Єпископ куявський Рибінський та луцький Нарушевич тримали обидва по »старостисі«. Більшість монахів, а особливо монастирських настоятелів зуживали монастирські добра для своїх розкошів».¹

Таким ото було дійсне культурне й моральне обличчя тогочасної польської шляхти й польського духовенства згідно із свідченнями польських сучасників і польських істориків, сумлінних дослідників тієї доби.

4. ПОЛЬСЬКІ ЗБРОЙНІ СИЛИ В ПЕРІОД ГАЙДАМАЧЧИНИ

Регулярна польська армія в період Гайдамаччини вносила від 17 до 20 тисяч жовніврів. Вона складалася із двох частин: польської — 12 тисяч і литовської — від 5 до 8 тисяч. »Польське« військо, або теж »коронне«, ділилося на чотири »партії« по 3 тисячі жовніврів: великопольську, малопольську, сандомирську й українську; назви тих частин походили від території, на якій дана частина була стаціонована і яку та »партія«, тобто частина регулярної польської армії, повинна була обороняти. Комендант »партії« звався »регіментар«. Військова »партія« ділилася на приблизно 30 сотень, званих »хоругов«, якими командували »ротмістри«. Вояками тієї регулярної польської армії були »товариші«, тобто шляхтичі, що зголосилися до військової служби, і приведені ними по 2 до 4 »шерегові«, члени їхньої челяді, звичайно дрібної, безземельної шляхти. Ротмістр одержував із державної каси гроші на удержання його »хоругви« і розділяв її між »товаришів« для кожного із них і для його »шерегових«. Заможнішим шляхтичам, щоголосились до війська, залежало тільки на гонорах, тому їхня дійсна участь в армії кінчалася часто на вписанні себе до військового реєстру, званого »компут« і до принагідного вдягання військового мундиру для паради. Для заступства у війську вони приводили свого »намісника«, тобто ним оплачуваного заступника. Ротмістри такому звичаєві нітрохи не противились, бо коли »товариша« не було на час, щоб особисто забрати платню для себе і його »шере-

¹) II, 2-4.

гових», то платня залишалася ротмістрові. Заможні шляхтичі, які вписалися до «хорутви», воліли бавитись і не переривати своїх гулянок, щоб забрати платню, й оплачували своїх «намісників» та своїх «шерегових» власними грішми. В. Антонович думає,¹ що «шерегови-ми» були кріпаки або челядники; польські джерела подають, що «шереговими» були засадничо зубожілі польські шляхтичі із дрібної шляхти.

Правильного військового вишколу не знала тодішня польська армія зовсім. Польський мемуарист згадує, що йому тільки раз доводилось бачити щось подібне до муштри, провіджене ротмістром із вояками його «хорутви», тобто сотні, а й то, на його думку, було тільки забаганкою, для розривки, без якоїсь продуманої системи. Свій час проводили польські жовніри на грі в карти, пиятиці і розбишацтві.

Боездатність вояків польського війська була дуже сумнівної вартости. Вони виявляли розбишацьку відвагу в нападах на безборонних селян, щоб пограбувати їх; але при зустрічі з гайдамаками вони звичайно тікали до замку, якщо їх не було хоч уп'ятеро більше від гайдамаків. Очевидець Кітович свідчить, що «треба було виставляти 200, 300 або й більше вояків нашого (т. зв. польського) війська, щоб перемогти 50 гайдамаків».² Тому регулярне польське військо було придатним тільки для переслідування маленьких гуртів гайдамаків; при висилці проти більшого гайдамацького загону роблено з'єднання багатьох «хорутов».

Підтвердження оцінки відваги коліїв і польських жовнірів, поданої Кітовичем, зустрічаємо в судових протоколах справи Тарана: коли отаманові загону коліїв Павлові Таранові (запорожцеві, що передше звався по батькові Саґадаш) донесено про напад 30-ох польських жовнірів на Тетіїв, Таран бере дев'ять коліїв і їде з ними проти поляків. Їх він наздігнав у селі Стадниці. Побачивши коліїв, польські жовніри замкнулись у винокурні. Але колії розбили двері і в бою закололи дванадцять польських жовнірів; решта поляків втекла».³

Сумнівна бойова вартість і розбишацько-грабіжницькі практики жовнірів регулярного польського війська спонукали польських магнатів створити свою власну, при-

1) В. Антонович — «Розвідка про Гайдамаччину», ст. 43.

2) Kitowicz, т. II, 140.

3) Гермайзе, ст. 71.

Мотронинський Манастир

(Тарас Шевченко, аквареля, 1845 р.)

ватну міліцію, особливо ж після того, як кількакратні спроби організувати на допомогу регулярному війську крайову міліцію закінчилися невдачею. До приватної міліції наймали пани або зубожілу польську шляхту, або українців, що їх звали «надворними козаками». В тогочасних документах та мемуарах зустрічається не раз згадка про міліції, зложені з «волохів» і багато українських істориків вважає, що це були дійсно волохи, які, ставши членами панської міліції, на диво скоро єдналися з українськими гайдамаками. Але польські історики вивчають, що «волохами» називано в тих випадках українських селян («русіні»), які поселились були по волоській стороні польського кордону. Величина міліції була дуже різна: менші магнати мали сотню-дві; міліція пана Потоцького в Умані нараховувала в половині XVIII століття 2.600 козаків. Козацька міліція мала право вибирати свою команду з-поміж себе, до сотника включно; комендантом кількох сотень із назвою «полковник» міг бути тільки польський шляхтич. Родина надвornого козака була вільна від усіх панщизняних повинностей, але за те надвornий козак мусів сам придбати коня і припи-

сану військової уніформи. Кошти вдержання міліції покривало населення даної місцевості.

Козацька міліція виявила себе знаменитою в переслідуванні дійсних грабіжників та у збройних поразках пана з іншими шляхтичами, але небезпечною для панів, коли йшлося про дійсних гайдамаків. При кожному ширшому повстанні надворні козаки масово переходили до гайдамацьких повстанців.

II. ГАЙДАМАЧЧИНА ДО 1768 Р.

КОЛІЇВЩИНА це назва повстання українського народу проти польських займанців на Правобережжю, що спалахнуло весною 1768 року і протривало до літа 1769 року.

Чим було те повстання: окремим, замкненим у собі епізодом, непов'язаним із минулим українського народу і без впливу на майбутнє, чи звеном визвольної боротьби українського народу, міцно з'єднаним із іншими в одну, нерозривну цілість?

Тільки надто плиткі «історики», які мають за мету не наукове дослідження, але демагогічну пропаганду, оцінюють Коліївщину як відірваний, сліпий «бунт» без історичного коріння і будь-яких політичних цілей. Кожен, хто глибше розглядає Коліївщину, приходиться до протилежного висновку незалежно від своєї індивідуальної оцінки того повстання. І так навіть такий польський дослідник Коліївщини, як Фр. Равіта-Гавронський, пристрасний ненависник визвольної боротьби українського народу, признає:

«Ядро тієї драми, її початок, корінився глибоко в історії Русі і польської Речипосполитої, а Коліївщина була тільки останнім актом».¹ «Неспокої на українських теренах тривали безустанно. Це був котел, що кипів безустанно, підсичуваний традиціями минулого».²

Особливо ж тісно зв'язана Коліївщина з ланцюгом повстань, що спалахували раз-по-раз на Правобережжю на протязі перших трьох чвертьстоліть вісімнадцятого віку, відомих в історії під назвою *Гайдамаччина*. Вірніше — Коліївщина це останнє звено Гайдамаччини, її завершення.

А тому при розгляді Коліївщини конечно на вступі бодай побіжно розглянути теж інші періоди Гайдамаччини, а часом сягнути іще глибше в минуле.

¹) Rawita-Gawroński. "Historia ruchów hajdamackich". Lwów, 1901. Передмова.

²) Там же, ст. 127.

1. ПОЧАТКИ ГАЙДАМАЧЧИНИ

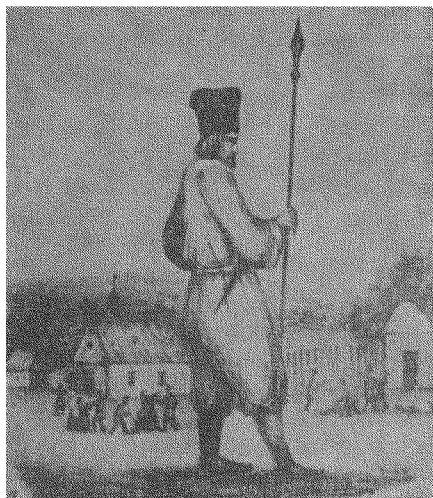
Політичний катаклізм в Україні на початку вісімнадцятого століття — повстання гетьмана Івана Мазепи проти Московщини і його невдача в 1709 році — дали полякам змогу знову захопити правобережню Україну, за винятком Києва, що залишився під московською окупацією, і договором Польщі в 1711 з Московщиною, а з Туреччиною в 1714 р. закріпити формально приналежність тих земель до Польщі.

І — зараз же по поновному захопленні Прабережжя польські окупанти зустрічаються тут із стихійним спротивом і явною ворожістю українського населення до польських панів і до Польщі взагалі. Цей спротив зі зброєю в руках охрещено назвою «Гайдамаччина» від турецького слова «гайдамак», що означає менш-більш те саме, що українське «бунтар», або «повстанець».¹

Хто вперше вжив тієї назви — невідомо. Український історик Микола Костомарів у своїй праці «Богдан Хмельницький» називає «гайдамацькими загонами» гурти українських повстанців-селян періоду Хмельниччини; але Антонович вважає, що цю назву перекинув Костомарів з вісімнадцятого століття на події сімнадцятого століття, а в дійсності тоді такого слова ще не вживано, бо в ніяких оригінальних документах з періоду Хмельниччини його не зустрічається. В документах назва «гайдамаки» зустрічається вперше в універсалі польського «регіментара партії української» Яна Галецького, виданому у Львові 5 березня 1717 р., в якому він закликає польську шляхту до винищення «свавільного гайдамацького гультайства», тобто українських повстанців, що діяли в тому часі в воевідствах київському, брацлавському і подільському.² Після цього термін «гайдамаки» і «Гайдамаччина» зустрічаються в польських документах все частіше, при чому вони завжди стосуються тільки «бунтарів» в Україні під польською займанщиною в періоді перших трьох чвертьстоліть 18 віку.

1) Дослівно «гайдамак» — «той, що гонить геть», бунтар; в нашому випадку, той що гонить геть з України польського окупанта. У збірнику «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.» Київ, 1970, ст. 10, пояснюється: «арабо-турецьке "hajdemak" — гнати. Звідси походить слово «гайдамака» — людина, що переслідує».

2) Антонович. «Розвідка про гайдамаччину», ст. 8. Равіта-Гавронські, I, 68.

Тип гайдамаки

Факт, що регіментар Галецький закликає в 1717 році польську шляхту винищувати гайдамаків по всій Україні свідчить виразно, що «гайдамацтво» було в тому часі вже широко поширене; значить, воно зродилося вже раніше. А тому, якщо й прийняти, що назву «гайдамаки» вжито вперше в згаданому маніфесті коменданта польських збройних сил в Україні в 1717 р., то самого явища «гайдамаччини» треба шукати раніше.

Ми думаємо, що «Гайдамаччина» починається масовою участю українського селянства в повстанні на Правобережжю в 1702-1704 роках під проводом Семена Палія і Самійла Самуся. Бо, хоч у тому часі назви «гайдамаки», мабуть, ще дійсно не вживано, то форми збройних виступів українського селянства проти польських займанців, їхні причини і ціль та зовнішні обставини того періоду зовсім подібні до всіх пізніших «гайдамацьких» виступів.

2. СЕМЕН ПАЛІЙ: ПЕРЕХІД ВІД КОЗАЧЧИНИ ДО ГАЙДАМАЧЧИНИ.

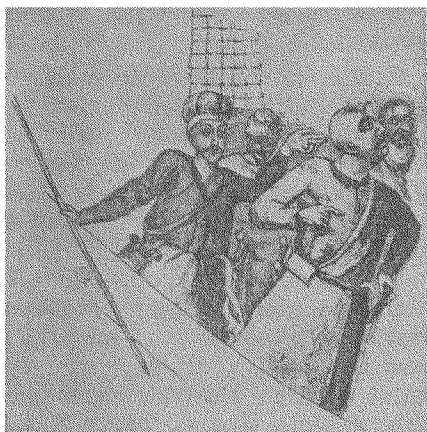
Діяльність фахівського полковника Семена Палія на переломі 17. і 18. століть в цілому є перехідним звеном від періоду Козаччини до періоду Гайдамаччини; в «Паліївщині» коріниться безпосередно гайдамаччина під ідейно-політичним оглядом, через «Паліївщину» перехо-

дить до «Гайдамаччини» суть ідейно-політичних змагань Козаччини за відновлення української держави із справедливим соціяльним ладом. Тому ми й спинимося коротко на тому періоді.

Семен Палій, козак ніжинського полку на прізвище Турко, перейшов на Січ в 1684 р. і вже в наступному році приєднався як отаман козацького полку до армії польського короля Яна Собеського в його «волоській кампанії» проти татар і турків. Вже в перших зударах з татарськими загонами Палій звернув на себе увагу Собеського як надзвичайно відважний і непересічно здібний командир; від того часу аж до своєї смерти в 1696 р. Собеський незмінно високо цінив Палія як найкращого полководця, тим більше, що не лише в часі «волоської кампанії», а й пізніше полковник Семен Палій із своїми козаками багато разів рятував польського короля Собеського з опресії в боях із татарськими ордами. По повороті з «молдавської виправи» Собеський ухвалою польського сойму в 1685 році признав Семенові Палієві Фастів з околицею, а його товаришеві, полковникові Захарові Іскрі Корсунь, які формально належали до дібр київських єпископів. Ті терени були в тому часі обезлюднені не лише в висліді безустанних воен періоду «руїни», але, в додатку, внаслідок акції загального переселення українців з Правобережжя на Лівобережжя, проведеного гетьманом Самойловичем в 1681 році.

Зробивши Фастів осідком полку, Семен Палій приступив відразу енергійно до заселення безлюдних просторів українськими втікачами з Волині й Поділля, заводячи козацький лад без панщини й шляхетчини. В 1686 р. в договорі Польщі з Росією було постановлене залишити широку смугу Правобережжя здовж Дніпра безлюдною пустинею. Але Палій не прийняв тієї постанови до відома і успішно проводив далі свою акцію залюднення безлюдних просторів Правобережжя і заводячи козацький лад. В скаргах польської шляхти на Палія до короля говорилося, що ціллю Палія є забрати під свою владу все Правобережжя від Дніпра аж по Білорусь на півночі і по Случ та Дністер на заході і створити там незалежну козацьку державу. Спроби польської шляхти повернутися на заселені Палієм простори повертав Палій внівець козацькою зброєю, витинаючи впень польських зайд.

Формально Польща визначувала в тому часі козацького гетьмана для Правобережжя. Але призначеного поляками гетьмана Могилу і його наслідника гетьмана

*Рисунок на козацькому
прапорі*

Гришка Палій зовсім ігнорував, а з наслідником Гришка гетьманом Самусем співпрацював, але відразу накинув такий стан, з яким Самусь беззастережно погодився, що Самусь був тільки формально »гетьманом«, а фактично усім керував полковник Семен Палій. Так само ігнорував Палій згідливо всякі шляхетські власті Польщі, а респектував тільки короля. Посуваючись послідовно на захід, де вже були поселення, Палій проганяв шляхту, ліквідуючи поголовно тих із польської шляхти, хто не вспів втекти від козацької шаблі паліївського війська. Рішуча й успішна боротьба Палія із польською шляхтою, запровадження справедливого соціального ладу та ідея відновлення української козацької держави »без ляхів, без холопа і без пана« здобули Палієві скоро глибокі симпатії всего українського населення, для якого він ще за життя став національним героєм, оспівуваним в піснях. Палій заводив адміністрацію на взір запорозьких земель, вважаючи українця вільним, осілим козаком. Козацькій старшині та церквам призначував маєтки, які однак мали бути оброблювані найманою на базі добровільності працею за домовленою винагородою. Козацькі суди стояли на сторожі справедливості. Польський дослідник того періоду історії Польщі Ян Перденя признає:

»Палій перейшов до історії і до народної традиції власне тому, що не допускав до протиставлення інтересів козацької старшини інтересам селянства і простих козаків, не був сторонником упривілейовування одних коштом упосліджених інших, не дозволяв старшині

збагачуватися коштом праці селянина чи простого козака».¹

Бажаючи позбутись зовсім зверхности Польщі над Правобережжям і об'єднати знову всю Україну, Палій запропонував в 1688 році лівобережному гетьманові Іванові Мазепі свою підданість Мазепі і прилучення Правобережжя під владу Мазепи, як гетьмана всієї України. Але, як над Палієм висіла формально і лише почасти фактично зверхність Польщі, так над Мазепою висіла повністю, і формально, і фактично тверда зверхність Москви. Передану Мазепою пропозицію Палія цар відкинув. Вона не була по лінії плянів царя. Москва була тоді ще лиш у стадії росту до могутности. Цар Петро хотів вперед загнудати вповні Лівобережну Україну. Приєднання Правобережжя, заселеного Палієм на засадах повної свободи й рівности всего українського люду могло зворохобити проти царського ладу все Лівобережжя. Тому цар запропонував Палієві залишити Правобережжя і перейти з полком козаків на Лівобережжя, в Гетьманщину, де цар надасть йому досмертне полковництво.

Таку пропозицію Палій відкинув. Тому хоч приязні зв'язки Палія з Мазепою залишилися відтоді аж до 1704 року і хоч в пізніших роках Палій ще кількома наворотами повторяв свою пропозицію, Мазепа на наказ царя мусів за кожним разом пропозицію відхиляти і — обидва великі політики й патріоти, що змагали до тієї самої цілі, мусіли йти кожний своїм шляхом: Мазепа зі своїми плянами скинення царського ярма, а Палій зі своїми мріями прогнання всіх поляків із всего Правобережжя і відновлення вільної козацько-української держави. Спираючись тільки на власні сили, полковник Семен Палій стоїть далі твердо і певно в безупинних боях з татарськими ордами і одночасно в змагу з польською шляхтою, що намагалася знову загарбати заняті Палієм терени України збройними наскоками, военними походами, інтригами перед королем і, врешті, благаннями царя про допомогу в ліквідуванні Палія, небезпечного так для польських, як і для московських загарбників.

В 1699 році польський сойм ухвалив відібрати козакам всі землі на Правобережжю і зліквідувати козацтво, як окремий стан. Козаки склали протест. Але в липні

1) J. Perdenia. "Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawę Ukrainy na przelomie XVII i XVIII w." Warszawa, 1963, ст. 222.

1699 р. польський сойм провів дискусію над козацьким протестом і відкинув його. Новий польський король Август II після однорічного вагання вислав Палієві письмову вимогу, щоб він підчинився рішенню польського сойму, розпустив всіх козаків, передав весь терен Правобережжя, що був під його владою, польській шляхті і сам виїхав із Правобережжя. Вслід за тим посунула з заходу в Україну знову польська шляхта в асисті сильних військових загонів, щоб захоплювати українські землі.

3. ПОВСТАННЯ 1702 Р.: НАРОДЖЕННЯ ГАЙДАМАЧЧИНИ.

В відповідь на те Семен Палій і Самусь як наказний гетьман проголосили літом 1702, повстання проти Польщі. У виданому універсалі закликалось все українське населення до рішучої розправи з польськими загарбниками. Ціллю повстання поставлено прогнання польської шляхти з цілої України раз на завжди. »В тих закликах — каже згадуваний польський історик Перденя — як далекий відгомін відзивалися традиційні козацькі мрії про *виборення козацької держави*«. ¹

На заклик відгукнулися не тільки козацтво, але й маси селянства. Селянські ватаги повстанців вирушили в бій з поляками, насамперед у воевідствах брацлавському і подільському, а далі й на Волині та Поліссю і навіть в Галичині. Зібрана в Каменці на сеймику польська шляхта перервала на чотири тижні наради і в переляку розбіглася. Дрібна українська шляхта на чолі із Братковським приєдналася до повстання. Ватаги селянських повстанців появились в околицях Золочева і Сокаля. Козацькі і селянські загони під командою Самуся розгромили в жовтні 1702 р. кількатисячне польське »посполите військо«, а в самому Бердичеві двотисячну залогу Потоцького. Полковник Абазин здобув Вінницю, Бар, Дунаївці, а під Межибожем розгромив півторатисячний відділ польських військ київського воеводи. Палій здобув після довгої облоги твердиню Білу Церкву й переніс туди свій осідок.

На польську шляхту влав переполох. Вона змобілізувала всі свої сили й на початку 1703 р. з Волині, Литви,

¹) Тамже, ст. 149.

Галичини посунули на Україну різні польські військові частини, що разом начисляли поверх 30 тисяч вояків і понад 50 гармат. Вони заскочили козацькі частини, що розбрелись на зимування малими частинами по різних »леговищах«, та селянських повстанців, що на зиму розійшлись домів, і завдали дошкульних ударів. Крім цього поляки спонукали кількатисячну татарську орду напасти на українські землі з півдня. І, врешті, звернувшись поляки по допомогу до московського царя. 2 березня 1704 р. цар Петро окремим листом візвав Палія негайно передати Білу Церкву полякам і скапітулювати перед Польщею, погрожуючи, що в противному разі московські війська змусять його до того. Самусь як наказний гетьман Правобережжя передав 5-го лютого 1704 свою булаву Мазепі, підчиняючись йому. Палій відкинув вимогу царя і посилив свою боротьбу проти поляків. Активність партизанських загонів українських селян збільшилася знову і поширилася знову аж на Волинь, Полісся й Галичину.

В травні 1704 р. на наказ царя Мазепа із кільканадцятитисячною козацькою армією перейшов на Правобережжя. Палій передав Мазепі Білу Церкву без бою і переніс свій осідок до Немирова; таке, виходить, було таємне домовлення між Палієм і Мазепою в часі зустрічі в Батурині в другій половині травня 1704, після того, як Мазепа 3 травня того року дістав від царя доручення арештувати Палія. Мазепа не арештував Палія, але дозволив йому свobodно перенестися до Немирова й після передачі Білої Церкви Мазепі продовжував з Немирова боротьбу проти польської шляхти.

Така розв'язка не задоволила ні поляків, ні царя. 31 липня, коли Палій прибув до табору Мазепи в Павлочці, Мазепа передав йому виклик царя прибути негайно до Москви. Палій відмовився. Супроти того Мазепа казав заарештувати Палія і відставити його до Батурина. По дорозі Палій утік. Але російська сторожа зловила його й відставила до Москви. Після цілорічного в'язнення в Москві, цар видав 10 серпня 1705 р. наказ заслати полковника Семена Палія на Сибір, до Томська. Так виконав цар своє зобов'язання супроти Польщі з договору про »вічний союз«, підписаний 30 серпня 1704 під Нарвою, 4-та стаття якого постановляла:

»Тому що король і Польща не всілі впоратися з українським повстанцям і змусити Палія до послуху, цар на просьбу короля і станів, як приятель, сусід і коллігат

Цар Пётр Первий: «Цей той первий, що розпочинає нашу Україну».

зобов'язується до уділення Польщі помочі і змусить Палія до звороту опанованих в часі повстання територій».¹

Заарештування й заслання Палія на Сибір означало практично кінець повстання. Всі регулярні козацькі частини Правобережжя підчинилися Мазепі як гетьманові цілої України. А поскільки й Мазепу зобов'язував «вічний мир» між Польщею і Росією, Мазепа був зобов'язаний виявляти себе приятелем поляків, значить закликати українське селянство до послуху супроти польських панів і не перешкаджати польській шляхті повертатися в ролі панів на правобережні українські землі. Тому продовжування боротьби перейшло повністю на саме українське селянство. На місце плянових воєнних дій регулярних козацьких військ прийшли некоординовані вже одним центральним проводом збройні розправи *селянських повстанчих загонів*, що продовжували свої дії теж в наступних роках. Так, наприклад, у волинських актах XVIII ст. згадується, що в 1708 році на Волині діяв сильний повстанський загін, очолюваний Грицьком Пащенком.²

Це власне був *перехід Козаччини на правобережній Україні в Гайдамаччину*; зміна форм боротьби при збереженні тієї самої ідейно-політичної настанови — змагу за повернення й оборону вільної української держави, без ляхів і без холопа та без пана. Семен Палій оживив

1) Perdenia, ст. 219.

2) «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.», ст. 11.

і закріпив традицію Хмельниччини, традицію боротьби за українську державу, і скріпив її переконливо ілюстрацією, що «наша Правда» — воля і справедливий соціальний лад, — є не якоюсь нездійсненою мрією, але реальною, найкращою розв'язкою. Польський дослідник того періоду Перденя, що уважливо нотує найменший прояв суспільно-політичної настанови населення Правобережжя в тому часі, з признанням засвідчує, що на протязі 20 літ на теренах заселених і опанованих полковником Палієм не було ні одного селянського бунту проти козацької адміністрації, ні одного внутрішнього українського збройного конфлікту на соціальному тлі. І то в часі, коли селянські бунти в інших околицях Правобережжя проти польських панів були щоденним явищем.

На протязі наступних п'ятих років Правобережжя перебувало в злуці із Лівобережжям під гетьманом Мазепою. Але невдача повстання Мазепи проти Москви в 1709 році привела до поновного поділу України між Польщею і Московією. По двох роках загального замішання, намагання царя задержати Правобережжя під своєю зверхністю, спроб гетьмана Орлика при допомозі Туреччини опанувати Правобережжя і зробити його випадковою базою для звільнення Лівобережжя з під московської окупації, та впертого тиску польської шляхти на привернення свого панування на тих теренах України, цар Петро в договорі з Туреччиною 3 липня 1711 зобов'язався забрати свої війська з Правобережжя і указом з 6 жовтня 1711 р. повідомив козацьких полковників на Правобережжі про віддачу всего Правобережжя Польщі. Повторилася історія з-перед чверть століття: Правобережжя знову захопили поляки, а гетьман Скоропадський, як давніше гетьман Самойлович, провів масове переселення українського населення з Правобережжя на Лівобережжя. На обезлюднені вдруге простори почали знову напливати українські поселенці з західних частин України, з Галичини, Волині, Полісся. Цим разом з ініціативи і під контролею польської шляхти.

Але цим разом виселення на Лівобережжя не було так повне, як колись за гетьмана Самойловича. Багато тих, що поселилися на Правобережжі за Семена Палія, залишилися тут. І, що найважливіше, залишилася з ними пам'ять боротьби за ідеали козацької України: вільної, без ляхів і без холопа та без пана. А тому й зараз же польські займанці зустрічаються тут з тим, що згаданий

польський регіментар Галецький називає в своєму універсалі «славільним *гайдамацьким* гультайством», тобто — з явною ворожістю українського населення і безупинними вибухами збройного спротиву польським окупантам. Це було логічне, органічне продовження «гайдамацької» боротьби, початої полковником Семеном Палієм.

Польський історик Тадеуш Корзон пише про це:

«В душі руського люду . . . нагромаджувалось почуття щораз більшої *ненависти до «ляхів»*, головню в Україні, де зберігалися спомини про Хмельницького, обичаї та дух козащини. Підсичували цю нехіть: терпкість повсякденних відносин, несправедливість судів . . .

«Гайдамацтво, або попросту розбої, вибрики свободи, а радше сваволі козацької переплутувались тут з темним релігійним фанатизмом і створювали дійсний хаос під кожним оглядом. При браку війська, при дуже слабій граничній сторожі, серед політичної анархії тільки патримоніальна влада дідичів, виконувана їхніми офіціями, «губернаторами» і комісарами, вдержує останні звена суспільного ладу. Самі пани не мешкають в Україні ізза щоденного страху. На степовому пограниччі, в поближжю «диких піль» шляхтич не спить вдома, але десь поза фільварком. Живеться тут як на вулькані в безупинній тривозі».¹

«Хлоп (український) читати й писати не вмів, але приналежним до польськості не почував себе ніяк».² Це значить: свідомість національної окремішности в українського селянина не була вислідом якоїсь начитаности, а вроджена і незнищима.

Тесаме засвідчує й Микола Костомаров: «Ім'я Богдана Хмельницького було відоме і старому, і малому, відоме не з книг, а з живого передання, переданого батьками дітям, українські матері за панською пряжею співали дітям про те, як то колись їхні предки козаки панськими трупами греблі гатили. Таємна надія на визволення з ляцької неволі не покидала український нарід так, як колись Ізраїля в днях його неволі».³

---

1) Корзон, т. I. ст. 174-;

2) Тамже, 177.

3) Костомарів, «Останні літа Р. П.», 125-6.

4. ПЕРШІ ГАЙДАМАЦЬКІ ВИСТУПИ.

Описуючи ситуацію в Польщі в 1705 році, польський історик Перденя завважує:

»В подільському воевідстві виступили перші прояви типово гайдамацьких рухів«.¹

Ці рухи збройного спротиву українських селян польським панам, що були безпосереднім продовженням боротьби Палія і Самуся, посилились теж на Волині і прибрали таких розмірів, що зібрана на своєму «сеймику» в Лятичеві в травні 1705 р. польська шляхта присвятила всі свої наради проблемі боротьби з гайдамацькими загонами. Окремою постановою було візвано всю шляхту на окупованих поляками українських землях організувати військові відділи для винищування гайдамаків, а до польського коронного гетьмана Сенявського вислано прохання прислати на поміч частини регулярної польської армії з «Корони», тобто з дійсно польських земель. Але, як признають поляки, і допомога військ Сенявського виявилася безуспішною. Гайдамацькі загони існували й діяли далі.

Вслід за заселюванням обезлюднених просторів знову захопленого поляками Правобережжя поширювалася туди гайдамащина.

Гайдамаки стосували виключно партизанські методи боротьби. Вони діяли завжди малими загонами. Вони з'являлися несподівано, переводили акт кривавої розправи з ворогом в одній або кількох місцевостях і зникали. Але бувало й так, що цілі села зривались проти пана і його гайдуків, ліквідували їх і зі зброєю в руках рубались з польським військом.²

В 1712 році коронний гетьман Сенявський був змушений знову слати на Волинь і Поділля значні частини польського регулярного війська для поборювання гайдамацьких загонів.

В 1713 році посилались дії гайдамацьких загонів на Поділлі і в Брацлавщині. У повідомленнях польської шляхти з 1713 зустрічаємо теж вістку про дію гайдамацького загону силою 15 чоловік під проводом запорожця Дзюби в околицях Києва. Сильніший загін гайдамаків налетів в тому році на містечко Пиків і розгромив маєток князя Любомирського.

1) Perdenia, 380.

2) Антонович, 11.

В наступних роках дії гайдамацьких загонів стають щоденним явищем на всіх просторах правобережної України, Поділля і Волині.

Хвиля гайдамацьких виступів зросла в роках 1729-30. В грудні 1729 р. вони відбулися в Кагарлику, Смілі, Кузьминім, Вінниці, при чому було зруйновано панські замки на Вінниччині.¹ На початку 1730 року широка хвиля гайдамацьких виступів охопила Київське і Брацлавське воевідства. Польський уряд був змушений вислати туди окремі військові підкріплення під командою регіментаря Свідзанського.² В березні 1730 р. гайдамацький загін побував в містечку Ольшана, в червні під Кам'янцем.³ В червні гайдамаки зруйнували маєток князя Сангушки в Кам'янській Рудні.⁴ Перелякана шляхта залишала свої маєтки й стала хоронитись до укріплених міст, як от у Смілі, де в тому часі було стаціоновано тритисячний загін польського регулярного війська з артилерією.

5. ПОВСТАННЯ ВЕРЛАНА 1734-1735 РР.

Але аж до 1734 року всі гайдамацькі загани творились стихійно і діяли нескоординовано, кожний сам про себе. Першу спробу з'єднати всю дію гайдамаків і перетворити її в плянове всенародне повстання зробив в 1734 році сотник Верлан.

Загальна політична ситуація в Польщі в тому часі була особливо пригожа для проведення плянового загального повстання в Україні. В 1733 році помер польський король Август II і при виборі його наслідника польська шляхта розбилася на два табори: більшість вибрала королем Станіслава Лещинського, але меншість не погодилася з тим, вийшла з сойму і проголосила королем Августа III. В цілій Польщі настало безладдя. Одна частина шляхти стала по стороні короля, друга по стороні другого, противники поборювали себе збройно, нападали на маєтки членів противної партії і грабували їх. На допомогу Августові прийшли в Польщу московські

¹) Львівська бібліотека мін. культури УССР. Колекція Оссолінських. ст. 33.

²) Ст. 34.

³) Ст. 35, 37.

⁴) О. П. Лола, 47.

війська. Їхній перемарш через правобережну Україну збільшив замішання. Московський командант Полянський видав заклик до українців, щоб вони піддержали короля Августа, поборюючи прихильників короля Станислава Лещинського. В такій ситуації українці постановили виступити — проти всієї польської шляхти й вигнати її з українських земель. На чолі зриву став Верлан, сотник надвornoї міліції князя Любомирського у Шаргороді. Як «наказний полковник» Верлан видав відозву до всего населення правобережної України, закликаючи його до повстання:

»Прийшов наш час, громадяне, що живете в шляхетських, королівських, чи церковних маєтках: час визволення з шляхетського ярма і звільнення від тягарів, які накинули на вас ваші пани. Бог зглянувся з високого неба на вашу недолю, на ваші сльози й терпіння, вислухав ваших молитов, післав вам захисників, що помстять ваші кривди. Ставайте на допомогу тим, що взялись захищати вас і ваші права. Настала пора зажадати від ворогів розплати за ваші кривди, биття, муки, нечуване здирство, що їх ви зазнавали від них досі. Посилаємо вам провідників, яким треба довіряти і за якими треба йти зі зброєю, яку хто має. Залишайте хати, жінок, ваших коханих дітей, а не пожалієте того, бо скоро вже переконаєтесь, що Бог призначив для вас перемогу і станете всі вільними людьми, як знищите те гадюче плем'я ваших панів, що досі їсуть вашу кров. Ми вже й давніше закликали вас, але ви не вірили в успіх; тепер можете повірити, коли ваші брати почали успішне звільнення з неволі і з цього ярма на Україні і Поділлі. Кличте Бога на рятунок ієднайтеся з нами, щоб допомогти.«¹

В відповідь на заклик вся Правобережна Україна спалахнула полум'ям повстань. До гайдамаків приєдналися насамперед зложені з українців надвірні міліції із своїми командантами: уманська із сотником Писаренком та ротмістри Степан Скорич, Михайло Флоринський, Іван Рингач та Сава Чалий, із їхніми частинами. В ряди гайдамацьких повстанців стали теж запорожці Грива, Медвідь, Моторний, Темко, які очолили зорганізовані ними селянські загони. Верлан став заводити козацький лад: всіх повстанців заводив у козацькі реєстри, призначив сотників, ротмістрів, поручників. Писаренка, Скори-

¹)Тамже, с. 480-481. Поданий нами текст є перекладом з польського перекладу. Оригінал в українській мові не зберігся.

*Надворний козак з
Корсуня*

ча і Чалого призначив полковниками. Про розміри зриву свідчить хоча б факт, що Писаренко, включаючи до своєї сотні надвірних козаків повстанців-селян, підніс швидко стан свого полку до 1,207 чоловік¹. Зросли й інші сотні. Сам Верлан, первісна сотня якого, подібно як сотня Писаренка, розрослась швидко в полк силою поверх тисячі чоловік,² пройшов кілька разів Брацлавщину, винищуючи польську шляхту та жидів, — брацлавський хорунжий подає в виготовленому ним 1735 року

1) Лола, 51.

2) Лола, 52.

реєстрі 90 польських панів, що згинули в Брацлавщині з рук українських повстанців у час перемаршу Верлана¹ — а далі Поділля і південно-західню Волинь, зайняв Кременець, Жванець, Броди і Збараж, а його відділи появились під Камянцем і Львовом.² Грива зі своїм відділом здобув твердині Вінницю і Межибож. Добре організовані сотні повстанців захопили в київському воевідстві міста Корсунь, Бердичів, Погребище, Паволоч, Котельню, Кошовате, Ходорів, Рожів та інші. В Чуднові самі міщани розплатились з шляхтою.³

З початку 1735 повстання охопило вже всю територію українських воевідств.⁴

Польські джерела залюбки представляли повстання Верлана, як теж всі попередні й пізніші гайдамацькі повстання із Коліївщиною включно, як московську інтригу: Верлан, мовляв, підняв повстання проти поляків з доручення російського полковника Полянського, що йдучи в 1734 р. через правобережну Україну із своїм військом на допомогу польському королеві Августові, задержався був в Умані. Але ніяких документарних доказів для цього ніколи ніде не подано. А намагання поляків, представляти всі українські державницькі змагання, звернені проти польської окупації, як чужу інтригу, надто відомі: адже вони й боротьбу українців в 20-му столітті намагаються представляти як австрійську або німецьку інтригу проти Польщі. А тому й немає підстав приймати серйозно твердження про московську ініціативу будь-котрого гайдамацького повстання.

Інша справа, що гайдамацькі повстанці дійсно сподівались, що Росія поставиться прихильно, співчуваючи, до визвольних змагань українського народу. Адже релігійне питання грало в тій боротьбі важливу ролю, а москалі ж — православні. До того, в частинах полковника Полянського було чимало лівобережних козаків, які дійсно щиро співчували своїм братам гайдамакам і нероз доказували це чином.

Дійсна постава московського уряду, і москалів взагалі, до гайдамацьких повстань була наскрізь ворожа. З політичних мотивів і з огляду на соціальні кличі, в ім'я яких ішла боротьба гайдамаків. Ту свою крайню ворожість задемонстрували москалі чином, як тільки поляки звер-

1) Антонович, 79.

2) Гуслистий, 12.

3) Антонович, 79.

4) Тамже, 78.

нулися до них з проханням допомоги для ліквідування гайдамацького повстання.

Спроби поляків, впоратися з гайдамаками самим, не досягали цілі. Польський воевідський сойм в Брацлаві 22 березня 1735 р. покликав до життя спеціальні суди для судження учасників повстання та підозрілих в допомозі повстанцям. Польський уряд вже в 1734 візвав польську шляхту на окупованих українських землях організувати негайно спеціальні військові частини для боротьби з гайдамаками. Все польське регулярне військо, що перебувало тут, кинено в бій з гайдамаками. Для допомоги йому було вислано частини польського коронного війська з західньої Польщі, яке однак довго маневрувало понад Вислою, лякаючись зустрічі з гайдамаками.¹ Ті ж польські військові частини, що зустрілись з гайдамацькими відділами, були розгромлені. Тому поляки звернулися до московського уряду з проханням про допомогу.

Цариця Анна радо прихилилась до польського шляхетського прохання, щоб у часі походу через Україну дати полякам бажану допомогу. Виконуючи те доручення, київський генерал-губернатор граф Вейсбах доручив московському генералові фон Гайне залишитися з його військами на Правобережжю до кінця весни 1735 року² і помагати полякам ліквідувати гайдамацьких повстанців.

Спільні польсько-московські военні дії проти українських повстанців проводились від осені 1734 року. Але весною наступного року дії повстанців все ще проходили в широких розмірах. Так, для прикладу, в листі гайсинського старости Чечеля до коронного канцлера з датою 24-го травня 1735 року повідомлялось, що гайдамацькі загони далі нападають на шляхотські маєтки майже на всій території Брацлавщини.³ І з зізнань повстанця Деніса Семененка в київському суді довідуємось, що він приєднався з гуртом запорожців до повстанського загону Сави Чалого, що начисляв тоді крогло 300 чоловік, в березні 1735 року.⁴

Головні повстанські сили були зліквідовані зимою 1734-35 років. Отаман загону Моторний попав в московські руки й переданий полякам, які після тортур пока-

1) Лола, 53.

2) Антонович, 82.

3) Лола, 53.

4) Тамже.

рали його смертю. Отаман Грива і Медвідь повернулися з недобитками своїх загонів на Запоріжжя. Полковники Верлан, Скорич і Писаренко перейшли з рештками повстанців до Молдавії.

Коли головний провідник повстання полковник Верлан залишив українські землі — невідомо. Польський історик Равіта-Гавронський подає такі хронологічні інформації: »В неділю 13-го травня 1734 Верлан вирушив із своїм відділом на Умань. Разом з ним були отамани: його син Ілля, ротмістр Степан Кіфа з Марківки, поручники міліції з Підорми і Рашкова, поручник Сава з Молокища і сотник Сава Чалий з Комаргорода. При кінці червня Верлан вирушив на Волинь, маючи вже близько дві тисячі повстанців. До бою з великою частиною польських військ прийшло під Кремянцем. З повстанців згинulo кільканадцять; по польській стороні — 143 вбитих райтарів і пахолків, 24 шляхетських кіннотчиків. Зпід Кремянця пішов на Броди і здобув місто, а опісля здобув Збараж. 13-го липня рушив на Станиславів.¹ На цьому вісткі про Верлана вриваються й тільки пізніше говориться про те, що польський уряд домагався від молдавського господаря видачі Верлана, Скорича і Писаренка, але їх не видано.

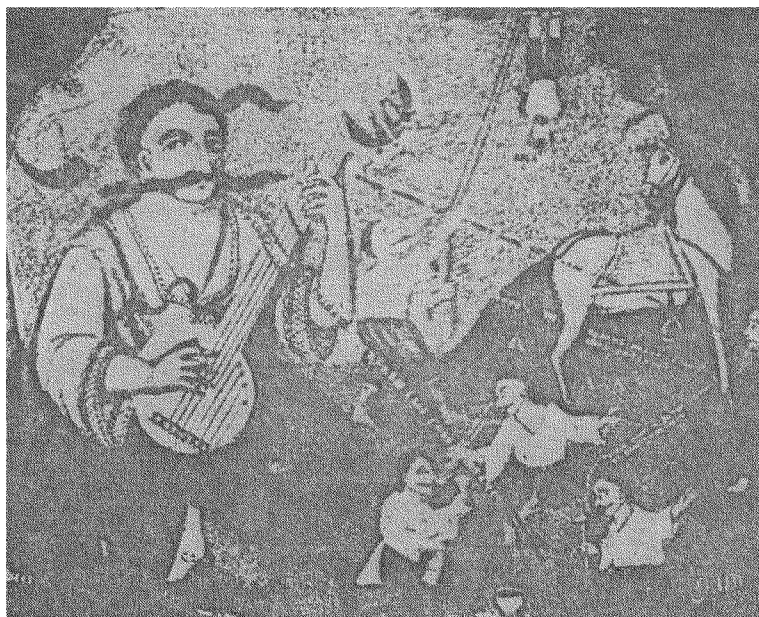
Про той зрив каже Равіта-Гавронський:

»На протязі нещлого пів року його ім'я стало зморою (для польської шляхти), злим духом, що розпростер свої крила від Побережжя аж по Волинь і Руське воевідство (тобто від Дніпра по Галичину). Нігде не знаходимо згадки, щоб він особисто брав в який небудь спосіб участь в грабежах, хоч вина спадала на нього. Революція Верлана була рухом одностайним, зорганізованим і пролетіла через Правобережжя і Волинь як вогниста куля«.²

Найцікавішою є доля Сави Чалого, що задержався на окупованих поляками теренах найдовше і здобув собі серед своїх і чужих широко славу непереможного рубаки. В часі повстання Верлана, Чалий, тоді сотник козаків, пристав відразу до повстанців і дався добре взнаки польській шляхті. Продовжуючи боротись до літа 1735 року, він зустрівся в боях з московськими частинами і, видно, під впливом того змінив основно свої політичні погляди: він визнав головним ворогом українського народу Москву. Тому, коли повстання під ударами головно московських військ догаряло, він з ватагою 860 чоло-

¹) Корзон, т. I, 95.

²) Тамже, 106.

Бандурист оспівує подвиги про козака Мамая

вік перейшов до Бендер, де був тоді славний гетьман Пилип Орлик.¹ Гетьман Орлик готовився тоді до війни з Росією в оперті на Туреччину. Але з тих плянів з вини Туреччини нічого не вийшло. Тому під кінець 1736 року Чалий, не маючи змоги залишитися при Орлику із-за браку засобів на життя, повернувся з частиною свого загону назад до Немирова, поскільки поляки, прихильники прогнаного короля Лещинського, були союзниками Орлика. Потоцький — мабуть за попереднім домовленням — дав Чалому і прибувшому з ним Касіянові амністію за їхню участь у повстанні Верлана і призначив їх полковниками надвірних козаків: Саву Чалого в Немирові, а Касіяна у Смілій.²

Але такий оборот справ поставив Саву Чалого в

1) Б. Д. Крупницький. «Гетьман Пилип Орлик». Ст. 62.

2) Тамже, ст. 63. — Антонович, 87. Факт переходу Чалого до Бендер до гетьмана Орлика Антоновичеві, видно, невідомий. Перехід Чалого, недавнього визначного тайдамацького отамана, на службу поляків, залишається для Антоновича загадкою щодо мотивів. Він вважає це звичайною зрадою з мотивів користолюбства.

гострий конфлікт із колишніми його друзями, що продовжували боротись проти польської шляхти. Не вмючи погодити тих двох суперечностей, вірності ідеям вільної боротьби українського народу і співпраці з поляками, Чалий почав поборювати гайдамаків, зударючись з своїми недавніми друзями Гривою й Медведом, що повернулися з Запоріжжя і зорганізували нові гайдамацькі загони для ліквідування панування польської шляхти. Через це Саву Чалого визнано нікчемним зрадником. Колишній його найкращий приятель Гнат Голий на Різдво 1741 року застукав Чалого зі своїм загonom в його селі Степашках і вбив його у поєдинку.¹

Що сталося з полковниками Верланом, Писаренком і Скоричем, які відступили до Молдавії — невідомо. Але ті, що скрилися хвилево на Запоріжжі, не занехали початкої боротьби. Весною 1736 року, як вже згадано, Медвідь повертається з сильною ватагою гайдамаків; він захопив Крилів і Чигирин і винищив там шляхту, та поруйнував польські замки в околиці. В кількох зустрічах із сотнями польського регулярного війська він розгромив їх і викликав польського реґиментаря Молінського на поєдинок. Але Молінський дістав сильну допомогу москалів і замість прибути на поєдинок, напав з'єднаними силами на загін Медведя, що начисляв 500 повстанців. Медвідь був важко ранений, його відділ був розбитий, багато гайдамаків попало в полон. Але за відступаючими гайдамаками поляки й москалі не гнались, бо на підмогу прийшли гайдамацькі відділи Гриви і Харка.² Інша ватага гайдамаків побувала в тому часі у містах Смілі і Паволочі, а загін Тараса в Немирові.

Осіною 1736 в брацлавському та київському воевідствах розгортають свої дії колишні отамани повстання Верлана: Грива, Медвідь, Жила, Рудь, Іваниця, Харко.³ Грива й Медвідь здобули місто Паволоч, розгромивши там сотню («хоругов») польського регулярного війська і винищили всіх шляхтичів та жидів. Те саме зробили вони в Погребищах, де на вістку про появу гайдамаків скрилося в замку багато шляхтичів. Харко подався до Таращі, де весною того ж року він узяв був штурмом замок і вбив губернатора Медведівського.⁴ Інші загони побували в околицях Сміли, Лисянки й Умані.

1) Антонович, 90.

2) Антонович, 84.

3) Лола, 58-59.

4) Антонович, 85.

Весною 1737 в зимовниках над річкою Цибульницею, на території Запоріжжя, зібралася ватага гайдамаків силою поверх тисячі чоловік, щоб перейти для партизанської боротьби на заняті поляками терени України. Та несподівано в тій околиці з'явилися сильні загони татар. В боротьбі з ними загинули ватажки Харко, Іваниця, Жила та велика частина гайдамаків. Раненого Рудя заарештовано на Запоріжжю на вимогу москалів і відставлено до Глухова, де він під час допитів помер.¹ Але загін силою 500 чоловік таки переправився через Синюху, в околицях Торговиці збудував обгороджену засіками випадову базу й на протязі 1737 р. провів наскоки на містечка Гранів, Рашків, Тальне, Суботів, Животів і дійшов до Могилева.²

Дії гайдамацьких загонів продовжуються і в наступних роках. В 1743 р. в околицях Лисянки вславився повстанський отаман Кузьма Гаркуша; в 1749 р. в районі Білої Церкви Іван Борода, а в Київщині отаман Невінчаний, Середа, Беркут.

6. ПОВСТАННЯ 1750 Р.

Дуже широких розмірів набрали дії гайдамацьких загонів в 1750 році. Вже на провесні того року регіментар польських військ в Україні видав універсал, остерігаючи польських панів, що з запорозьких земель перейшло на терени Брацлавщини, Київщини і Поділля поверх тисячу гайдамацьких повстанців. Два тижні після того він знову звернувся до всієї польської шляхти з закликком організувати додаткові збройні загони для боротьби з гайдамаками, звертаючи їхню увагу на те, що українські селяни по всій Україні радо приєднуються до гайдамаків.

Гайдамацькі частини, що ввійшли на територію київського воевідства, захопили Мошни, маєток литовського гетьмана Радзивила, Білу Церкву із найсильнішою на той час польською фортецею і Володарку, винищуючи польську шляхту, панів і арендарів. У Брацлавщині інші загони здобули Умань, Гранів, Вінницю, Летичів. В серпні 1750 повстанчий загін під проводом Олекси Письменного здобув Хвастів. На Поліссі загін Івана Подоляки здобув Радомишль. Інші ватаги розсипались здовж усїєї

1) Тамже, 86.

2) Тамже, 91.

Прип'яті, переходячи теж на лівий беріг. До того часу Полісся вважалося відносно спокійним; тепер і тут на всіх поляків упав жах. У жовтні 1750 усі польські війська на Поліссі разом із спеціально організованими шляхотськими міліціантами були послані в бій проти гайдамацьких повстанців.¹

Отамани повстанських загонів в 1750 році крім двох згаданих були: Михайло Сухий, Прокіп Таран, Павло Мачула, Олекса Лях, Похил, Мартин Тесля,² а також Іван Вовк, Олексій Майстренко, Павленко, Дубина, Василь Мелешко.³

Польські війська і цим разом виявились неспроможними впоратися з повстанцями, не дивлячись на свою велику числову перевагу над гайдамаками. Наприклад, в зударі загону Михайла Сухого, що мав 320 чоловік, із багато сильнішим відділом польського війська згинуло понад 50 поляків, а близько 100 було ранених, решта втекла; по стороні ж гайдамаків було лише кілька вбитих.⁴ В Білій Церкві польська військова залога втекла разом із своїм командантом і губернатором, як тільки гайдамаки загону Мартина Теслі почали наступ на міцну твердиню.⁵ Поляки вже втертим звичаєм звернулися до московського уряду по допомогу.

Московський уряд і без прохань польської шляхти дбав про те, щоб здавлювати кожний прояв боротьби українського народу проти польської шляхти, лякаючись, щоб полум'я повстань не перекинулася на лівобережну Україну під московською займанщиною. Вже в 1737 році з наказу московського фельдмаршала Мініха розставлено здовж польського кордону, головно ж від сторони запорозьких земель, лінію форпостів і варт з завданням не перепускати гайдамаків і запорожців через кордон. Центральні форпости під зарядом прем'єр-майорів були встановлені у Вишгороді, Кременчуку, Крилові, в Орловській та Архангелогородській фортецях.⁶

В 1750 році київський генерал-губернатор Леонтьєв на першу вістку про гайдамацькі виступи вислав сильні

1) Антонович, 92-96, на підставі документів Київського Центрального Архіву, «Архив Югозападной России».

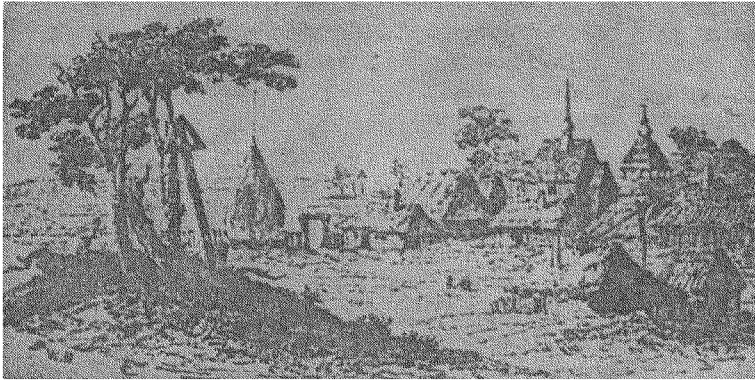
2) Гуслистий, 18.

3) Лола, 75-78.

4) А.А. Андриевский. «Материали до истории южнорусского края в 18. ст., 431-2.

5) Антонович, 93.

6) Тамже, 69.

Українське село на Волині

підкріплення до всіх фортець; так до одного тільки Кременчуцького форпосту він вислав підкріплення повну тисячу драгунів.¹ Літом того ж року за вказівкою царського уряду було створено окрему таємну комісію, що мала стежити скрізь за появою і діями гайдамаків. 20 грудня 1750 гетьман Лівобережної України Кирило Розумовський повідомляв козацьку старшину, що повстанці «в прикордонних містах кривду і розорення чинять. А тому проти них в задніпровські міста з великоросійських і малоросійських військ додаткові команди відправлені».² Перші московські військові частини були відправлені на Правобережжя на допомогу полякам ще раніше. Так, літом 1750 р. в районі Канева, біля села Стайки відділ московського війська силою 150 чоловік напав несподівано на 75-членний відділ гайдамаків під проводом Майстренка; в нерівному бою багато повстанців згинуло, багато попало в полон.³

Спільними силами польсько-московських загарбників України гайдамацькі повстання 1750 р. були остаточно придушені.

Широкі хвилі повстанських дій в 1750 році завдали Польщі дошкульних ударів. Равіта-Гавронський подає, що

1) Кіевская Старина, т. 25, 355-6.

2) Лола, 82.

3) Тамже, 76.

самих матеріальних втрат в тому році мали польські пани на 3,141.747 злотих. Все ж, основною хибою, як і раніше, був брак єдиного керівного центру, що скеровував би всі змагання в одно русло з виразним підкресленням цілей народнього зриву.

III. КОЛІВЩИНА

1. ПОЧАТОК ПОВСТАННЯ

Ідейно-політичне обличчя Гайдамаччини проявилось найвиразніше в повстанні 1768 року, яке ввійшло до історії під окремою назвою — Коліївщина. А це завдяки тому, що воно від самого початку було ведене під одним, центральним проводом, який швидко оформився як уряд відновленої української держави.

Повстання почалося святочним проголошенням його в Мотрониському монастирі на Зелені Свята за старим стилем, 18-го травня, а за новим стилем 29-го травня 1768 року.¹ Але підготовка до повстання, згідно з опінією польських і українських сучасників, тривала кілька літ.² Організатором і керівником повстання став запорожець Максим Залізняк, який у 1767 році прибув із 18-ма козаками до Мотронинського монастиря й тут зробив свою тимчасову квартиру.³ Щоб замаскувати ціль свого побуту, Залізняк записався разом із його товаришами в послушники, які, нібито, готовились поступити в монаший чин.

Мотронинський монастир, положений серед Чорного Лісу на віддалі приблизно 8 кілометрів від Медведівки, надавався особливо для використання його як центру підготовчої праці для повстання: сюди приходили на прощу з усіх сторін України й із ними могли незаметно приходити і зв'язкові з різних сторін. На відстані около двох верств від монастиря, над глибоким Холодним Яром, де низом плив потічок із здоровою, чистою водою, був збудований табір, обкопаний ровом та обведений валом і забезпечений на дорогах від монастиря та від млинів дубовими рогачками. Тут була квартира підготовчого штабу повстання.

1) К. Широцький — «Коліївщина», 15. Равіта-Гавронський, т. II, 143, подає: «Кінець квітня». При перерахуванні дат 1768 старого стилю на новий треба додати 11 днів.

2) Равіта-Гавронський, II, 133.

3) Там же.

Виправданням для побудови оборонного табору біля монастиря перед польською владою була сама історія монастиря. Заложений на переломі XVII і XVIII століть заходами родини Шумлянських монастир був укоротці зруйнований ватагою польського шляхетського війська. На початку XVIII століття переяславський орхиерей Кирило Шумлянський відновив монастир, але в 1726 р. відділ польського війська, нібито шукаючи грабіжників, знову, як каже Гавронський, «дав волю своїй жовнірській сваволі»¹ і по-варварськи пограбував та понищив монастир. Такі акти шляхетської сваволі повторялися теж пізніше, й тому побудову укріпленого табору представлено як konieczність оборони монастиря перед евентуальним новим нападом шляхетського свавілля.² Цей укріплений табір було прозвано «Мотронинською Січчю».

При виготовлюванні пляну збройного зриву взято до уваги тогочасний стан збройних сил Польщі на окупованих нею українських землях, який був зовсім іншим, як у час повстання Богдана Хмельницького. Скупчення польських військ в одній місцевості тепер не було. Три тисячна «українська партія», тобто частина регулярної польської армії, стаціонована в Україні, була розміщена по кілька, а то й по одній сотні, званих «хоругвами», по різних містах. Незалежно від регулярної армії, кожний польський магнат мав свої власні «надворні міліції», зложені звичайно з козаків, які мали охороняти замки й маєтки даного пана, а у випадку особливої небезпеки пани організували зі своїх селян під командою польських шляхтичів «зелені міліції». При такому стані й українські повстанські сили мусіли бути розділені на окремі загони й діяти одночасно на всьому просторі, охопленому повстанням, здобуваючи кожне місто окремо й винищуючи поляків по всій Україні. А тому Залізняк поділив терен Правобережної України на чотири частини й призначив комендантами на ті частини чотирьох отаманів, що прибули з ним із Січі: Семена Неживого для південної частини Київського воєвідства, Якова Швачку й Андрія Журбу для середньої частини Київського воєвідства й Волині, Івана Бондаренка для північної частини Київщини, Полісся й північної Волині. Для себе залишив Залізняк Брацлавське та Подільське воєвідства. Це був, очевидно, поділ терену для воєнних

1) Там же.

2) Ліпоман подас, що ті укріплення можна було оглядати ще в 1780 році.

дій; адміністративний поділ країни та персональна обсада адміністративно-військових постів повинні були бути устійнені по усуненні поляків з українських земель.

На Зелені Свята, 29-го травня (а за старим стилем 18-го травня) 1768 року зібралася в Мотронинському монастирі велика кількість прочан. Після Богослуження перед церкву заїхало кілька возів із зброєю, — переважно з ножами, — і кількадесят кінних козаків. Максим Залізняк відчитав спеціальну відозву, відому в переданні під назвою «Золота Грамота»,¹ із закликом до всенароднього повстання проти польських окупантів України з метою винищення їх, або прогнання з України й відновлення Гетьманщини. Після цього один із монахів-священників відправив Молебень і посвятив ножі, що їх по освяченні розібрали між себе перші учасники повстання для того, щоб ними колоти ворогів України.

З Мотронинського монастиря вирушило, мабуть, триста повстанців. Курінні отамани Неживий, Бондаренко, Швачка й Журба подались із невеличкими загонами, як зав'язком їхніх частин, на призначені їм терени. Полковник Максим Залізняк із головною частиною подався до Лебедина, а звідси його похід ішов через міста: Медведівку, Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Шайки, Каміньний Брід, Межин, Лисянку.² В усіх тих містах, по здобутті їх, Залізняк винищував поляків і жидів, роздавав залишене панське майно міщанам і селянам, устанавляв українську управу й доручав зберігати лад та порядок. Коли відділ Залізняка проходив через села, назустріч йому виходили селяни із хлібом-сіллю: це значило, що вони на вістку про повстання вже самі впоралися зі своїми панами. Коли цього не було, то це означало, що в селі є ще польські пани. Тоді відділ Залізняка, або його частина, заходили до того села, здобували панський двір і ліквідували польських панів та їхню шляхетську челядь. Від головного відділу відлучувалися малі загоны із призначеним їм отаманом, щоб прочищувати від поляків подальші від шляху села. Ті загоны поповнювалися новими повстанцями, що приставали до них з-поміж селян.

У Лисянці поляки пробували поставити сильніший спротив відділові Залізняка, що начисляв кругло 300 повстанців. У місті скрилося багато польської шляхти й жидів з околиці. Місто було добре укріплене й мало

1) Про «Золоту Грамоту» буде мова в окремому розділі.

2) Широцький, 18. Равіта, II, 154. Шульгин.

військову залогоу. Губернатор міста Кучевський пробував мобілізувати до оборони всіх міщан, що були в більшості українцями. Але вони відмовились і вимагали здачі міста. »Все одно — казали вони губернаторові — Гетьманщина буде, не встоїшся!«¹ Повстанці здобули місто й винищили поляків.

Із Лисянки вирушив Залізник, з'єднавшись із кількома іншими загонами повстанців, на найсильнішу в тому часі твердиню Умань, де розігралася головна драма.

2. ЗДОБУТТЯ УМАНІ

Місто Умань було центром величезних посілостей родини Потоцьких в Україні. 8-го квітня 1760 року тут з особливою парадною було проголошено заложення фортеці. Місто обведено валом і ровами та збудовано укріплені брами. Власник посілостей, Францішек Салези Потоцькі, що був київським воеводою, призначив адміністратором цілої Уманщини з осідком в Умані з титулом »генерального губернатора« Рафала Младановича, який прибув до Умані із 32 гарматами. В час Колівщини в Умані були стаціоновані частини польської регулярної армії, три сотні драгунів і триста вояків артилерії й технічних відділів під командою Ленарта, ок. тисячі надворних козаків під командою польських полковників Обуха, Магнушевського й Лаща та козацьких сотників Івана Гонти, Дашка і Яреми, 800 озброєних конфедератів, 200 вояків »зеленої міліції«, зорганізованої спеціально, з огляду на небезпеку, із селян. Коли колії почали наближатися до Умані, комісар дїбр Радивилівських Бендзінський, привів до Умані ще 500 своїх надворних козаків під командою сотника Уласенка.²

Іван Гонта був тільки одним із сотників двотисячної козацької міліції Потоцьких в Уманщині, якою формально командували три польські полковники, але, не дивлячись на те, всі, від київського воеводи Салезія Потоцького починаючи, вважали його, сотника Гонту, дійсним комендантом всієї козацької міліції.

1) Костомаров, Посл. годи, 127.

2) Кребсова (ст. 18 і 21) подає, що всіх надворних козаків в Уманщині було 2.000, з того половина в Умані в час повстання. Равіта (ст. 195), що в Умані тоді було 800 козаків міліції і 500 приведених Бендзінським.

Козак з надвornoї міліції

Але, коли ранньою весною 1768 р. рознесли вістки про нове гайдамацьке повстання, поляки почали підозрівати Гонту у зв'язках із гайдамаками: жиди донесли були уповноваженому Потоцькому, Цесельському, що Гонта в часі побуту з міліцією в коші над Синюхою напередодні початку коліївського повстання вів таємні переговори із Залізняком і намовляв другого сотника козацької міліції Дашка приєднатися до українського повстання.¹ Але доказів того поляки не мали, тим більше, що викликаний до Умані Дашко в дорозі загинув. На вимогу Младановича сотник Гонта склав на ринку в Умані прилюдно присягу «на вірність Вітчизні» і замість запланованого повішення Гонти, поляки справили гучний бенкет у честь Гонти, в часі якого губернатор Младанович зі сльозами в очах благав Гонту про поміч, передаючи в його руки не тільки долю Умані, але й усю шляхту і «всю Україну». Делегація жидів принесла Гонті полумисок золотих червінців й інші подарунки і просила рятувати їх перед гайдамаками¹ Після цього, Гонта вирушив із козацькою міліцією проти коліївських повстанців і отаборився під містом.

Тим часом на вістку про переможний похід коліїв, особливо ж після здобуття ними Лисянки, до Умані стали напливати з усіх сторін хвилі польських і жидівських утікачів. Коли в місті не стало вже місця, нові втікачі

¹) Моциньський, 139.

отаборилися в укріпленому таборі біля Грекового Лісу. З доручення Младановича закуплено в турків великі запаси стрільного пороху для гармат і пушок. Младанович пробував найняти сотника німецького війська, що переїжджало тоді через Умань, скуповуючи коні і пропонуючи заплатити у висоті ста тисяч золотих готівкою, але ті відмовились.¹

На вістку про те, що Залізняк вирушив із головними повстанськими силами з Лисянки на Умань, Младанович зі старшиною доручили міліції йти проти коліїв, а польсьькому війську — отаборитися перед містом. Міліція повинна була пропустити коліїв і перейти непомітно в запілля повстанців. Плян був такий, що коли повстанці підійдуть під місто, їх привітає з мурів міста артилерія, після чого польські частини заатакують їх ізпереду, а міліція ззаду. Залізняк надходив із північного сходу, здобувши міста Звенигородку, Буки й Соколівку.

По виїзді війська з міста від міліції не було три дні ніяких вісток. У місті росла паніка. Повновласник Потоцького Цесельський втік до Києва, брат Младановича на Волощину, а разом із ними втекло теж багато визначніших панів та старшин польської армії.

А тим часом Гонта, вирушивши ранком з постою в селі Попужинцях, здержав усіх і сказав полковникам Обухові й Магнушевському, щоб вони негайно поверталися до міста, якщо не хочуть загинути від повстанської шаблі. А всім козакам заявив, що він із сотниками Уласенком і Яремою переходить до Залізняка, щоб спільними силами визволити Україну з польського ярма, тож хай кожний рішається: або йти з ним, або повертатися з польськими полковниками до Умані. Козаки всі до одного пішли за Гонтою. На особисте доручення Гонти окрема козацька сторожа відпровадила обидвох польських полковників під місто й повернулись. Але полковники не пішли до Умані, а втекли манівцями закордон, рятуючи власне життя й залишаючи Умань на ласку долі.²

14-го (3-го за ст. ст.) червня 1768 року Гонта з усією козацькою міліцією приєднався до повстання.³ З'єднані сили повстанців зліквідували польський табір у Грековому Лісі, в якому мало бути від 5 до 8 тисяч польських панів із челяддю та жидів, і підійшли під Умань.

17-го (6-го за ст. ст.) червня 1768 р. вранці з мурів

1) Ліпоман, 16-17. Младанович, 81. Кребсова, 19. Мощинський, 140.

2) Равіта, II, 188.

3) Тучапський, 127. Мощинський, 147.

Умані поляки побачили наближення військ.¹ Вони були певні, що це повертається Гонта з міліцією по розгромленні коліїв. В місті вибухнув шал радості. Але інженер Шафранський, який пильно дивився в далековид, спостеріг, що воно щось не так, бо за козаками Гонти маршували лави коліїв, і заалярмував польську старшину. Зчинився переполох. Всі брами були зачинені, а польські частини перед містом поставлені у стан бойової готовості.

Під містом повстанці задержались. На очах поляків, що дивились з валів, Гонта і Залізняк виїхали з-поміж своїх військ, зутрілись і дружньо привітались. Младанович, побачивши це, втратив мову; команду міста перебрав Ленарт. Польські частини з-перед міста були спішно стягнені до міста. Ленарт казав узброїти всіх, хто тільки був здібний носити зброю: всіх шляхтичів, жидів і навіть 200 учнів школи Василян, що ще не роз'їхались були на вакації.² Почалась облога міста.³ Вже першої ночі всі українці, що були тоді в Умані, члени «зеленої міліції», гарнізону, панська обслуга й українські міщани перейшли до повстанців; ті, які не могли перейти брамою, перескакували вали й рів і втікали до Гонти. В місті залишилися тільки поляки й жида.⁴

Ранком 18-го червня Младанович, що вже, видно, переміг наслідки першого переляку, скликав усіх жидів казав їм навантажити фіри сукном та дорогими подарунками й післати це Гонті, благаючи у нього пощади для міста. Гонта й Залізняк зажадали, щоб місто здалося, запевняючи, що в такому випадку полякам і жидам буде запевнена змога безпечно виїхати з родинами з України в Польщу. Поляки відкинули ультиматум. Почався наступ. Селяни з околиці підрубували сокирами палісади валів, повстанська артилерія обстрілювала місто з гармат, а колії пробували наступати на вали, підходячи із двох сторін: від Грекового Лісу й зі сторони Нового Міста. Польська артилерія з валів завзято, хоч дуже нецільно,⁵ обстрілювала наступаючі лави повстанців, але

1) Широцький, 29.

2) Равіта, 204. Із 400 студентів школи Василян половина вже була роз'їхалась додому на вакації, які почались скоріше з огляду на розрухи. (Рачинський, 17).

3) Равіта, II, 190. Рачинський, 83. Антонович, а за ним деякі інші, зробили помилку в перелікуванні старого стилю на новий, додаючи 12 днів, як це було в 19 столітті, замість 11 днів різниці, як це було у 18 столітті.

4) Равіта, II, 190.

5) Равіта (I, ст. 190) підозріває, що гарматчики були у змові з гайдамаками.

запаси амуніції скоро вичерпалися. Переполох у місті зріс, тим більше, що вичерпалися теж запаси води. Тому, коли ранком 21-го червня (н. ст.) недалеко брами появилася Гонта з білою хоруговкою, викликаючи Младановича на переговори, той погодився і казав впустити до міста Гонту й гурт його охорони. Але у брамі виникло замішання, бо польські старшини, не дбаючи про збереження вимоги безпеки мирової делегації, кинулися зі зброєю на Гонту, щоб його вбити. Вив'язалась боротьба, в часі якої у відкриту браму вскочило більше повстанців, а за ними ввійшли й головні сили коліїв. Наступила кривава розправа, відома в польській мемуаристичній літературі під назвою «уманська різня», в якій загинуло від п'яти до вісімнадцяти тисяч осіб польської шляхти й жидів. Багато польських жінок і дітей урятував від загибелі Гонта, доручивши перевести їх до української церкви, або до своєї квартири в домі українського міщанина Багатого, а між ними й дочку та сина губернатора Младановича, які залишили опісля свої спомини про події в Умані.

3. ВІДНОВЛЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ

22-го червня 1768 року в Умані під гарматні і крісові постріли проголошено святочно відновлення Гетьманщини. У проголошенні було подано, що панщину і шляхетство зноситься, всі українці будуть вільними козаками і вся українська земля буде зватися по-давньому «Гетьманщина» щодо свого політичного стану.¹ Гетьманом відновленої української держави було обрано Максима Залізняка, а головним комендантом збройних сил уманського полковника Івана Гонту. Комендантом міста Умані призначено сотника Пантелеймона Уласенка. Окремі постанови регулювали податкові і військові повинності громадян супроти української держави; всякі самовільні накладані контрибуції були заборонені. В державі мав панувати лад і порядок, сперті на принципах справедливості й рівності всіх громадян. Країну поділено адміністративно на полки й сотні.

Ядро української армії силою двох тисяч вояків приміщено у спеціальному таборі біля Умані. Тут вівся регулярний військовий вишкіл та прищеплювалися принци-

1) Младакювич, 103; Мощицький, 145; Рачинський, 20; Равіта 210.

Українська дівчина

пи суворой військової дисципліни. З решти повстанців, що були тоді в Умані, створено повстанські загоны, які вирушили в дальший похід на захід і північ для прочищення українських земель від польських окупантів. Ті загоны, що їх командирами були Микита Чорний, Романченко, Ніс, Паралюш, в останньому тижні червня і перших тижнях липня 1768 р. здобули містечка Гранів, Теплин, Дашів, Тюльчин, Манастирська, Гайсин, Копели, Божівку, Жидачин, Ладижин, Балту¹ й очистили всю Уманщину від поляків та жидів.

Так само успішно проходили повстанські дії полковника Семена Неживого в південній частині Київщини. З Холодного Яру біля Мотронинського монастиря подався Неживий у Чигиринщину та Черкащину, де появилися

1) Костомаров, 181-183.

сильні частини польських конфедератів, що грабували і знущалися над українським населенням. Із документу, виставленого медведівцями про взірцеву поведінку Неживого і його відділу, довідуємося, що в Медведівці відділ Неживого знищив сотню польських конфедератів, а в Жаботині кругло 450 польських вояків. Подібні документи інших громад подають, що у днях 20-22 (9-12 за ст. ст.) червня 1768 р. Неживий був із своїм відділом у Каневі, 26-го (15-го за ст. ст) в Мошнах, 31 (20 ст. ст.) червня в Жаботині, 1-2 липня (21-22 червня ст. ст.) в Медведівці, 6 липня (26-го червня за ст. ст.) у Крилові. Скрізь там він винищив поляків і жидів і, як засвідчує Рум'янцов у своєму рапорті московській цариці з датою 19-го (30-го за н. ст.) червня 1768 р., отаман Неживий »завів там новий економічний лад, для чого визначений економ із місцевого (українського) населення і писар грецького віровизнання«. В його районі оперували зі своїми загонами підпорядковані йому сотники: Іван Чорний у районі Черкас, Василь Шелест — Жаботин, Василь Смілянський — Лебедин, Іван Таран — Вільшина, Шундра — Сміла, Станкевич — Корсунь, Шевченко-Богуслав.

У середній частині Київського воевідства, що стала тереном дії полковника Якова Швачки, колишнього курінного отамана Журилівського куреня¹ на Січі, оперували зі своїми загонами повстанські отамани: Василь Тесленко-Журба — Васильків, Груда — Хвастів, Сава Плиханенко — Біла Церква, Павло Таран — Володарка, Микита Москаль — Бердичів. Зразу Швачка оперував разом із Журбою; на початку липня Тесленко-Журба, мабуть піднесений Залізником до ранги полковника, почав проводити повстанські дії самостійно в районі Житомира.

Північну частину Київщини прочистив від поляків, згідно із пляном, полковник Іван Бондаренко. Він здобув Брусилів, Андріївку, Бишів, Рожів, Макарів, Димир, Бородянку, Грузьке, Дідівщину й подався на київське Полісся. Йому підлягали сотники: Саражин, у загоні якого були отамани Бандурка, Скорина й Петро Вігер, — в районі Боярки; Головацький — Марків, Грицько Вовк і Максим Максимів — Полісся.

Так у висліді двомісячних боїв увесь терен Київського

¹) Шароцький, 19.

і Брацлавського воевідств були зовсім очищені від поляків. Хто з них не втік завчасу на захід, той був знищений повстанцями. Правобережна Україна ставала знову вільною, самостійною державою із гетьманом Максимом Залізнякам у проводі. На звільнених теренах заводжено козацький лад, встановлювано українську адміністрацію. У вишкільному військовому таборі біля Умані під керівництвом полковника Івана Гонти формовано нові повстанські загони, які вирушили на захід і північ, щоб звільнити від поляків теж Поділля, Галичину, Волинь і Полісся. Хвилі повстання докотилися навіть до Закарпаття.¹

4. МОСКОВСЬКА ЗБРОЙНА ІНТЕРВЕНЦІЯ

Так пройшли після проголошення в Умані відновлення Гетьманщини ще три тижні. Здавалося, що швидко й західньоукраїнські землі будуть очищені від польських займанців, бо сили повстанців кріпшали, а поляки ні в одному випадку не виявилися спроможними успішно протиставитися збройним повстанським загонам.

Але, сталось не так. Нищівний удар для повстання прийшов звідти, звідки ні повстанці, ні їхні провідники ніяк не сподівалися: з рук Москви. Бачучи свою неспроможність протиставитися переможним ударам колиївського повстання, як засвідчує польський сучасник,² »польський уряд удався, отже, із просьбою про поміч до московського уряду і її одержав«. »Усмирення, — признає відверто польський історик,³ — переводилося московською зброєю«. З доручення московського уряду, що не менше був наляканий відновленням самостійної гетьманської України на Правобережжі, як поляки, під кінець червня 1768 року на зайняту українськими повстанцями територію ввійшли великі частини московської армії: ген. Кречетніков із Поділля, де та московська армія перебувала в тому часі як московська допомога польському королеві Станиславу Августові у війні проти його політичних противників, барських конфедератів; ген. Воейков з Новоросійської губернії і ген. Рум'янцев із Лівобережжя. Це були великі частини добре зорганізованої московської армії; а однак москалі не виступили проти українських повстанців відверто, але застосували методу підступу і зради.

1) Лола, 113.

2) Рачинський, 41.

3) Равіта, 216.

Перший удар був скерований на центр повстання — на Умань. З доручення ген. Кречетнікова під Умань підійшли полки полк. Кологрівова і полк. Гурьєва. Це занепокоїло командування українського військового табору біля Умані, яке зарядило стан готовости, готуючись до збройної розправи. Але висланці ген. Кречетнікова заявили Залізнякаві й Гонті, що москалі ставляться прихильно до українських змагань і що московська армія переходить тільки через Україну до Польщі на допомогу польському королеві проти його польських противників — «барських конфедератів». Сам ген. Кречетніков відвідав український військовий табір, хвалив дисципліну й порядок і запропонував співпрацю в боротьбі проти поляків. 6-го липня (н. ст.) московське командування повідомило, що московські війська відходять у Польщу й запропонувало відгуляти прощання на знак приязні українського й московського народів.

Колії повірили в щирість та приязнь москалів. Влаштовано бенкет, під час якого зрадливі москалі обильно вгощали коліїв горілкою, придержуючись самі суворо таємного наказу не пити. Над раном 7-го липня, коли полк. Гурьєва повідомлено, що підпоєні колії заснули, а їх табір щільно оточений московськими військами, московський полковник Гурьєв несподівано вдарив в лице полковника Гонту на знак московським солдатам, щоб вони закували в кайдани Гонту, Залізняка й інших українських старшин. Заскочені таким підступом і зрадою, Гонта й Залізник не встигли вхопити зброю, як тічня московських солдатів кинулась на них і закувала в кайдани. Одночасно вся маса московської солдатні, що оточила табір коліїв, кинулась на сплячих коліїв, щоб їх кувати в кайдани. Заскочення було нищівне. Бій тривав до обіду. Більшість або прорвалася боем з оточення, або лягла в бою.

Але ядро збройних сил і керівництво відновленої української держави було знищене: Залізняка, Гонту й більшість головних старшин, що були в тому часі в Умані, захопили москалі таким способом у полон. Разом із ними захоплено тоді в полон живими 780 козаків з колишньої міліції і 65 запорожців, та 14 гармат. Під датою 27-го червня ст. ст. (8-го липня 1768 р. за н. ст.) ген. Кречетніков записав у своєму дневнику «рапорт от полк. Гурьєва» про повну «перемогу» підступних москалів у їхньому намаганні ліквідувати по наказу цариці

Катерини Другої українське повстання проти Польщі. Закутих у кайдани Залізняка й Гонту наказав ген. Кречетников важко збити нагаями. На наказ того московського генерала арештовано теж дружину й малолітні дочки Гонти та прилюдно важко збито їх нагаями.

Про кількість поляглих у тому бою по обидвох сторонах не збереглися ніякі звідомлення, ні інформації.

Це була та сама техніка московської боротьби, чужа культурному світові й через те вповні засакауюча, яку з таким самим успіхом застосували москалі двісті літ пізніше при ліквідації мадярського повстання в 1956 році, і при арештуванні голови чеського уряду Дубчека та окупації Чехо-Словаччини в 1968 р.

Ту саму методи підступу і зради застосували московські командири до інших отаманів коліївських повстанців, хоч не все вже з таким певним успіхом. Полковника Неживого ліквідував командир гусарського полка Фьодор Чорба. Коли в районі Неживого появились московські війська, Неживий вислав до московського генерал-губернатора Лівобережжя гр. Рум'янцева спеціального післанця, Василя Шелеста, із запитом про ціль вмаршу московських військ в Україну і про відношення московського уряду до українського повстання проти поляків. Рум'янцев відповів, що цариця до повстання не закликає, але москалі співчувають українцям, а московське військо переходить через Україну в Польщу. Після того полк Чорба викликав полк Неживого на розмову »для вияснення ситуації«. Коли Неживий прибув до квартири Чорби в селі Галаганівці, мабуть 13-го липня,¹ Чорба арештував його та запропонував, щоб увесь відділ Неживого склав зброю і піддався москалям. Неживий і його частина відмовились. Командування повстанськими загонами на місце заарештованого Неживого перебрав Савка Майборода. Між українськими повстанцями й гусарськими, компанійними та пікінерськими частинами армії ген. Воейкова, які оточили в лісі відділ Неживого, відбувся дуже запеклий бій; у ньому 38 коліїв загинуло, 14 ранених попало в полон, решта прорвалася з оточення. В одному з чергових боїв із москалями попав раненим у полон теж Майборода. Багато ранених, які потрапили в московський полон, москалі потопили в річці Мошні.²

1) Припущення щодо дати базується на тому, що останній документ Неживого має дату 12-го (1-го за ст. ст.) липня 1768 р.

2) Гуслистий, 28. Лола, 111.

Проти Швачки й Журби були вислані з доручення »генерал-губернатора Малоросії« Рум'янцева московські військові частини під командою полк. Протасьєва. Обидва ці повстанські отамани на ніякі розмови з московським полковником не пішли й відкинули московські вимоги капітуляції. 20-го липня (9-го за ст. ст.) Протасьєв напав на відділ Журби, що мав 300 повстанців, біля села Блощинці. В запеклому бою загинуло 30 повстанців, 64 попало в полон; решта повстанців з полк. Журбою відступила в ліси.¹ Після цього Протасьєв спішним маршем подався до Богуслава й напав на відділ Швачки поблизу Богуслава. В першому бою з москалями біля села Трипілья над Дніпром Швачка вийшов переможцем. У черговому бою, під Богуславом, він був важко ранений і попав у полон. В руки москалів попало тоді теж 68 інших ранених повстанців; кількадесят упало в бою, решта відступила в ліси.² В районі Богуслава москалі звели кривавий бій теж із загоном отамана Шевченка; кількадесят ранених повстанців з отаманом Шевченком попали в полон.

У запеклому бою з московським військом під командою соти. Щербі між Димиром і Макаровом був ранений і взятий в полон полк. Іван Бондаренко.

Так Москва при допомозі своєї армії, стосуючи хитро методи підступу і зради, завдала в першій половині липня 1768 р. нищівні удари українському повстанню проти Польщі.

На вістку про те, що московські війська розгромили ядро української армії біля Умані й захопили в полон гетьмана Залізняка та полковника Гонту, у Брацлавщину й Київщину прийшли частини польської армії та спеціальний каральний відділ Стемпковського для тортування й езекуцій зловлених повстанців. Суддею призначив польський король Ксаверія Браницького. Серед поляків і жидів запанувала величезна радість. У листі до короля призначений суддею Браницький писав:

»Як гайдамаків розбито під Уманню, а перший транспорт полонених привезено до табору під Сербами, (між поляками й жидами) запанувала загальна радість. Всі тутешні шляхтичі й жиди прибігають до мене. Один радить, щоб усіх четвертувати, другий палити, вбивати на палі, вішати без милосердя, прибивати на хрест«.³

1) »Киевская Старина«, 1882, т. 9, ст. 550.

2) Звідомлення полк. Протасьєва. Гуслистий, 26.

3) Равіта, 226. Широцький, 42.

5. ЛИПЕНЬ 1768 — ТРАВЕНЬ 1769: ПРОТИ ПОЛЬСЬКИХ ОКУПАНТІВ І ПРОТИ МОСКОВСЬКИХ ІНТЕРЕСІВ.

Але, хоч зліквідування москалями головного проводу повстання та ядра повстанських військових сил було дійсно смертельним ударом, до дійсної повної ліквідації Коліївщини було ще далеко. Місце повстанських отаманів, що впали в бою, або попали в полон, зайняли нові отамани. Неживого заступив Майборода, а по нім Станкевич. Отаман Заяць не лише перебрав становище Швачки після того, як ранений у бою Швачка попав у московський полон, але і прийняв на себе ім'я «Швачка», щоб підкреслити тяглість боротьби. Наслідником Бондаренка став Саченко. Командирами інших загонів стали: Губа, Тимченко, Панченко, Шостак.¹ Важкі й надзвичайно запеклі бої проходили далі по всій Правобережній Україні. Так, 19-го липня 1768 р. повстанські загони здобули місто Тетліїв і Ставище та панські замки в околиці Ставищ і винищили польську шляхту, що на вістку про московську інтервенцію під Уманю почали повертатися в Україну, а здобуте панське майно роздали навколишнім селянам та біднішим міщанам.² У селі Білий Камінь біля Могилева над Дністром відділ коліїв силою около 150 бійців, який відступав після важкого бою з московським військом, зустрів панцерну сотню регулярного польського війська під командою капітана Камінського й розгромив її так, що лише кільканадцять шляхтичів урятувалось від смерти втечею, або скрившись у бур'янах.³ Така доля зустріла й інші частини польської регулярної армії, що прийшли із заходу на охопленій повстанням терен Правобережної України. В листі з Поділля, висланого до Львова 12-го серпня 1768 р., інформовано: «Обивателі подільські й українські (т. зн. польська шляхта Подільського, Брацлавського й Київського воевідств), забезпечені універсалом ясновельможного Браніцького, повернулися до своїх маєтків, й одні були вирізані бунтівниками, а другі втечею ледве врятували своє життя». В іншому листі з датою 23-го серпня 1768 р. засвідчено: «На Україні все більше посилюються бунти і вже до Волині й Полісся наближаються. Паволоч зовсім вирізали, а самі засіли тепер в коростівських лісах». А в

1) Широцький, 20.

2) Записки НТШ, 1910, т. ХСХІ, ст. 84.

3) Шульгин, ст. 161.

донесенні із 31-го серпня алярмовано: »Хлопські бунти, кажуть, котяться все ближче до Львова і придушені, очевидно, бути не можуть«.¹

Поляки усвідомили собі, що важкий московський удар по повстанні під Уманню не означає ще повної ліквідації повстання, як вони зразу думали, та що Польща й далі неспроможна сама успішно протиставитися коліївському повстанню. Тому польський уряд поновив свої прохання до московського уряду, щоб Москва дала Польщі військову допомогу для придушення українського повстання спільними силами Польщі й Росії. Російський генерал Кречетніков, виконавець підступного нападу на коліїв під Уманню, подає у своєму щоденнику, що 15-го липня (4-го липня за ст. ст.) 1768 р. він відбув спеціальну конференцію з польським представником графом Браніцьким і передав йому запевнення цариці, що Росія сповнить польське прохання про військову допомогу якнайшвидше і якнайповніше. Вслід за цим ноує ген. Кречетніков видані ним накази про вислання московських військ у район Винниці, в райони Межибожа і Староконстантинова та через Бар до Тернополя.²

Збройна інтервенція Росії по стороні Польщі проти Коліївщини стала вже явною.

Підступний маневр російських військ проти коліїв під Уманню заскочив українських повстанців, однаково низи, як і керівників повстання. Але, разом із цим, він вніс ясність щодо того, як справді ставиться Росія до українського повстання коліїв. Виданий 20-го липня (9-го липня за ст. ст.) 1768 року »маніфест« цариці Катерини Другої, в якому вона проголосила, що українські повстанці це »разбойніки, вори« й закликала їх негайно скласти зброю та добровільно повернутися в панцизняне ярмо польських панів, розвіяв до решти будь-які сподівання не то на якусь допомогу, але й на якесь співчуття православної Московщини — однаково її уряду, як і її народу — до повстання українського народу проти католицької Польщі, Тому, починаючи із другої половини липня 1768 року, в відозвах керівників коліївського повстання до українського народу, як от у відозвах »козака Івана«, отамана Савченка³ та інших, доводилося, що москалі такі самі вороги українського народу і його визвольної боротьби, як поляки. У висліді цього, визвольна

1) Широцький, ст. 31.

2) Кречетніков, під датою 4-го юля 1768 р. Іст. ст.).

3) Широцький, ст. 32.

боротьба коліїв, яка до 6-го липня 1768 р. скеровувалася тільки проти польських займанців і їхніх вислужників-жидів, перетворюється у боротьбу проти польських займанців й одночасно проти московських інтервентів. На проповані розмови з московськими командирами не йшов уже ніхто з коліївських отаманів, московським військам не здавався добровільно ніхто з учасників коліївського повстання.

Головнокомандуючий московськими військами на охоплених українським повстанням просторах Правобережної України ген. Кречетніков нотує у своїх записках бої московського війська під командою пор. Тербуховича з коліями в останніх днях липня в районі міст Вербки і Крути над Дністром, бої відділу пор. Кологрівова на початку серпня в районі Умань-Саврань-Балта-Могилів, висилку відділу силою тисячі солдатів у район Житомира, а в половині серпня висилку московських військових частин проти коліїв у район Межибожа і Староконстантинова та в район Вінниці. В кінці серпня 1768 р. князь Прозоровський просив губернатора Рум'янцева прислати з Лівобережжя ще кілька батальйонів московської піхоти для посилення боротьби з коліями. Місяць пізніше Прозоровський, побоюючись, що українські повстанські загони коліїв відріжуть його від Києва, звернувся знову до Рум'янцева за новою військовою допомогою.¹

Вже й із таких фрагментарних звідомлень, які збереглися в якійсь формі до наших днів, ми бачимо, що й мимо московської збройної інтервенції по стороні поляків проти українського повстання, дії коліїв поширювалися. В рапорті кн. Мещерського ген. Кречетнікову з датою 13-го липня 1768 р. говориться про те, що сотня коліїв звела важкий бій з московським військом, в якому 13 запорожців і 15 «місцевих» попало в полон, і після бою подалася на Полісся. В меморіялі уніятських священників до польської влади з датою 22-го грудня 1768 р. говориться, що вогонь коліївського повстання «На Волині ще й досі не погашений».²

31-го серпня (20-го за ст. ст.) князь Микола Репнін повідомляв графа М. Паніна: «Гайдамацкие шалости продолжаютя с стремлением, я ж сколько возможно подтверждаю всем нашим войскам, чтобы старались сыскивать и заирать».³

1) Киевская Старина, 1883, т. 7, ст. 257.

2) Z dziejów Hajdamaczyzny, II., 17.

3) Гайдамацький рух на Україні в XVII ст. Київ, 1970, ст. 427.

Під числом 3016 в архіві ЦДІА УССР у Києві зберігається звіт про бій сотні москалів при кінці серпня із загоном коліїв біля слободи Капустина і про панічну втечу московських солдатів.¹

6-го вересня польський посол у Петербурзі Псарскі писав до пана Огородського: «Придушення повстання селян, що знову розгорілося в Україні, також стане предметом турбот його величества міністра».²

13-го грудня білоцерківський губернатор С. Рильський звітував графові Браніцькому, що до повстання, яке й далі палає в Білоцерківщині, приєднуються все більше місцеві українські селяни.³ Подібного алярмуючого листа про дії коліїв в районі Гусятина, Корсуня, Сміли вислав Браніцькому 13-го грудня теж його офіціал Суходольські.⁴

Про широко розгорнені дії коліїв у районі Білої Церкви, Жаботина, Лисянки, Богуслава звітує Браніцькому теж польський ротмістр Й. Бучацький 18-го грудня 1768 р. Він згадує дії повстанського командира Станкевича та загону отамана Губи силою до п'ятсот коліїв.⁵

31-го грудня князь М. Репнін повідомляє графа Микиту Паніна, що в районі Богуслава, Білої Церкви, аж до Новосербії «знову появилися гайдамаки, й бунт мужицький палає».⁶

Повстанська група Станкевича на Смілянщині числила ще осінню 1768 р. около тисячу бійців. У збереженому в архіві журналі польського війська, яке брало участь у боротьбі проти коліївських повстанців, згадується про запеклий бій польських і московських частин із коліями під Жаботином, у якому впало 40 коліїв, а сімдесят попало в полон; решта прорвалася з оточення й відступила в ліси. Під датою 9-го грудня описуються в тому журналі криваві бої польських і московських військ в районі Сміла-Жаботин із загоном коліїв групи Станкевича силою ок. триста коліїв. У тому ж журналі згадується і другий бій з іншим загоном коліїв силою теж около триста бійців у районі Сміли. Польський звітодавець подає, що у цьому бою загинуло біля сотні коліїв, 99 попало в полон, а решта відступила в ліси.⁷

¹) Там же, ст. 458-460.

²) Там же, ст. 460-461.

³) Там же, ст. 472-473.

⁴) Там же, ст. 473.

⁵) Там же, ст. 470-472.

⁶) Там же, ст. 476-477.

⁷) Там же, ст. 470-472.

15-го грудня загін коліїв із групи Станкевича напав на відділ пор. Вепрейського, що охороняв транспорт полонених до Києва, розгромив москалів і звільнив усіх полонених.

Запеклі бої тривали й усю зиму 1768-69 рр. Польський історик А. Й. Ролле пише про це:

»Зима 1768-1769 року: Журба на чолі 700 осіб в лісі під Ольхівцем, Панченко, 200 осіб, в летновецькім замку коло Лисянки, Тимченко під Звенигородкою, 200 осіб. Між народом поширювано відозви, підписані «Козак Іван», в яких голошено, що не лише ляхи, але й москалі є ворогами українського народу, тому треба боротися проти обидвох, бо тільки звільнившись від них, Україна стане вільною. Ліквідовано шляхту, що поверталася, й малі російські відділи. Особливо давався москалям взнаки Шостака, якого ні москалі, ні поляки довго не могли зловити. На алярми москалів і поляків князь Голіцин вислав генерала Вуїча з 2.000 донцями, 60 стрільцями й гарматами. Вони злучилися з (польським) військом Стемпковського. Під Ротмистрівкою розбито Шостака, три дні пізніше Журбу; обидва вони полягли в бою. Розбито Тимченка. Панченко замкнувся в замку й боронився дві доби. Гайдамаки стріляли цільно й багато з тих, що облягали, загинули, а між ними й донський полковник Туроверов. По двох днях облягаючі увірвалися до міста. Колії загинули в бою всі до одного».¹

В документах, що їх обговорює Гермайзе², згадується відділ коліїв, що їх зформував у Києві в грудні 1768 р. запорожець Василь. Ця група розділилася на два загони і зимою 1768-1769 р. вела бої проти поляків і москалів в районі Канева й на Смілянщині.

27 (16) березня 1769 р. невідомий автор збереженого в архіві листа з Варшави писав:

»На Русі щораз більше поширюється пожар. Повстало селянство України, Брацлавського, Київського і частини Волинського воевідств».³

15 квітня 1769 р. цариця Катерина вислала «Генерал-Губернаторові Малоросії» Румянцеву новий указ розправитися з учасниками повстання на Правобережжі на випадок їх переходу на Лівобережжя «как с прямиими розбойниками». Це свідчить, що розміри дій коліївсь-

1) А. J. Rolle. Gawędy historyczne. Kraków, 1966. ст. 43.

2) Гермайзе, ст. 73.

3) «Гайдамацький рух на Україні XVIII ст.», документ ч. 273.

ких повстанців ще й у половині квітня 1769 р. тривожили Москву.¹

У травні 1769 року коліївське повстання згасло, залляте ріками повстанської крови, хоч окремі, невеличкі загони коліївських повстанців діяли ще в деяких районах і в другій половині 1769 року та в наступних роках.²

Важкі бої коліївських повстанців проти польських займанців і проти московських інтервентів тривали повний рік.

У загальному, в повстанні 1768-69 р., прозваному Коліївщиною, можна розрізнити три періоди. Перший період охоплює шість тижнів від початку повстання до 7-го липня 1768 р. В тому періоді повстання, спалахнувши в Холодному Яру, переможно котилося на північ і на захід, очищуючи простори Правобережної України від польських займанців. У здобутій Умані було проголошено 22-го червня 1768 року відновлення Гетьманщини, — самостійної української держави з гетьманом Максимом Залізнякам на чолі. На звільнених просторах встановлювано козацький лад волі, рівности усіх і народоправства, без холопа та без пана.

Другий період починається зрадницьким ударом московських військ на керівний центр повстання під Уманю на світанку 7-го липня 1768 р. Несподівана інтервенція москалів в обороні поляків заскакує повстанців. Але після короткого замішання повстанці продовжують свою боротьбу, тепер уже не лише проти польських займанців, але і проти московських інтервентів. Особливо завзята партизанська боротьба триває до весни 1769 року.

Третій етап — квітень-травень 1769 р.: Під ударами переважаючих польсько-московських військ повстання українського народу гасне.

---

1) Там же, документ ч. 275.

2) Такий висновок робить теж советський історик Г. Ю. Храбан у статті «З історії Гайдамаччини», Український Іст. Журнал, 1968, ч. 6, ст. 102.

6. КРИВАВА ПОЛЬСЬКО-МОСКОВСЬКА РОЗПРАВА З ПОЛОНЕНИМИ І З ЦИВІЛЬНИМ УКРАЇНСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ.

Супроти полонених українських повстанців виявили так поляки, як москалі неймовірну жорстокість. Зараз після зозгрому військової бази повстанців під Уманю 7-го липня 1768 р. полковник російської армії Гурьев казав привести захоплених підступно в полон Залізняка, Гонту та інших старшин і в присутності російських старшин дати кожному із коліївських провідників і командирів по 300 ударів нагаями. Після того москалі перевели допити й поділ полонених за принципом «підданства»: всіх запорожців визнано російськими підданими, а козаків надворних міліцій та селян, що пристали до повстання, визнано польськими підданими. Згідно з цим, Залізняка і 68 запорожців відставлено до київської тюрми до диспозиції московського суду, а 846 полонених як «польських підданих» передали москалі на покарання полякам.

Між переданими полякам був і полковник Іван Гонти. Заки його передано, російські старшини виводили Гонту тричі кожного дня перед гурт запрошених спеціально польських пань і давали йому прилюдно по 300 ударів нагаєм так, що скоро все тіло Гонти, якого москалі держали під сильною сторожею у викопаній ямі, вкрилося ятрючими ранами. Москалі заарештували теж дружину й чотири малолітні доні Гонти та наказали теж їх бити прилюдно нагаями. Тільки кількалітнього сина Гонти врятував сотник Уласенко, перевізши його щасливо на Волощину.

По кількох днях таких варварських знущань і наруг москалі передали Гонту полякам, які на вістку про розгром військ Залізняка й Гонти під Уманю москалями почали повертатися в Україну. Під охороною московських військових частин поляки відставили Гонту до головної квартири польських військ в містечку Серби біля Могилева над Дністром. Тут, після проведення інквізиційних тортур, йому було прочитано присуд польського військового суду в Кодні, згідно з яким смертна кара повинна була бути виконувана на протязі 14 днів: перших десять днів із Гонти мали дерти кожного дня пояс шкіри, 11-го відтяти обидві ноги, 12-го обидві руки, 13-го вирізати із живого серце, 14-го відтяти голову;

тоді поставити в різних містах України 14 шибениць і на кожній повісити шматок тіла Гонта, а під Могилевом настромити на паль його голову. Але Браницький скоротив диявольський присуд при виконванні його: не можучи знести виду тортур, він наказав третього дня стягти Гонті голову й решту присуду переводити вже на трупі.¹ Всі мемуаристи підкреслюють, що Гонта вів себе під час тих звірських тортур надзвичайно мужньо: він ані не стогнав, ані не прохав помилування, але ще й посміхався, коли з нього дерли шкіру. На допиті при інквізиційних тортурах заявив: «Знаю, за що гину, й не жалію!»

Московський генерал Кречетніков передав полякам на суд трьома групами 1954 захоплені ними в полон українських повстанців.² Браницький думав заслати частину з них, здорових, на тяжкі роботи по різних містах Польщі. Але всі поляки, з королем включно, вимагали найжорстокішого покарання всіх учасників повстання, щоб жахом наповнити всіх українців і відстрашити їх від нових повстань. Тому Браницький зміг тільки 200 в'язнів відіслати на роботи до Львова. 700, як це він сам подає у звіті королеві, він «покарав найжорстокішою смертю». Стільки ж було з його доручення повішено по різних містах України. Решту він передав польському судові в Кодні. Із 336 справ, реєстр яких зберігається, 151 відрубано голови, 57 повішено, 9 четвертовано, одного — українського шляхтича Чоповського, що був помічником полк. Неживого, — посаджено на паль.

Особливою жорстокістю вславився регіментар Стемпковський. Польський мемуарист Ліпоман засвідчує:

»Регіментар Стемпковський, прийшовши зі своїм відділом в Лисянку, приказав повісити шістьдесят селян будь-яких судових форм. Розіслані далі по селах і містечках відділи московського та польського війська розпитували скрізь за причасними до повстання селянами, арештували підозрілих і висилали до різних міст, а найбільше до Кодни й Житомира, де стаціонувала військова команда. Там же над викопаною глибокою ямою кожному з ув'язнених, прив'язаному до колоди, кат відрубав топором голову і вкидав тіло й голову в яму.

¹) Браницький казав стягти голову, придивляючись тортуванню, коли Гонта третього дня почав лаяти польського короля і всіх поляків: згідно з одним переданням — при здиранні шкіри; інше передання подає, що коли Гонту було посаджено на паль.

²) Равіта, II, 226.

*Український селянин
Василь Чорний зі сином
із села Сотники.*

По наповненні одної ями, викопували другу. Таким способом було позбавлено життя велику кількість селян. Могли там впасти й невинні жертви. Загибель невинних була зовсім можлива, бо вистачало найменшого підозріння про співучасть у повстанні в такій чи іншій формі.¹ »Вбивали й карали тоді гайдамаків — каже інший сучасник — різними способами: то рубали голови, то вішали, то позбавляли одної руки й одної ноги. Свідками тих кар були Кам'янець, Львів — там повішено 200 гультайв — Крем'янець, Вінниця, Житомир, Летичів й інші міста.«² »Декого катовано більш рафіновано, у спосіб, гідний індіанських дикунів. Нещасним обмотувано обидві руки клоччям, просякнулим дьогтем, запалювано клоччя й так воджено їх з горючими зі села до села.«³

1) Ліпомак, 49.

2) Тучапський, 143.

3) Скальковскій, 135.

В самій Кодні загинуло тоді біля трьох тисяч українців; у цілому загинуло з рук польських катів біля 30 тисяч українських селян, дійсних учасників, або заповідрилих в участі в українському всенародньому повстанні 1768 року, прозваному «Коліївщина». Кровожадні оргії польського «правосуддя» проходили ще й кілька літ після остаточного придушення повстання, в 1769, 1770 і в пізніших роках.

Не меншу кровожадність і жорстокість у винищуванні українських повстанців коліїв виявили й москалі. Так, наприклад, князь Баратов, комендант одної із московських військових частин, казав держати всіх полонених повстанців, переважно важко ранених в бою, у викопаній ямі, скликав довколишніх селян, і на їх очах москалі, виволікли полонених з ями, поставили пов'язаних в ряд над ямою й засипали їх градом куль, а тоді згорнули всіх постріляних в яму і хоч з ями неслися зойки живих іще жертв, засипали всіх землею.¹ Багатьом отаманам, що попали раненими в полон, москалі без суду стинали голови. Так загинув отаман Бондаренко, попавши раненим у полон в бою з москалями коло Чорнобиля.²

В основному захоплених в полон під Уманю запорожців відставлено до Києва до диспозиції московських слідчих і суддів. Тортуровані під час слідства, вони сиділи в Київській фортеці голі, босі й голодні.³ У днях 24-26 серпня 1768 р. відбулися засідання київської губернської канцелярії, на яких розглядано справу полонених москалями коліїв і винесено присуд. Залізняка було засуджено на кару смерти колесуванням з одночасним «уласкавленням» і заміною тієї кари на 150 ударів нагаєм, вирвання ніздр, випалення тавра на чолі й щоках і заслання на досмертну каторгу в Сибір. На таку саму кару засуджено й полковника Неживого. Інших старшин засуджено на кару смерти через відрубання голови із заміною на 70-80 ударів нагаєм, вирвання ніздр, випалення тавра й заслання на досмертну каторгу в Сибір, а всіх інших учасників повстання засуджено на кару смерти через повішення із заміною кари смерти на 50 ударів нагаєм, вирвання ніздр, випалення тавра на чолі і щоках та заслання на досмертну каторгу в Сибір. Так було засуджено 69 запорожців, захоплених

1) Коденська книга, ст. 120. Шульгин, ст. 101-102.

2) Равіта, т. 2, ст. 167.

3) Киевская Старина» 1882, XII.

*Тип польського шляхтича
(Карикатура з книжки:
A. J. Rolle: Gawędy
Historyczne.)*

москалями під Уманню і 141 запорожця, та 4 лівобережних українців, захоплених москалями в полон в липні-серпні 1768 р. в інших боях. У мотивації присуду сказано, що така жорстокість викликана тим, що суджені збройно протиставилися московському війську. Для виконання присуджених тілесних тортур відставлено 70 запорожців із Максимом Залізняком на чолі 12-го вересня до Орловського форпоста в Новоросії, 49 запорожців із Семеном Неживим вислано 16-го вересня до Глинського шанця напроти Мотронинського монастиря, 28 запорожців із Швачкою вислано 24-го вересня у Васильківський форпост і 68 запорожців із отаманом Лепехою 18-го вересня в Кременчук. При транспортуванні жертв було вжито найповніших засобів безпеки: ескортували особливо сильні військові відділи, руки й ноги кожного в'язня були закуті в тяжкі кайдани, при кожному в'язневі стояв московський солдат із шаблею в руці, обсервуючи весь час кожний рух в'язня. Всі езекуції були виконані у присутності визначених московських старшин та спеціально для цього запрошених представників Польщі й татарської орди. Після виконання тих тортур, усіх катованих відставлено на каторгу в Сибір, переважно до місцевости Нерчинськ.

Історик О. Гермайзе, простудіювавши всі урядові російські документи в цій справі стверджує, що кару для суджених запорожців, учасників коліївського повстання, призначила особисто сама цариця Катерина.¹

1-го листопада 1768 р., коли транспорт засуджених запорожців із Залізняком, везених на Сибір, задержався

1) О. Гермайзе, оп. цїт., ст. 76.

в слободі Котельня біля Охтирки, Залізник зорганізував втечу: в'язні розбили тюрму, роззбоїли ескортуючих солдатів і 51 в'язнів утекло. Але лише 16-ьом пощастило дійсно втекти; решту вдалося московським гончим вишукати і зловити. Між зловленими був, мабуть, і Максим Залізник, але ані якогось офіційного потвердження цього, ані ніякого іншого доказу цього досі не знайдено.

Всі учасники Коліївщини, захоплені москалями й заслані після катувань на Сибір, загинули там на каторжних роботах.

IV. КОЛІВЩИНА І ЗАПОРОЗЬКА СІЧ

При розгляді Гайдамаччини засакує кожного відсутність Запорозької Січі як ініціатора, організатора й керівника тих збройних зривів. Бо ж це власне Запорозька Січ проводила усі повстання проти Польщі до Хмельниччини і вона ж була ініціатором та організатором успішного повстання під проводом Богдана Хмельницького, ставши опісля ядром і хребтом мілітарної сили української козацької держави. Доказуючи раз-по-раз чиним свою непримиримість супроти кожного наїзника, Запорозька Січ стала символом безкомпромісової боротьби за волю України. Вона, Запорозька Січ, була теж завжди школою военного ремесла, військового вишколу.

А тим часом, основною прикметою Гайдамаччини є те, що це була низка стихійних збройних виступів самого українського населення Правобережжя, закутого польськими наїзниками в кайдани панщини. Коли ж при широких розмірах гайдамацьких повстань, як от у 1734-1735, ми бачимо козаків як ядро повстанських сил, а козацьких старшин на постах керівників повстання, то це не запорожці зі своїми курінними й кошовим отаманом, але «надворні козаки», міліція, зорганізована панами з рядів їхніх підданих, українських селян правобережної України.

Яку ж ролю відіграла в Коліївському повстанні і взагалі в Гайдамаччині Запорозька Січ? Чому не стала вона ініціатором і керівником Коліївського та інших гайдамацьких повстань так, як це було в повстанні Хмельницького й усіх інших повстаннях проти Польщі до Хмельницького?

При розгляді цього питання конечно усвідомити собі насамперед політичне й мілітарне положення самої Січі в тому періоді.

1. ПЕРШЕ ЗРУЙНУВАННЯ СІЧІ

В 1709 році, після перемоги над Мазепою, московська армія посунула на Січ і на наказ царя зруйнувала Запорозьку Січ за те, що запорожці під проводом свого кошового отамана, Костя Гордієнка-Головка, приєдналися до Мазепи в боротьбі проти Московщини за волю України. Користаючи з того, що на Січі весною 1709 р. залишилася була лише невелика залога, московське військо здобуло запорозьку фортецю Переволочну вище порогів, а далі й Січ, що була тоді над річкою Чортомликом. Вся козацька залога загинула в бою. Січ і фортецю Переволочну москалі зруйнували дощенту.

Запорожці, які приєдналися до Мазепи, після невдачі відступили із своїм кошовим отаманом Гордієнком як особлива охорона гетьмана Мазепи та шведського короля Карла до Туреччини. Запорозька Січ перестала існувати, Запорозьке військо із усією своєю старшиною опинилося на еміграції.

Тимчасовим осідком запорожців стали землі татарського хана.

В 1710 році після смерти Мазепи Козацька Рада в Бендерах вибрала гетьманом України Пилипа Орлика, найближчого співробітника Мазепи. Орлик проголосив нову конституцію Української Держави і запрягнув не скласти зброї, поки Україна не буде звільнена зпід московської окупації. Але можливостей здійснити цього не було.

В такій ситуації, на протязі цілого чвертьстоліття перебування запорожців на еміграції на татарській землі, вся увага гетьмана Орлика і всіх козаків була звернена на боротьбу проти Москви. Природними союзниками в цій боротьбі являлися не лише шведи й Туреччина з татарами, але й та частина поляків, що здавала собі справу з московської небезпеки для польської держави. Коли весною 1711 року Орлик із 16 тисячами козаків почав у союзі з татарами відвойовувати Україну від Москви, то його союзником став і польський король Станіслав Лещинський, який прислав Орликові загін польського війська під командою Йосифа Потоцького. Тому, за весь час, від 1709 до 1734 років запорожці, відірвані від тих частин України, що опинилися знову під Польщею й московськими та татарськими володіннями, не мали прямо фізично змоги ефективно піддержувати гай-

дамацьких повстанців. А до того, еміграційний гетьман і козацька старшина були заінтересовані у зберіганні приязних взаємин із Польщею як потенціальним союзником у боротьбі проти Москви.

2. ВІДНОВЛЕННЯ СІЧІ

Щойно в 1734 році, коли після 25 років побуту на чужині, повних невдач і розчарувань, запорожці втратили надію на допомогу турків чи когось іншого в боротьбі проти Москви і тому постановили помиритися з Московією, прийшло до відновлення Січі на українській землі. Взамін за визнання запорожцями зверхности московського царя, запорожці одержали на своє володіння територію обабіч річки Самари як «Вольності Війська Запорозького». Лише тепер, у 1734 році, Запорозька Січ стала знову безпосереднім сусідом Правобережної, під-польської частини України.

І, — стверджує в своїй праці про Гайдамаччину Володимир Антонович, — «Запорожці, як вернулися зі свого вигнання в Олешки і як в 1734 р. поновили Січ на колишніх своїх займищах, то зараз же шпарко почали допомагати народньому рухові. Через рік, у 1735, ми вже зустрічаємо перших запорожців поміж гайдамаками. Чим далі, то кількість запорожців усе більше зростає, а біля 1750 р. уся гайдамаччина скупляється навколо запорожців».¹

Але нова Запорозька Січ одразу відчула, що її політичне положення тепер зовсім інакше від того, в якому перебувала Запорозька Січ сто літ раніше. Тоді, під кінець XVI і в першій половині XVII століття, Запорозька Січ вважалася самостійною і тільки у випадку konieczности толерувала зверхність польського короля. Польський сойм, дискутуючи, наприклад, у 1611 і 1613 роках, на всі лади, що робити з козаками, стверджував, що «козаки нікого не слухають, крім своєї старшини».² Починаючи военні дії проти Польщі запорожці були залежними тільки від себе самих і правно й фактично. А тому то у кожному повстанні проти Польщі того періоду Запорозька Січ являлася ініціатором і керівником. Тепер, по відновленні Запорозької Січі в 1734 р., козаки

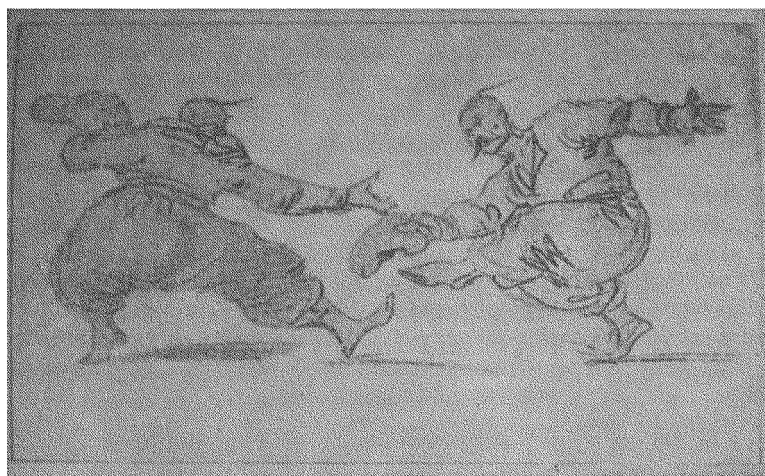
1) Антонович, ст. 19.

2) Д. Дорошенко — «Нарис історії України», 1966. т. I, ст. 203.

одразу відчули, що вони — закуті у важкі московські кайдани.

В 1734 році, майже одночасно з відновленням Запорозької Січі на українській землі, на Правобережжі вибухло велике гайдамацьке повстання проти Польщі, кероване полковником Верланом. На початку наступного року воно розгорнулося широко й переможно котилося по всій під-польській Україні все далі на захід. Немає сумніву, що приєднання Запорозької Січі до того повстання було б завершило повний розгром польських окупантів і відновлення незалежності Правобережної України. Але цьому спішно і з найбільшою рішучістю спротивилася Москва. В далекосяглих плянах Москви поневолення України й перетворення її в московську колонію лежало збереження на певний час польського панування на Правобережжі. Московський уряд дав гостру заборону Запорозькій Січі підпомагати гайдамацьке повстання. Проти самих повстанців Москва вислала на допомогу полякам армію під командуванням московського генерала фон Гайне й доручила російському генерал-губернаторові в Києві Вейсбахові докласти всіх старань для здавлення гайдамацького повстання і, перш за все, для успішного відсепарування Запорозької Січі від гайдамацьких повстанців.

З метою припинити зв'язки запорожців з українськими землями під Польщею, московський уряд збудував у роках 1734-1750 на території «Вольностей Війська Запорозького» вздовж польсько-козацького кордону від Дніпра до Буга лінію військових фортець із московськими залагами. Це було явним порушенням договору козаків із московським урядом, в якому цариця признала цю територію козацькими володіннями. Але козаки не були в силі спротивитися цьому. Вслід за тим Москва пішла далі: в 1751 році московський уряд відібрав запорожцям широку смугу землі над північно-західньою границею понад річкою Синюхою і створив з неї «Новосербську провінцію» для поселення сербських вихідців. У 1753 році такий грабіж козацької землі продовжено на схід від первісної «Новосербської провінції» аж до Дніпра. Так відрізано територію нової Запорозької Січі від українських земель під Польщею лінією московських фортець і двома новими російськими провінціями, заселюваними сербами. Врешті почали москалі будувати свої фортеці і в центрі «Вольностей Війська Запорозького», в сусідстві Січі.

Танцюючі козаки

В такій ситуації провідники запорозьких козаків визнали konieczним подбати насамперед про розбудову і зміцнення самої Січі. На всю територію «Вольностей Війська Запорозького», обезлюднену війнами, прибуло кругло 20 тисяч запорожців. Поділені на 38 куренів, вони отаборились разом на новій Січі. Всю землю довкола Січі поділено на 8 округ, званих «паланки». Кожна паланка мала свій військово-адміністративний центр, що звався «гард»; у гарді перебував полковник, військово-адміністративний комендант паланки, із полковою старшиною. Хто із запорожців хотів, займав для себе частку землі паланки, будував собі «зимовник» і займався тут риболовством, хліборобством чи скотарством. Землі було доволі. Тому на територію «Запорозьких Вольностей» почали скоро напливати й поселюватись утікачі із Правобережної й Лівобережної України. Вони були з рідинами. Тому поруч осідку запорожців Січі і їх зимовників, починають виростати оселі вільних українських селян. Збережений в архівах реєстр населення «Вольностей Війська Запорозького», яке складало присягу новій цариці Катерині Другій в 1762 році, подає 13.427 самітних запорожців на Січі і 2.312 запорожців, що мали родини, на зимівниках та 150 сіл із поверх 150 тисячами душ вільних селян, усіх біля 200 тисяч душ.

Серед населення Запорозьких Вольностей почав зростати добробут. Очевидно — впарі з тим почало наростати й економічне зрізничкування. Спільність майна залишалася лише на Січі як військовому центрі. Поза Січчю зобов'язувала приватна власність. А при приватній власності, — як й сьогодні бачимо, напр., в Америці, — коли кількох починає з нічим, то по роках одні чогось доробляються, хтось розбагатіє, а хтось так і залишиться з нічим. Так було й на землях Запорозьких Вольностей: з'явилися дійсні багатії і залишилася «голота», тобто такі запорожці, які тільки те й мали, що на них, та й то голим тілом не раз світили. Ті, які не мали нічого, наймалися на працю в заможних, або бурлакували, займаючись риболовством, чумацтвом тощо.

Кошового отамана і всю старшину Січі вибрано вільними голосами всіх присутніх на Козацькій Раді запорожців кожного року в часі Різдвяних Свят або на Новий Рік. Та звичайно вибрано заможних, як «статечних» і прив'язаних до землі Вольностей Запорозьких.

Між заможними й біднотою почав наростати конфлікт. Советські історики із захопленням підхоплюють і підкреслюють це як доказ, що на Січі панувала клясова ворожнеча та клясова боротьба між «дуками» — старшиною, нібито тодішньою козацькою «буржуазією», й біднотою чи «голотою», тодішнім козацьким пролетаріатом.

Але в дійсності ворожнеча почала наростати не на маєтковому, а на ідейно-політичному тлі; на тлі постави до визвольної боротьби українського народу, особливо на Правобережжі, та відношення до московського уряду.

Московські заходи — побудова лінії фортець уздовж польсько-козацького кордону та створення смуги «Новосербської» і «Слов'яносербської» провінцій між Запорозькою Січчю та Правобережжям — дуже утруднили зв'язок між гайдамаками й Запоріжжям. Але не зліквідували його. Запоріжжя й далі являлося пристановищем і вихідною базою для гайдамацьких загонів. На Запоріжжя йшли майбутні гайдамаки, щоб тут набрати військового вишколу і знання, організували тут зав'язок загону й поверталися на Правобережжя для боротьби з польськими займанцями. Сюди, на Запоріжжя, відступали теж вони, zagrożені переважаючими силами ворога, прокрадаючись, або прориваючись збройно крізь лінію московських фортець і поміж сербські поселення.

3. ВАЖКЕ МОСКОВСЬКЕ «НЕТ!»

Але московський уряд видав гостру заборону Запорозькій Січі давати піддержку гайдамацьким повстанцям, вимагаючи, щоб запорозька старшина дбала про виловлювання гайдамаків, які появилися на території Вольностей Запорозьких, і передавання їх московській владі. Оце, власне, й викликало розкол серед січового братства. Одні вважали, що Січ заслаба, щоб ризикувати відкритий зудар із дуже сильною тоді мілітарно Московщиною. Для збереження самої Січі, на їхню думку, треба було бодай сповидно коритися Москві. Очевидно, сюди належали насамперед багатії, які боялися ризикувати втратою власного майна й особистого добробуту, а згодом теж утратою надій дорватися до дворянства. Але сюди належала і старшина Січі, відповідальна за долю всієї Запорозької Січі. Вона боялася спровокувати нове зруйнування Січі. Тому кошовий отаман урядово передавав заборону запорожцям приєднуватися до гайдамаків, а коли ставало відомим, що гурт гайдамаків появилася на території Вольностей Запорозьких, кошова старшина висилала загін запорожців для ловлення й заарештування гайдамаків, та доставлення зловлених до тюрми на Січі.

Загал запоріжців обурювався цим, щиро і глибоко співчуваючи гайдамацьким повстанцям та часто приєднуючись до них. Тому то у збережених в архівах звідомленнях звичайно подано, що висланому для ловлення гайдамаків загоні запорожців не вдалося зловити нікого з гайдамаків, а якщо часом траплялося, що гайдамаків таки зловлено й доставлено до тюрми на Січі, то ті майже все «умудрувались якось» втекти з тюрми і зникнути безслідно. Багато було між запорожцями таких, які одверто обурювалися будь-яким протиставленням запорожців гайдамакам. Для них гайдамаки були одвертими борцями за визволення українського народу з-під польського ярма, й тому обов'язком кожного запорожця мусіло бути ставати поруч гайдамаків до боротьби. Вони бунтувалися проти покірности й підлеглости Москві. Зрозуміло, що сюди належали насамперед «бідняки», яким ніякі маєтки, ні почесті не в'язали рук і які тому були кожної хвилини готові мандрувати у випадку konieczности з одного місця на друге.

Цей характер внутрішнього конфлікту між двома «крилами» запорожців нової Січі дуже виразно віддзер-

калений у документі, цитованому советським істориком В. О. Голобуцьким, в якому описано інцидент при виборі членів «депутації» від козаків із чолобитнею Москві в 1767 році:

»Вибори депутації відбувалися на сходці, якою керували курінний отаман Петро Остроух, депутат Комісії уложення 1767 р. Мусій Скапа та інші «достойні» козаки. Під час виборів один із козаків, Микита Дорошенко, назвав Скапу і «знатне товариство» зрадниками. Скапа вдарив Дорошенка. На допомогу Дорошенкові підбігли козаки... Козаки били Скапу, промовляючи: «Це ти чванишся що почепив на грудях цяцьку?» (сие же они называли портрет государственный¹).

Відомо, що про «зрадника» говориться завжди в ідейно-політичній площині. Багатіїв прозивається «кровопивцями», «гієнами», «глитаями», а не «зрадниками». Отже, коли в даному випадку козак Дорошенко назвав депутата до московського уряду і старшину «зрадниками», то йшлося, очевидно, не про маєткову різницю, чи — як кажуть комуністи — «класову ворожнечу», а про політичну настанову депутата Скиби і таких як він, про їхню підлеглість московському урядові, яка є зрадою принципу політичної суверенности Запоріжжя. Тому то Дорошенко й витикає депутатові, що той почепив собі на груди «государственный портрет», символ рабства й підлеглості Москві, та ще й чваниться цією «цяцькою».

От тому то не з рядів кошової старшини, а з запорізької «бідноти» вийшли й ініціатори та керівники коліївського повстання 1768 року з Максимом Залізнякам на чолі, і сотні тих запорожців, що скоро приєдналися до коліївського повстання.

Кошовим отаманом на Запоріжжі в час Коліївщини був Петро Кальнишевський. Кошового отамана вибрано на Кошовій Раді щороку на один рік. Але Кальнишевського вибрано кошовим десять разів підряд. Він був добрий полководець і непересічно здібний організатор господарського життя. Про нього говорила козацька приповідка: «Коли кошовим став Кальниш, то з'явилися на Січі сало й книш». Поруч хліборобства розвинено на землях Вольностей Запорізьких теж рибний і соляний промисел та торгівлю із сусідніми державами. Про загальний добробут свідчить хоча б згадка в реєстрі шкід, заподіяних татарами в наскоку 1769 р. про те, що тільки в одного простого козака татари захопили 250 коней і

¹) В. О. Голобуцький, *op. cit.*, ст. 396-397.

70 волів. Кальнишевський розбудував теж своє власне господарство; власними фондами він збудував чотири церкви.

4. ВИМУШЕНА ПРИМИРЛИВІСТЬ КОШОВОЇ СТАРШИНИ

Тільки ж для того, щоб заселити запорозькі землі і зробити Запоріжжя міцним економічно, а через те і мілітарно, Кольнишевський визнав konieczним виминати всякі зудари з московським урядом. Тому, підкоряючись дорученням московського уряду, він, як кошовий Січі, піддержував — особливо в період Коліївщини — заборону запорожцям приєднуватися до гайдамаків, чи будь-яким іншим способом помагати гайдамакам. І коли на вістку про участь запорожців у коліївському повстанні московський уряд поставив Кальнишевському запит, що це за люди «грабують у Польщі», кошовий Січі відповів:

«Гайдамацкие шайки не суть Запорожское войско, а по слухам вышли от живших в Очакове людей, польских мужиков і винокуров, которими предводительствовало несколько ватажков из запорожских воров і самозбройцов».¹

А московський генерал-губернатор у Києві Воейков писав у своєму ордері з датою 31-го липня 1768 року до кременчуцького коменданта бригадира Черткова:

«В силу моих ордеров, от Кошоваго отамана командированим при шести полковниках и при нескольких куренных отаманах разных партий в степ запорожскую и рекою Днепром к Очакову надлежащие меры уже приняла, как для пресечения перехода гайдамаков в Польшу, так для переловления возвращающихся оттуда з добычею в запорожские земли».²

Мабуть на підставі отаких джерельних інформацій дослідник Гайдамаччини Скалковський у своїй праці «Наезди гайдамак» твердить, що запорожці в гайдамацьких повстаннях і особливо в Коліївщині участі не брали і, взагалі, тим повстанням не співчували. Але, при наводженні документів із Коліївщини Скалковський таки згадує участь поверх 600 запорожців у коліївському пов-

1) Скальковський — «Наезды гайдамак на Западную Украину 1733-1768», Одесса, 1845. ст. 14.

2) В. Греков — «Запорозький Кіш та Коліївщина», ст. 15.

станні, сам заперечуючи цим своє заздалегідь зготовлене твердження про абсолютну неучасть запорожців у Коліївщині. А другий дослідник Коліївщини, Максимович, додає до числа 600 запорожців, участь яких у Коліївщині мусів признати на підставі документів Скалковський, ще 420 запорожців, про участь яких у Коліївщині він знайшов докази у розгляданих ним документах російських судів. Значить — участь поверх тисячі запорожців у Коліївщині доведена тими документами російських судів, що збереглися в архівах. Супроти цього, твердження про неучасть запорожців у коліївському повстанні є аж надто очевидним абсурдом.

Натомість речевим залишається питання, як поставилася до Коліївщини старшина, команда Запорозької Січі.

Запорожцям, учасникам коліївського повстання, які попали в московський полон, ставлено на допиті кожному зокрема питання, чи «с вєдома кощєвого отамана и войскової старшини отлучились они в Польшу». В протоколах допитів у кожному випадку записано відповідь, що ні кошовий отаман, ні січова старшина дозволу на перехід до коліївських повстанців не давали, кожний ішов із власного переконання, без відома кошового й січової старшини. В кількох випадках переслухувані висловили лише своє припущення, що старшина співчувала повстанню і тому мовчки схвалювала участь запорожців у повстанні.

Тому серед дослідників Коліївщини в питанні відношення Запорозької Січі до коліївського повстання прийнявся загально погляд, що загал запорожців, низи, стали ідейно по стороні повстанців і масово приєдналися активно до нього, а натомість запорозька старшина з кошовим Кальнишевським на чолі поставилася проти повстання і проти допомоги коліям зі сторони Запоріжжя.

Такий погляд спішно підхопили советські історики, вкладаючи його у свою схему класової боротьби: сірома, тодішній козацький «пролетаріят», включилася в Коліївщину, бо Коліївщина, — кажуть советські історики, — була власне пролетарським повстанням, а старшина, тодішня козацька «буржуазія», поставилася проти.

Але уважливий дослідник тієї доби, історик Василь Греков, рішуче заперечує такий погляд. Він признає, що на підставі тільки деяких документів, а саме тих, у яких старшина Запорозької Січі в кореспонденції з московським урядом офіційно заперечує причетність Січі до Ко-

Козак при праці

лівщини, можна б робити висновок, ніби козацька старшина коліївському повстанню не сприяла. Тільки ж, — зауважує Греков, — поруч із такими документами «є відомості, до того ж не менш яскраві, що характеризують відношення Коша до Коліївщини в зовсім іншому освітленні».

Греков наводить як приклад два документи: збірний протокол переслухання російською владою в елисаветській провінційній канцелярії (у «Новосербській провінції») 32 придержаних запорожців, та звідомлення таємного агента, висланого московським полковником Пікінерського полку М. Одобашем на Запоріжжя для «пронюхання» дійсних настроїв запорозької старшини. В першому документі запротоколовано зізнання отамана задержаного москалями загону запоріжців, Василя Потягайла, в якому записано:

»Свой выход с товарищами он учинил из Сечи днем явно и будучи в пути, шел чрез зимовники запорожских козаков Пашковского куреня Пархома Пашковского, да Минского куреня казака, прозываемого Самбика, Щербинского куреня, прозываемого казака Подпилного, котрым объявил, что идет в Польшу, и они ему с товари-

щами давали на дорогу хліб і в своїх зимовиках кормили».¹

І козак Калниболоцького куреня Олекса Жмур зізнає, що на зимовниках запорожці, довідавшись, куди вони йдуть, гостили їх і кормили, й казали, що й вони думають іти до коліїв. А козак Щербинівського куреня Влас Прутко на допиті додає, що коли вони зустріли подорозі завідателя хутора кошового отамана, то той, довідавшись, куди вони йдуть, сказав їм: »Ідіть, хай вам Бог помагає!«

Ще цікавішим є зізнання козака Корсунського куреня Павла Головка, в якому він подає, що коли він стрів на своєму зимівнику влітку 1768 року групу запорожців, около 70 чоловік, що йшли на допомогу коліївським повстанцям, і повідомив про це кошового отамана, то кошовий отаман відповів йому: »Що ж, хай ідуть, я їх здержати не можу!«

І, врешті, збережений в архіві звіт висланого на Січ російським полковником таємного розвідчика, який прикидався перед козаками й перед Кальнишевським щирим українцем із Лівобережжя. Кальнишевський, — звітує розвідчик, — дуже цікавився положенням українців під московським пануванням і висловив глибокий жаль, що Україна »втратила свою давнину«. Скоро, — казав Кальнишевський розвідникові, — Москва закріпостить усіх селян, а тоді візьметься до козаків і до Запорозької Січі».²

Проаналізувавши ті документи, Греков робить висновок:

»Отже, як бачимо, повстанський рух у Польській Україні, відомий в історії під назвою Коліївщина, знаходив загальне співчуття всього Запорозького Товариства, на чолі з військовою старшиною».³ »Співчуття, допомога, нарешті навіть конфіденційні дозволи кошового запорозьким козакам йти гайдамакувати до Польщі — такими рисами можна схарактеризувати відношення Запорозького Коша до повстанського руху в Польській Україні, відомого під назвою Коліївщина. Зайвим були всі запевнення запорозької старшини про непричетність до цього руху. Російський уряд не вірив їй і мав на те підстави: численні загони козаків, що діяли на чолі з Максимом Залізняком в Польській Україні, і таємні роз-

1) Там же, ст. 16.

2) Там же, ст. 19.

3) Ст. 19.

відки в самій Січі, які виявляли справжнє відношення військової старшини до повстанського руху розкривали увесь фальш цих заповнень... Щождо вирадження з боку кошового отамана військових команд аби затримувати гайдамацькі загони під час Коліївщини, про що згадує Воейков у своєму ордері на ім'я бригадира Чертова із 31-го липня 1768 р., то вони — ці вирадження — безумовно були вимушеними, оскільки вираджалися, як свідчить сам Воейков, »в силу его ордеров«.¹

5. БУНТ »СІРОМИ« НА ЗАПОРІЗЬКІЙ СІЧІ 1768 Р.

Але таке, хоч і щире, а приховане співчуття старшини Запорозької Січі із кошовим отаманом Кальнишевським включно не задовольали козацьку масу. Навпаки, вимушена Москвою та важким положенням Січі, декларована кошовим раз-по-раз, »непричетність Січі« до коліївського повстання дразнила й обурювала »сірому«. У висліді того наростала ворожнеча козацьких низів до кошової старшини. »Сірома« вимагала відвертого виступу Запорозької Січі на допомогу коліям проти польських займанців й обвинувачувала старшину, що та кориться Москві та виконує її накази всупереч інтересам українського народу, боячись утратити свої маєтки.

Невдоволення »сіроми« дійшло до вершка, коли після московської інтервенції проти коліївських повстанців багато учасників повстання були змушені відступити на Запоріжжя, де частина з них була заарештована й посаджена в тюрму на Січі. Арештування учасників українського повстання запорозькими козаками, які повинні були самі стати в передових лавах повстанців і держання їх у тюрмі на Січі, центрі борців за волю України, було надто обурливим. На роз'яснювання старшин, що це конечне для рятування самої Січі перед московським ударом, сірома відповідала вимогою зірвати підлеглість Москві і прийняти ще раз протекторат Туреччини.

В час Різдвяних Свят 1768 року прийшло врешті до відвертого бунту »сіроми« проти кошової старшини.

Згідно зі звичаєм, першого дня Різдвяних Свят відбулася Кошова Рада, на якій було знову обрано кошовим

1) Там же, ст. 19-20.

отамана Петра Кальнишевського. Вибори пройшли спокійно. Але коли керівники Ради не допустили до відвертого обговорювання політичних питань, закриваючи спішно Раду, явне невдоволення сколихнуло масою козаків: вони подалися до будинку тюрми, розломали двері і звільнили всіх в'язнів, що ними були, як свідчить російський документ, »політичні«, значить — учасники коліївського повстання, які мали бути передані на слідство й суд московській владі. Звідси юрба подалась до будинку кошового, де відбувалася нарада новообраної кошової старшини Січі. Побачивши, що діється, старшина спішно прорубала отвір у стелі й даху й, діставшись так на задне подвір'я будинку, непомічена козацькою юрбою, втекла під захист московської залоги в Новосіченському ретраншементі. Не заставши старшини й відкривши, що вона втекла під захист москалів, козаки розділили між собою всі речі, які були у скринях у мешканні кошового отамана, кошового судді та деяких інших членів старшини, а після цього пішли до церкви й попросили панотця, щоб він відправив вечірню. Після вечірні відбуто нараду, на якій постановлено повторити наступного дня Козацьку Раду, вибрати нову старшину Запорозької Січі вважаючи, що коли щолиш вибрана старшина втекла від козаків під захист Москви, то вона перестала бути козацькою старшиною. А тоді всі запорожці повині були забрати військовий скарб, хоругви, гармати й коні та перейти на турецьку територію.

Другого дня після Богослуження обрано нову старшину.

Але заалярмована московська влада негайно інтерв'ювала. Московське військо з гарматами оточило Січ і почало обстрілювати її з гармат. Речник московського уряду, осавул артилерії Кологривий і кошовий Кальнишевський, що повернувся з московським військом, закликали козаків здатися. Заскочені таким розвоєм подій, козаки розгубилися. Деякі покинули Січ, прокрадаючись чи прориваючись одинцем, або невеличким гуртом. Інші погодилися відбути нараду з участю Кальнишевського. На нараду прибув теж Кологривий як представник московської влади. Він виголосив бомбастичну промову, доказуючи, що то ж великий гетьман Богдан Хмельницький після визволення України з польського ярма з'єднав Україну з Московщиною, й завдяки тому українському народові жити стало краще.

Намови Кольнишевського й Кологривого мали успіх. Московське військо ввійшло на Січ, керівників бунту заарештовано й посаджено в січову тюрму, з якої вони попереднього дня звільнили учасників коліївського повстання.

Для проведення слідства й суду приїхала спеціальна московська комісія, зложена із трьох старшин російської армії. На допити й суд передано кругло сто запорожців. Кожному з них ставлено ті самі, заздалегідь приготовані 14 питань. І, знаменно, — на що звернули увагу всі дослідники того випадку¹ — нікому із переслухуваних не ставлено питання, чому прийшло до бунту. Такого питання між 14 приготованими наперед не було, й нікотрий із слідчих та суддів його не підносив. Виходить, що московська влада не хотіла, щоб правда про причину бунту була виявлена і збережена у слідчих та судових протоколах. На питання «Які мав пляни надалі?» одні відповідали, що ніяких плянів не мали, а інші відверто заявляли, що думали перейти до Туреччини, обравши собі нову старшину. Як при переслухуванні захоплених москалями в полон учасників коліївського повстання з Максимом Залізнякам на чолі, так і в цьому випадку, при переслухуванні січовиків, московські слідчі намагалися представити всю справу як випадок грабежу й пияцтва, виминаючи у протоколах послідовно все, що вказувало на політичний характер справи.

Бунт на Січі в час Різдва Свят 1768 року яскраво відзеркалює трагічне тогочасне положення Запорозької Січі: з однієї сторони — щире співчуття всіх запорожців, із старшиною та кошовим Кальнишевським, коліївським повстанцям і бажанням дати їм належну піддержку, а із другої — намагання кошової старшини зберегти саму Запорозьку Січ від зруйнування ціною підлеглости Москві й бодай удаваної відмови піддержки коліївського повстання.

---

¹) Н. Положська-Василенко — «Запоріжжя XVIII ст. і його спадщина», т. 1. ст. 118-122.

А. Скальковській — «Исторія Новой Сечи». т. 2, ст. 287-289.

6. МОСКОВСЬКА ЗАПЛАТА: ДРУГЕ ЗРУЙНУВАННЯ СІЧІ

Угодова політика кошового Петра Кальнишевського врятувала Запорозьку Січ від зруйнування її Москвою тільки на дуже короткий час. Присуд смерті Запорозькій Січі видала цариця Катерина ще далеко до Коліївщини, коли тільки почала реалізувати крок за кроком свої пляни перетворення України у провінцію Росії не тільки адміністративно, але й під оглядом соціально-правного ладу. Запорозька Січ із своїм демократичним ладом, свободою й пошаною гідності кожної людини була особливо гострим протиставленням московського ладу поліційної канцелярщини, поділу всього населення на дворянство й закріпачене селянство та загального, глибокого приниження людської гідності. Безпосередня загроза, а далі й вибух російсько-турецької війни, що велася в 1768-1774 роках, заставили Москву відкласти на деякий час знищення Січі, бож участь запорожців у цій війні по одній чи по другій стороні могла мати вирішальне значення.

Запорозька Січ під проводом Кальнишевського взяла в тій війні льояльно участь по боці Росії і причинилася великою мірою до її перемоги. В боях під Очаковом запорожці своєю відвагою і твердістю принесли особливу прислугу російській армії. Влітку 1770 року полк запорожців під проводом Третяка розбив коло гирла Дунаю цілу турецьку флотилію і затопив 11 турецьких кораблів. В 1771 р. запорозький полк Ковпака здобув Каффу.

Та все це не врятувало Січі від її долі, призначеної їй Москвою і її царицею Катериною. Коли війна закінчилася перемогою Росії, для Запорозької Січі з рук Москви, замість сподіваної нагороди за таку визначну допомогу в війні проти Туреччини, прийшов нищівний удар. Весною 1775 р., після заключення миру, російський генерал Текелій зібрав біля фортеці св. Єлисавети 66 тисяч війська з 50 гарматами і заскакуючим маневром оточив Січ. Одночасно 20-тисячний корпус Прозоровського вирушив на лівобережні паланки запорожців. 4-го червня 1775 р. Текелій виставив гармати для бомбардування Січі. Настоятель Січової церкви, архимандрит Володимир Сокальський став умовляти козаків не вступати в бій із московським військом, але здатися на ласку «православної цариці». Кошовий отаман Кальнишевсь-

кий і цим разом, приєднуючись до архимандрита, пробував рятувати Січ підлеглістю. Але Текелій заарештував січову старшину із Кальнишевським на чолі й відіслав її як в'язнів до Петербургу. Частина запорожців прорвалася і подалася за Дунай, решта здалася. Текелій доручив москалям зруйнувати Січ доценту. «Православна цариця» Катерина розправилася з ув'язненою старшиною нелюдяно жорстоко. 70-літнього кошового Кальнишевського на її наказ замуровано в маленькій манастирській келії на Соловках, де він промучився 30 літ, втративши там зір і слух. Кошового суддю Головатого й писаря Глобу заслано до Тобольська, інших на Сибір. Запорожці, що здалися Текелієві, розбрелися по Україні. Запорозькі землі дарувала цариця Катерина своїм полубовникам, роздавши так сотні тисяч гектарів багатой козацької землі, а решту сколонізувала німецькими колоністами.

В 1709 році цар Петро Перший наказав зруйнувати Запорозьку Січ із помсти за те, що запорожці стали до бою проти Московщини за волю України. В 1775 році цариця Катерина зруйнувала вдруге Запорозьку Січ, не маючи ніякої прямої причини для цього. Це був тільки пляновий акт докінчення варварського нищення волі України московським урядом і московським народом.

Твердження деяких істориків, нібито Коліївщина спричинила друге зруйнування Запорозької Січі московськими військами, не має ні речевих, ні логічних основ. Якщо б акція московської цариці Катерини проти Січі була дійсно пов'язана з коліївським повстанням, то руйнування Січі було б відбулося в 1768 році: або в липні, коли виявилось, що керівником коліївського повстання був запорожець Максим Залізняк, і між скопленою московськими військами кругло тисячею повстанців було 65 запорожців, а козацько-татарський зудар у Балті, як думає дехто, спровокував напруження між Туреччиною й Росією, бож тоді московський уряд мав би логічно виправдання для руйнування Січі, а Туреччині дав би був цим повну сатисфакцію, або в час Різдва Свят, коли запорозька «сірома» відверто виступила з вимогою зірвати підлеглість Запорозької Січі Москві й шукати знову союзу з Туреччиною. А тим часом московська цариця наказала зруйнувати Запорозьку Січ щойно в 1775 р., сім років пізніше: сім років, в яких запорожці своєю визначною участю у війні Росії з Туреччиною принесли

Москві великі прислуги в закріплюванні московської територіяльної експансії на південь.

Дійсною причиною поновного зруйнування Запорозької Січі було те, що в системі «російської імперії» не було місця для української козацької Січі з її демократичним ладом, свободолюбністю й принципом пошани людської гідности.

Сподівання кошового Петра Кальнишевського, що користуючись угодовством супроти Москви як засобом політичної гри можна буде зберегти Січ від знищення і, присипляючи так підзорливість московського «протектора», скріплювати ступнево ріст і силу Січі, не виправдалися ніяк.

Для московських тиранів вже само існування Запорозької Січі було надто грізною небезпекою.

V. ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА

Коліївське повстання, при ограниченій піддержці запорозьких козаків, було в основному скероване проти Польщі, маючи за ціль звільнення Правобережної України з-під польського панування. І навіть після московської інтервенції по стороні Польщі, коли повстанські бої коліїв скеровувалися вже однаково проти польських, як і проти московських військ, повстанські дії проходили тільки на Правобережжі. Що ж діялося в тому часі на Лівобережній Україні?

Історик Володимир Антонович думає, що це власне Лівобережна Україна і в час Коліївщини, і в інших періодах Гайдамаччини наснажувала гайдамаків і де й н о. На його думку, населення Лівобережної України жило у кращих економічних умовах, аніж населення Правобережжя, і мало більше свободи, тут теж довше й міцніше збереглися ідеї козацької свободи та державної самостійності, й тому саме тут, на Лівобережжі зароджувалися й переносилися на Правобережжя політичні ідеї гайдамацьких рухів. Але конфронтація цього твердження з фактами приводить до припущення, що Антонович мав на думці скласти цим данину московській цензурі, мовляв, під Москвою українцям жилося краще й вільніше, аніж під Польщею. Бо в дійсності — у кігтях московського окупанта українське населення Лівобережжя опинилося в некрайньому положенні, як українці під Польщею. Тут тільки інакше проходив процес важкого поневолення. Польща поверталася на Правобережжя з готовим ярмом панщини в руках шляхетської зграї, прогнаної раніше з України. Москва, ніби «союзник» України і «братній нарід», щойно починала уярмлення України, проводячи його послідовно, але обережно, крок за кроком.

1. НАСЕЛЕННЯ ЛВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У протилежність до браку точних інформацій щодо кількості населення Правобережної України, ми маємо статистичні дані населення Лівобережної України в час Коліївщини дуже докладні. А це тому, що власне в роках 1765-1767 була проведена з доручення московського генерал-губернатора Рум'янцева «ревізія», тобто перепис населення українських земель під московською окупацією.

Адміністраційно ця частина України була поділена на такі частини: 1. Гетьманщина, 2. Слобожанщина — територія на схід від Полтавщини, простір колишньої Харківської губернії і кілька повітів губерній Курської та Воронізької — 3. Білгород, 4. Новоросійська губернія і 5. Землі Війська Запорозького. Населення цього простору в час Коліївщини виносило: Гетьманщина — 2,048.000; Слобожанщина — 677.000; Білгород — 530.000; Новоросійська губернія — 130.000; Землі Війська Запорозького — 200.000. Разом — 3,585.000; приблизно стільки ж само, як на землях під Польщею, на Правобережжі, з Галичиною включно.

Все населення Росії в тому часі виносило, як подає Томас Мальтус, кругло двадцять мільйонів. Значить — українці становили тоді одну шосту населення «Росії».

2. «ПРИВЕСТИ ДО ТОГО, ЩОБ МАЛОРОСІЯ ОБРУСІЛА!»

Після полтавського бою по Україні, захопленій московськими військами, на доручення царя Петра прокотилася хвиля варварських погромів українського населення, що своєю жорстокістю й безоглядністю дорівняла чинам орд Джингісхана з-перед півтисячі літ: руйнуючи Батурин, Полтаву та інші здобуті міста України московська орда не пожаліла ні жінок, ні дітей ні старців. «Від блискучої гетьманської столиці (Батурина) залишилися обсмалені руїни, калюжі крові й гори людських трупів, — стверджує історик Д. Дорошенко.¹ — Ті козаки, які попали живими в полон, особливо начальники, були поварварському замучені, й їх замордовані тіла були при-

¹) Д. Дорошенко — «Нарис історії України». Мюнхен, 1966. т. 2, ст. 151.

в'язані до дощок та пущені плисти рікою Сеймом, щоб дати знати про долю оборонців Батурина». Після того, Москва застосувала перфідну методу морального ломання козацької провідної верстви. В Лебедині було заложено «царську головну квартиру»: там тих козацьких старшин, а то і простих козаків, які виреклись боротьби за волю України і явились «з повинною», з поклонами Москві й заявою вірної служби їй, цар нагороджував щедро становищами в поневоленій Україні, дворянством і маєтками, відібраними в козаків, а тих, хто не корився, жорстоко переслідувано. «Багатьох старшин і козаків, — оповідає український хронікар, — запідозрених у прихильності до Мазепи тому, що вони не прибули до Глухова на вибори нового гетьмана, вишукувано по домах і віддавано на різні тортури: їх колесували, четвертували, вбивали на палю, а вже зовсім за іграшку вважалося вішати й рубати голови». Отак, — свідчить хронікер, — було замучено у Лебедині 900 видатніших прихильників Мазепи, головно з-поміж козацької старшини.

Закінчення воєнних дій проти Мазепи не припинило варварського переслідування й винищування українців Москвою, а тільки прибрало інші форми. Після «шведської» війни цар Петро почав будувати на фінських болотах нову столицю Петербург та канали довкола Ладозького озера: для виконання цих фараонських робіт призначив цар насамперед українських козаків. Тільки в 1721-22 р. туди було вислано 24 тисячі козаків із Гетьманщини і, як стверджують історики, приблизно третина з них загинула в невільничих роботах у фінських болотах, а більшість із тих, що повернулися в Україну, повернулися каліками. В 1716-18 рр. на наказ царя вислано 20 тисяч козаків на будову каналу між Волгою й Доном коло Царицина, в 1718 вислано великий відділ козаків будувати лінію над Тереком на Кавказі. В 1721, коли почалась московсько-перська війна, на фронт під Дербент було вислано 10 тисяч козаків, наступного року нових 10 тисяч, в 1724 р. ще 10 тисяч, а в 1725 р. 2 тисячі. «Половина їх загинула від тяжкої праці і злиднів у нездоровому, гарячому, й вогкому кліматі» — стверджує історик.¹ В 1731 для копання лінії укріплень на степу понад Озівським морем вислано 20 тисяч козаків і 10 тисяч селян.

До того, в ту особливо важку годину народнього лихо-

1) Д. Дорошенко, оп. цїт. т. 2, ст. 165.

ліття знайшлося серед козацької старшини, а то й серед простих козаків чимало таких, що стали на службу Москві, щоб коштом національної зради пошитись у російське дворянство. Наводячи ту сумну сторінку нашої історії, Д. Дорошенко вчисляє низку українців — напр. Гнат Галаган, Кочубеї, Андрій Маркович, Михайло Милорадович, піп-розстрига Лісовський, — які «грабували козаків і селян, били їх та їх жінок, мордували звірським способом»,¹ щоб так заслужити собі в царя шляхетський, чи пак «дворянський» стан і маєтки, пограбовані в українських козаків і селян.

Значить — у час, коли на Правобережній Україні, окупованій Польщею, народжувалася Гайдамачина, нова форма боротьби українського народу за державну незалежність і справедливий соціальний лад у ній, український нарід на Лівобережній Україні, в московському ярмі, крім пляново проведеного варварського винищування населення і грабування землі, проходив ще й трагічний процес затрачування великої частини провідної верстви, — процес, який на українських землях під польським ярмом пройшов раніше, коли то багаті роди Вишнівецьких, Любомирських, Острозьких, Чарторийських, Сангушків, Тишкевичів і багато інших, у час лихоліття «ради лакімства нещасного», зрадили свій нарід і спольщились. Тому Лівобережна Україна не мала ніякої змоги помагати правобережним українцям, навіть ідейно щодо методів збройного спротиву окупантам.

Після смерти царя Петра Першого московський терор супроти українців децю послаб. Московщина, перемінена «указом» царя Петра на «Росію», потребувала сконсолідування й закріплення своїх імперських сил, а для цього передишка в нутрі імперії була конечною. Особливо ж відносно України, яка не так легко здавалася в московські шори. В 1727 р., по п'ятьох роках «безгетьманства», Москва погодилась на вибір нового гетьмана, яким став Данило Апостол. «Малоросійську Колегію» було скасовано. Новий цар, Петро Другий, своїми «Решительними пунктами» в 1728 р. привернув Україні деякі, хоч і дуже куцї, автономні права. Створена так фікція «зміни політики» Москви супроти України заманула запорозьких козаків, що перебували на еміґрації на турецьких землях, повернутися в 1734 р. під зверхність московського царя на приділені їм під назвою «Вольності Війська Запорозького» землі південної України.

¹) Там же, ст. 164.

Але в тому самому році, коли було проголошено «амністію» запорозьким козакам, Москва зі смертю гетьмана Данила Апостола знову скасувала уряд гетьмана України й заступила його другою Малоросійською Колегією. Отже в час, коли на Правобережжі спалахнуло велике гайдамацьке повстання під проводом полк. Верлана, на голови лівобережних українців упав новий московський удар — поновна ліквідація гетьманату й повернення до процесу перетворення України в московську колонію. Вся увага Лівобережжя була знову звернена на власну долю. Маса лівобережних козаків та селян Москва кинула в нову московсько-турецьку війну. Недавно знайдені російські офіційні дані виявляють, що в тій війні в 1735-39 рр. було притягнуто до стройової та обозної служби 157.300 козаків і 205.000 тисяч українських селян; із них 34.200 осіб загинуло. До того, населення Лівобережної України мусіло прохарчувувати дарово 75 російських полків і скласти дарові контрибуції, головно в конях і волах, на кругло півтора мільйона карбованців — у тих часах колосальну суму!

Після смерті цариці Анни в 1740 р. прийшла знову «відлига» в уярмленій Московю Лівобережній Україні. Цим разом не з політично-тактичних міркувань, а з чисто персональних. Нова цариця, Єлисавета, залюбилася в молодому українському хлопцеві Олексі Розумові, якого із-за його чудового голосу було заангажовано до царського хору в Петрограді, зробила його дворянином Розумовським і врешті своїм мужем. Олекса, ставши як у казці із селянського хлопця мужем російської цариці, не забув України і своєї рідні. На його пропозицію, цариця вислала його молодшого брата Кирила, тоді 15-літнього хлопця, на студії закордон і по кількох роках студій у Німеччині, Франції й Італії призначила його президентом Російської Академії Наук у Петербурзі, а влітку 1750 року з її доручення 22-літнього Кирила Розумовського було обрано на Козацькій Раді у Глухові новим гетьманом України. Молоденький гетьман почав дуже обережно, але щиро відвойовувати права українського народу: фактична влада в Україні почала поволі переходити з московських рук до козацької старшини, правосуддя повернено козацьким судам, Київ і Запорозьку Січ передано під владу гетьмана, столиця гетьманської України мала бути перенесена до Батурина, де було заплановано відкрити український університет.

Але соціальний лад, що його думав гетьман Розумов-

ський завести в Україні, мав бути аристократичний, спертий на українському дворянстві із поверненням українських селян до стану кріпацтва. Тому то він, тількищо обраний гетьманом Лівобережної України, поставився неприхильно до нової хвилі гайдамацьких повстань, що широко спалахнули на Правобережній Україні в 1750 році, й апробував висилку російського війська з Лівобережжя на Правобережжя на допомогу польським панам для здавлення «селянських бунтів».

Смерть цариці Єлисавети в 1761 році принесла кінець усім його плянам. В Україну повернулася знову гамаксоїка московського імперіялізму. Жінка нового царя Петра Третього, змосковщена німка, скинувши його по трьох роках панування із престолу і ставши сама царицею Росії як Катерина Друга, привернула наступ Москви на перетворення України в російську провінцію. В таємній інструкції генерал-прокуророві сенату князеві В'яземському вона доручала: «Малоросія, Ліфляндія й Фінляндія є провінціями, які правляться дарованими їм привілеями; ліквідувати ці привілеї відразу було б незручно; але й не можна вважати ці провінції за окремі, й поводитися з ними як з автономними землями було б глупотою. Ці землі, як і Смоленщину, треба легкими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали поводитись як вовки в лісі».

На українські землі, згідно з цим, почали повертатися московські комісари. В 1764 році цариця наказала Розумовському зректися гетьманства, й він це виконав. Влада від гетьмана перейшла знову в руки Малоросійської Колегії із генерал-губернатором Рум'янцевим на чолі. На заходи козацької старшини вибрати нового гетьмана цариця відповіла інструкцією, «щоб навіть сама назва гетьмана зникла, а не то, щоб якусь особу вибирати на таке становище».

Так напередодні вибуху коліївського повстання на Правобережжі, Лівобережна Україна опинилася в обличчі нової хвилі прихованої, але рішучої, плянкової і безоглядної ліквідації всіх признаков автономности Гетьманщини та національної окремішности українців. Маса українського селянства почала все цупкіше ловити у свої руки кріпащина, перед низовим козацтвом стала важка альтернатива: коритися Москві, або бути зіштовхненим зі стану козацтва в ряди кріпаків, а перед козацькою старшиною — резигнувати з національних аспірацій

Українська селянка

і пнятися в російське дворянство, або тратити становище й маетки.

Так то напередодні і в часі Коліївського повстання 1768 року на Правобережній Україні, Лівобережна Україна під московською займанщиною опинилася в такій самій ситуації, як у 1735 році в час гайдамацького повстання під проводом полковника Верлана: Придавлена власним лихоліттям Лівобережна Україна не мала змоги будь-як підпомагати коліївським повстанцям на Правобережжі.

3. МІЛТАРНА ПОТУГА МОСКОВЩИНИ

Виринає питання: чому в 1734 році й особливо в 1768 році, коли Правобережна Україна підняла повстання проти польських окупантів, Лівобережна Україна не підняла повстання проти Москви, щоб так у той сам час проганати польських зайд із Правобережжя, Волині й Галичини, а московських із Лівобережжя і привернути державну незалежність з'єднаній Україні?

Тодішній московський уряд брав це питання до уваги як дуже реальну загрозу. Московський генерал-губернатор Лівобережної України в часі Коліївщини, граф Рум'янець, перевіряючи сам настрої українського населення, »довідався у Переяславі, що багато мешканців Лівобережжя, підданих Росії, думає підняти таке саме повстання (як Коліївщина) на Лівобережжі«.

Тільки ж, коли на Правобережжі, де всякий адміністративний апарат був виключно в руках поляків, ініціативу повстання міг взяти в свої руки будь-хто з народньої гущі, то на Лівобережжі, при збереженні певних форм козацької самоуправи, ініціатива мусіла бути в руках козацької старшини. А старшина, подібно, як на Запорозькій Січі, підходила до того важливого питання реалістично: Які вигляди існують на перемогу над Москвою?

А вигляди мусіли бути пригноблюючі. Мазепа ж у союзі зі Швецією — програв. Орлик у злуці з Туреччиною — програв. До того ж, безупинною загрозою висіла татарська орда, яка — як показав гіркий досвід гетьмана Орлика, а раніше Дорошенка і Хмельницького, — потрапить несподівано завдати Україні удар ножем у спину, навіть будучи формально союзником України.

Справа була не в тому, що тодішня Московщина мала п'ять разів стільки населення, як Лівобережна Україна, а в мілітарній потузі, яку Московщина зуміла створити в XVIII столітті.

Розбудова московського мілітаризму почалася вже в XVII столітті, коли Московщина почала імперіялістичну експансію на захід. Московський історик¹ подає, що коли в 1631 р. московська армія мала 70 тисяч солдатів, то в 1681 вона мала вже 164 тисячі. І вже тоді московський уряд почав обсаджувати старшинські пости в московській армії, головню ж на найвищому щаблі чужинецькими спеціалістами — німцями, англійцями, французами. Приймаючи їх, московський уряд наділяв їх скоро дворянством і маєтками так, що вони прискорено перемишувалися в «істинно-руських» людей і тільки їхнє призвище пригадувало про їхнє походження.

Але спеціальну увагу присвятив розбудові армії цар Петро Перший, приймаючи за основу систему пруського мілітаризму. Він впровадив дві основні зміни в структурі московської армії. По перше, він запровадив принцип

¹) V. O. Kluchevski "History of Russia". N.Y., 1960, v. V. p. 65-66.

Чумак в дорозі

примусової служби в армії, від бояр починаючи, до мужиків включно. Кожного року для кожної місцевости була визначена квота рекрутів із засадою «безсмертности рекрута» згідно з якою у випадку смерти рекрута його мусів негайно заступити новий із тієї самої місцевости. По друге, він запровадив у московській армії тривалий вишкіл у військовому ремеслі і твердій військовій дисципліні. Вебер, наочний свідок того, подає, що у процесі твердого вишколу в московській армії гинуло більше рекрутів, аніж у боях. Так під кінець царювання Петра Першого Москва мала 212 тисяч вишколених у твердій дисципліні солдатів у кавалерії і піхоті та 28 тисяч у военній флотії, не вчисляючи 110 тисяч заорозьких і донських козаків та інших не-московських частин «російської» армії. 16 московських кавалерійських полків

були постійно стаціонавані на Лівобережній Україні й удержувані українським населенням.

Ту систему докінчувала закріплювати цариця Катерина Друга, спроваджуючи для того нову хвилю німецьких вищих старшин та спеціалістів технічної зброї.

Так Московщина перетворилася в дійсну мілітарну потугу. В період Коліївщини на Лівобережній Україні були стаціонавані на самій Гетьманщині 6 карабінерних і два піхотні полки.

4. »НЕ ТАК ТІ ВОРИЖЕНЬКИ...«

Та все таки Москва не була аж такою мілітарною потугою, щоб виключала можливість нового, успішного повстання на Лівобережній Україні проти московських окупантів. Тим більше, що нова турецько-московська війна висіла на волоску, й Україна могла знайти союзника в Туреччині. Правобережна Україна, не діставши удару в плечі від Москви, була б упоралася з польськими окупантами сама.

Гіршим, аніж московська сила, було ехидно створене Москвою роз'єднання української спільноти на Лівобережній Україні. До 1764 року був гетьман, існувала українська адміністрація, жерована козацькою старшиною. І коли в 1764 р. цариця змусила Розумовського зректися гетьманства й не дозволила вибрати нового, а замість того почала закріплювати московське ярмо, то почин до повстання проти Москви мусіла дати козацька старшина. Низи ждали наказів від свого проводу. А тим часом Москва зуміла зламати козацьку старшину морально принадою почестей і маєтків, якщо вона залишиться слухняною й вірною Москві. Ради особистих користей старшина пішла врозріз із низами українського народу, проти народніх інтересів. Історик Д. Дорошенко пише з гіркістю про це:

»Спокійно поставилася до скасування гетьманства й маса козацької старшини. Козацька старшина була певна, що переміна політичного устрою не зачепить її упривілейованого суспільно-економічного становища; бачачи, що в цілій Росії іде скріплення упривілейованого стану шляхти, вона домагалася тепер тільки того, щоб її було зрівняно у правах із російським дворянством. І укра-

їнські патріоти того часу мали слухність нарікати на козацьку старшину за те, що вона спокійно дивилася на скасування політичної автономії своєї батьківщини та ще хотіла при тому здобути собі різні матеріальні користі».¹

5. КРИЗЬ ЗАЛІЗНУ ЗАВІСУ

»Залізна завіса« не є винаходом комуністичної Москви. Найсуворіше відгородження »Росії« від решти світу вміло стосувала вже царська Москва. При розгляді становища Запорозької Січі в період Коліївщини ми бачили, як Москва відгородила землі Війська Запорозького від Правобережної України. Подібно відгородила московська окупаційна влада теж Лівобережну Україну від Правобережної. Тут було їй легше, бо їх і так відгороджував широкий Дніпро. Указом Москви 1766 року українським селянам на Лівобережжі було заборонено переходити з однієї місцевости до другої, їх поволі перетворено у кріпаків.

В таких умовах українці Лівобережжя ні ініціювати протипольське повстання на Правобережжі, ні унапрямувати його ідейно, як це думає Антонович, не могли.

Але вони щиро співчували повстанню. Вони, перш за все, давали безпечне пристановище коліям, що були змушені відступити на лівий берег Дніпра.

Активну допомогу повстанню давали головню мешканці Києва, який з округою належав до московської займанщини, але не був відділений від Правобережжя Дніпром, і тому перехід був легший. Так, наприклад, із російських судових документів, із зізнань Чернявценка довідуємося, що після вибуху коліївського повстання до Києва прибув козак Василь, післанець Швачки, і на його заклик 50 молодих українців із Києва пішло в ряди коліїв.² Подібних випадків було більше.

Із Київщини походив коліївський отаман Іван Бондаренко, а з Лівобережної України отаман Станкевич.

1) Д. Дорошенко, оп. цїт., т. 2, ст. 203.

2) Гермайзе, ст. 64

Провірити розміри участі лівобережних українців у Коліївщині неможливо, бо тих, що загинули в бою, ніхто не реєстрував, а ті, що після придушення повстання повернулися на Лівобережжя, нікому про свою участь у Коліївщині не говорили. У судових документах є кілька випадків, що учасник повстання, родом із Правобережжя, скрився на Лівобережжю й по двох-трьох роках повернувся на Правобережжя, де його поляки заарештували. В кожному із тих випадків лівобережні українці щиро помагали втікачеві скриватися перед москалями, хоч знали, що це бувший учасник Коліївщини.

Цікаво, що після повного придушення Коліївщини почали проявлятися гайдамацькі виступи на Лівобережжю, очевидно — тут проти московських «байстрюків Катерини», яких цариця почала обильно обдаровувати землями, пограбованими в українських селян і козаків. В судових актах збереглися повідомлення про такі збройні виступи українського населення в 1770-1771 і 1774-1775 на Слобідській Україні та в Гадяцькому і Потавському полках лівобережної України, а в 1774 р. в Харківському повіті та в Охтирській провінції, а також у Валківському повіті і в районі річок Кагамлика й Коломака.¹

Значить, побоювання московського уряду були зовсім обосновані: Прогнання польських окупантів і закріплення відновленої Гетьманщини на Правобережжю було б невідхильно привело до поширення Коліївщини на Лівобережжя, щоб звідти прогнати московських окупантів («опікунів») і поширити державну незалежність України на всі українські землі.

---

¹) «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.», ст. 17.

VI. КОЛІВЩИНА Й МОСКВА

Роля Московщини у безогляднім, кривавім здавленню коліївського повстання шляхом збройної інтервенції в допомогу шляхетській Польщі відома й достатню удокументована. Дискусійною була й деякою мірою ще й досі залишається роля Москви в ініціюванні, організуванні й у вибуху коліївського Повстання. Мав тодішній уряд Московщини якийсь вплив на виникнення Коліївщини, ведучи якусь диявольську «подвійну гру», чи, будучи органічним звеном Гайдамаччини, Коліївщина виникла як явище строго самобутнє й своєю генезою абсолютно ніякого пов'язання з Московщиною не мала?

Поляки завжди твердили, що Коліївщина була московською інтригою: Москва — кажуть поляки — зорганізувала збройний виступ українських «православних хлопів» із метою послабити Польщу й заставити польську шляхту шукати в Москві допомоги і, тим самим, переходити під московську опіку. Свої твердження спирали поляки насамперед на частих виступах московського царського уряду в обороні православ'я на українських і білоруських землях, окупованих Польщею, а далі на легенді про «Золоту Грамоту», якою, нібито, цариця Катерина Друга закликала українців до повстання проти польських панів.

Що московський уряд здавна намагався використовувати справу православ'я в Польщі для того, щоб мати претекст, як «оборонець православної релігії», постійно вмішуватися у внутрішні справи Польщі, це факт. Але про що, власне, йшлося Москві: дійсно про оборону православ'я в Польщі, чи тільки про претекст? А тим більше, чи дійсно Москві так залежало на обороні православ'я, щоб аж організувати повстання українського населення проти Польщі?

1. «ЗОЛОТА ГРАМОТА»

Як доказ, що це Москва зорганізувала Коліївшину, ставлять поляки «факт», що в Мотронинському монастирі під час свячення ножів для виступу проти польських окупантів, було відчитано «Золоту Грамоту» московської цариці, якою вона закликала всіх православних українців до збройного виступу проти Польщі. Цю «Золоту Грамоту» мав привезти з Петербурга, одержавши її з рук самої цариці, тодішній ігумен Мотронинського монастиря Мелхиседек Значко-Яворський.

Про відчитання перед свяченням ножів «Золотої Грамоти» — заклику до всіх українців, щоб ставали в ряди повстанців проти польських зайд, — є так багато свідчень сучасників, що це дійсно треба прийняти за факт. Тільки ж, — що це була за відозва, в чийому імені видана, який був її зміст?

Оригіналу «Золотої грамоти» ніхто ніколи не бачив з-поза українських повстанців. Або, — бачив і знищив.

Російський дослідник Гайдамаччини А. Скальковський¹ подає на підставі простудійованих ним документів Запорозького Війська, збережених в московському архіві, що ігумен Мелхиседек переслав був ту «Золоту Грамоту» цариці Катерини кошовому Кальнишевському і закликав його, щоб він, респектуючи цей наказ цариці, негайно приєднався до повстання з усім військом запорозьким. Кошовий дав її писареві Іванові Глобі. Той відразу пізнав, що «грамота» підфальшована, сказав свою думку Кальнишевському і порадив участі в повстанні не брати. Ігуменові Яворському дано відповідь, що коли б цариця слала листа до Січі, то не через ігумена, а через свого спеціального післанця, як це вона завжди робила. Але, подаючи, що таку інформацію знайшов він в архівах Війська Запорозького, Скальковський ні словом не згадує про саму грамоту і її зміст, ані про те, що з нею сталося, чи знайшов він її в архівах, чи кошовий повернув її ігуменові, чи залишив у своєму архіві.

Поляки для піддержки своїх тверджень про автентичність «Золотої Грамоти» опублікували в тодішній французькій пресі французький переклад «грамоти». Він такий:

¹) Скальковський, 69-70.

a) Французский текст:

Saint-Petersbourg, 9/20 juin 1768 a.

Comme nous voyons clairement avec quel mépris et quelle honte nous sommes traités ainsi que notre religion orthodoxe, par les Polonais et par les juifs: les défenseurs de notre religion grecque étant persécutés, opprimés et punis de mort: pour ces raisons, ne pouvant plus souffrir de pareils outrages, de semblables ignominies et cette persécution, uniquement pour notre sainte religion persécutée, méprisée, nous donnons cet ordre et nous enjoignons à Maximilien Zelezniak, de la terre de Tymoszew, colonel et commandant dans nos terres de Bas-Zaporoque, d'entrer dans les terres de Pologne, prenant encore quelques troupes de nos armées russes, des kosaks du Don, pour extirper et abattre, avec l'aide de Dieu, tous les Polonais et les juifs blasphémateurs de notre sainte religion. Par ce moyen nous faisons cesser toutes les plaintes portées devant notre trône, contre ces assassins impitoyables, ces parjures, ces violateurs de la foi, ces Polonais qui protégeant la mauvaise croyance des juifs impies, blasphèment et méprisent notre religion, oppriment un peuple fidèle et innocent. Nous ordonnons donc qu'en traversant la Pologne, l'on extirpe leur nom et que leur mémoire soit anéantie pour la postérité. Mais pour que les traités et l'amitié avec nos voisins soient observés, nous défendons, sous les plus rigoureuses peines, de molester ou d'inquiéter les marchands turks, grecs, arméniens et les autres russes qui traversent la Pologne pour sujet de commerce; nous voulons même qu'ils aient toujours un libre passage, et tous les secours qu'on peut requérir de voisins amis.

Pour plus grande foi, nous confirmons cet ordre et cette permission.

Donné a Saint-Petersbourg, scellé de nos armes et signé de notre propre main, le 20 juin 1768 a.

Catherine.

Pour application:

*L'attaman koszowy
Pierre Kalnyszeffskoi, avec les tomoins.*

б) Український переклад того тексту:

»Ст. Петербург, 9/20 червня 1768 р.

Тому що нам стало відомо, з якою ненавистю і зневагою ставляться поляки й жиди до нас і до нашої православної релігії, переслідуючи, принижуючи, а то й караючи смертю оборонців нашої грецької релігії ми, не можучи довше терпіти таких наруг, принижень і переслідувань єдино з причини приналежності до нашої святої релігії, понижуваної й переслідуваної, даємо оцим наказ славному Максимові Залізнякові з Тимошева, полковникові й отаманові Війська Запорозького, вступити на територію Польщі, взявши зі собою частини нашої російської армії і донських козаків та винищити з Божою поміччю всіх поляків і жидів, які зневажають нашу святу віру. Таким способом ми ставимо край усім скаргам, що пливають до нашого трону проти тих жорстоких убивців, наклепників, порушників віри, проти тих поляків, які захищають погану віру безбожних жидів, а зневажають і принижують нашу релігію та переслідують наш вірний і невинний нарід. Ми доручаємо, щоб у висліді нашого вмаршу в Польщу було знищене їх ім'я і щоб пам'ять про них загинула в майбутності. Але, щоб була збережена приязнь і наші договори з нашими сусідами, ми забороняємо під загрозою найгостріших кар нападувати або зневажати турецьких, грецьких, вірменських і російських купців, які подорожують по Польщі в торговельних справах. Ми хочемо теж вільного переходу й безпеки для нас і наших сусідів-приятелів.

Для більшої вірогідності ми засвідчуємо це доручення і цей дозвіл печаткою та нашим власноручним підписом.

Дано в С.-Петербурзі, 20-го червня 1768 р.

Катерина.

До виконання: Кошовому отаманові Петрові
Кальнишевському, за засвідченням«.

Чимало людей прийняло оцей »документ« за оригінальний. Та для кожного, хто бодай загально познайомлений з датами Коліївщини, стає відразу очевидним, що »документ« дуже наївно підфальшований, коли тільки подивиться на дату »документу«. Два рази подана дата, на початку й на кінці »документу«, каже, що його видано царицею в Петербурзі 20-го червня 1768 р., а на початку ще й додано дату за старим стилем для підкреслення, що йдеться про 20-те червня за новим, або 9-те червня 1768 року за старим стилем. Виходить, що цариця писала в Петербурзі доручення запорозькому полковникові Залізняку починати повстання проти Польщі того самого дня, коли українські повстанці під проводом полковника Залізняка, прочистивши в ціломісячних боях від поляків і жидів повністю Київське і Брацлавське воевідства, здобули Умань, а два дні пізніше проголосили відновлення Гетьманщини із гетьманом Максимом Залізняком у проводі!

Після цього, коли сам автор фальсифікату дав такий переконливий доказ фальшування, немає потреби аналізувати текст »документу«, уложений, зрештою, аж надто примітивно.

А все ж таки дата того фальсифікату, опублікованого в ті часи у французькій газеті, заслуговує на увагу. Адже це власне дата вирішного бою за Умань, після якого наступило два дні пізніше проголошення в Умані відновлення Гетьманщини. Це приводить до висновку, що тоді було дійсно видано на письмі якесь проголошення, універсал про ліквідацію польської окупації Правобережжя й відновлення державної незалежності тієї частини України. Маючи такий універсал в руках, автор фальсифікату, виходить, узяв із нього дату й заступив дійсний текст універсалу своїм фальсифікатом не похопившись, що 20-те червня 1768 р. не початок, а вершок коліївського повстання.

Немає найменшого сумніву, що коли на самому початку Коліївщини, при посвяченні ножів, могло залежати організаторам повстання, щоб в усіх було переконання, що Московщина й особливо сама цариця сприяють українському повстанню, то для цього не було вже потреби 20-го червня 1768 року. А тому, якщо б дійсно Залізняк хотів покористуватися у пропагандивних цілях ним самим підфальшованою »Золотою Грамотою« як документом цариці, то той документ мусів би був мати дату щонайменше один тиждень раніше від »свячення ножів«

у Мотронинському монастирі у дні 29-го (18-го за ст. ст.) травня 1768 р. Але про існування такого документу ніхто з дослідників ніякого доказу навести ніколи не зумів. Далі, ні московські, ні польські джерела не подають, щоб хоч один із суджених учасників Коліївщини при переслухуванні згадував про «Золоту Грамоту» як виданий царицею документ, яким цариця закликала українців Правобережжя до повстання проти Польщі. Навпаки, в усіх відповідях суджених коліїв на питання про початок і цілі повстання подано ясно, що ініціатором і керівником повстання був полковник, а після 22-го червня 1768 р. гетьман, Максим Залізняк, а цілком повстання було прогнання всіх поляків і їхніх помічників-жидів з України й відновлення самостійної Гетьманщини із справедливим соціяльним ладом, без шляхетства й без панщини; а про такі політичні й соціяльні цілі не могло бути мови в будь-якому закличові московської цариці, яка політично й соціяльно давила українців на Лівобережжі так само, як поляки на Правобережжі.

Інша справа, що майже всі українці дійсно сподівалися співчуття і прихильности зі сторони московського уряду й московського народу до боротьби українського народу проти Польщі. З мотивів релігійних і політичних. Адже москалі були православними, й московський уряд галасливо виступав тоді оборонцем усіх православних; а колії виступали збройно теж в обороні православної релігії перед наступом польського католицизму. Чи ж було можливо припускати, що православний московський нарід і його православний уряд виступлять проти православних українців, щоб захищати католицьку Польщу? Подібно і в політичній площині: Москва й Польща були здавна непримиримі вороги, а серед українців був, як і серед інших народів, у минулому й по сьогодні, широко прийнятий погляд, що «ворог мого ворога є моїм приятелем»; отже — Московщина як ворог Польщі повинна співчувати боротьбі українського народу проти Польщі. А тому колії вірили, що Московщина, — московський нарід і його уряд, — якщо ніякої дійсної допомоги українським повстанцям і не дадуть, то в політично-моральній площині стануть повністю по українській стороні.

Але тут ми мусимо внести повну ясність. Це сподівання, що Москва поставиться прихильно і співчутливо до визвольної боротьби українського народу проти Польщі не мало абсолютно нічого спільного з якимсь бажан-

ням об'єднатися з Москвою. Постійно підкреслюване в усіх працях про Коліївщину московськими й українськими советськими істориками «змагання коліїв до возз'єднання Правобережної України з Московщиною» чи до «возз'єднання правобережних українців із братнім московським народом» є свідомим фальшуванням історичної правди. Ніхто з коліїв ніколи ніякого «возз'єднання» українського народу з московським, ні Правобережжя з Московщиною не хотів, бож усі знали, що це була б тільки заміна польських політичних і соціальних кайданів на московські. Ніде ні одним словом у зізнаннях суджених коліїв про якісь змагання українських повстанців до «возз'єднання» з московським народом чи з Московщиною не згадується. Навіть натяку на бажання Залізняка як ініціатора повстання, а тим більше згодом як гетьмана України «возз'єднати» Україну праворуч Дніпра з Московщиною в його дії і в усіх свідченнях сучасників про нього немає. Ціллю Коліївщини було відновлення Гетьманщини як повністю суверенної й незалежної української держави.

Існувала тільки в заранню повстання віра у прихильність Московщини до визвольної боротьби українського народу проти поляків.

Та власне та віра українських повстанців у прихильність православного московського народу і його православного уряду до повстання українського народу проти католицької Польщі стала джерелом жахливої катастрофи: це ж вона уможливила москалям здійснити їх зрадливий маневр під Уманню 7-го липня 1768 р. та в кількох інших випадках.

2. ПРИНЦИПОВА ВОРОЖІСТЬ МОСКВИ ДО УКРАЇНСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

В дійсності Московщина поставилася до визвольної боротьби українського народу проти Польщі з такою самою скрайньою ворожістю, як і сама Польща. Вона не без підстав боялася, що перемога українського ідеалу соціального ладу без холопа та без пана на Правобережжі перекинеться швидко на Лівобережжя і скерується проти московських «байстручат Єкатерини», а відновлення Гетьманщини на Правобережжі викличе невідхильно такий самий зрив українського народу проти московських окупантів, щоб прогнати всіх москалів з Лівобережжя так, як поляків із Правобережжя.

Свою крайню ворожість до визвольних змагань українського народу на Правобережжі й готовість помагати католицькій Польщі в потребі, щоб спільно держати весь український нарід у ярмі, задемонструвала Московщина переконливо вже в 1734 році, в час українського повстання під проводом Верлана, що було дивно подібне своїм перебігом і своїм трагічним закінченням до Коліївщини. Уже тоді не Польща, але власне зрадлива й підступна Московщина зліквідувала те українське повстання проти Польщі, що мало всі вигляди на повний успіх. Але за 34 роки та болюча лекція, що її дала українському народові Московщина, призабулася зовсім. Важка неволя заставляла оглядатися за союзником. І в думках нового покоління знову вкоренилася віра, що православна Московщина, традиційний ворог католицької Польщі, повинна бути природним союзником українського народу й щиро співчувати боротьбі православних українців проти католицької Польщі.

Але ця віра була в час Коліївщини так само зовсім безпідставною і виявилась так само катастрофальною своїми наслідками, як була в час повстання Верлана, в часи Семена Палія і в періоді Хмельниччини. В кожному із тих періодів історії українського народу Московщина своєю дією повчала український нарід, що коли він у боротьбі проти Польщі оглядається на Москву як ворога Польщі, то йому конечно замінити погляд, що «ворог нашого ворога є нашим союзником» на згідний із дійсністю — «ворог нашого ворога у цьому випадку є теж нашим ворогом».

Свою ворожість до Коліївщини виявила Московщина вже на першу вістку про підготову нового українського повстання проти Польщі. Кошовому Запорізької Січі й усій січовій старшині була дана сувора заборона не лише взяти участь у повстанню, але й давати будь-яку допомогу повстанцям. Видане царським урядом у вересні 1751 року спеціальне зарядження про створення на Запорізькій Січі спеціальних «команд» для слідкування за гайдамаками та зберігання списків козаків кожного куреня, на підставі яких було б легко вишукати потрібних людей,¹ було загострено, а сформовані в 1760 році на кордоні Новосербської губернії спеціальні московські патрульні загони² скріпили свою діяльність, щоб пере-

1) Центральний Держ. Інст. Архів УССР, 281, арк. 15.

2) Архів Замойських, 3063, с. 11.

шкодити зв'язкам українських повстанців на Правобережжі із Запорізькою Січчю. Московський правитель Лівобережної України граф Рум'янцев дбайливо збирав всі інформації про дії і пляни коліїв та негайно інформував царицю і її уряд. В його звідомленнях виразно пробивається ворожість до коліїв і симпатії до польської шляхти. В рапорті з датою 23-го червня (ст. ст.) 1768 р. Рум'янцев сповіщав царицю про висилку в район Канева загону московського війська для ліквідації коліївського повстання. Все це, як і вживані всіма військовими частинами московських інтервентів методи підступу і зради супроти коліїв, свідчать виразно про те, що всі московські пляни, із тактикою дій включно, були виготовлені московською владою та військовими командирами й доручені до виконання царицею Катериною Другою.

3. «ЧОРНА ГРАМОТА»: УКАЗ МОСКОВСЬКОЇ ЦАРИЦІ З 9-го (20) ЛИПНЯ 1768 Р.

Коли хитрий підступ і маневр московських військ ген. Кречетнікова під командою полк. Гурьєва увінчалися успіхом, і коліївському повстанню був завданий під Уманню смертельний удар, цариця виступила відверто проти Коліївщини, видавши 9-го липня (ст. ст., 20-го липня н. ст.) 1768 р. спеціальний «Указ» проти коліївських повстанців. Ця дійсна, оригінальна, не «Золота», але «Чорна Грамота» московської цариці Катерини, яка виявляє дійсне ставлення московського уряду й московського народу до Коліївщини, така:

«Божою Милістю Ми, Єкатерина II, Імператриця і Самодержчиця Всеросійська, і прочее, і прочее,

Об'являємо всім Нашим людям греко-східнього православногo віровизнання, що живуть на території світлішої польської Речипосполитої, зокрема у воєвідствах Київськiм, Подільськiм, Брацлавськiм, Волинськiм, як теж на інших теренах, до яких це може відноситися:

Коли Ми сподівалися побачити вкоротці вислiди наших старань та успіхів, скерованих на допомогу Православній Греко-Російській Церкві на землях польської Речипосполитої, зокрема після розгрому барських конфедератів, тих бунтарів і ворогів Православної Церкви

й нашої спільної батьківщини, Ми в той час змушені з найбільшим жалем прийняти до відома, що наші одно-вірці, замість заносити Всевишньому належну хвалу за те, що зможуть спокійно користуватися рівністю всіх громадських прав, які має їхня батьківщина, ще не одержавши їх, стали самі творити беззаконства; особливо ж кріпаки, відкинувши обов'язуючий їх послух владі і їхнім панам, допустились в різних місцевостях убивств та інших, противних Богові насильств. До Нашого відому дійшло, що за прикладом барської змови проти законної влади грішать вони із-за свого неучтва, а ще більше у висліді обману шайки розбишак, що вдають, нібито вони є частиною Нашого вірного низового Війська Запорозького, відкомандированою Нашим наказом і не лише самі в різних місцевостях чинять грабежі, спустошення і вбивства, але й заманюють до своїх гуртів теж невинних селян, показуючи їм фальшиві накази, видані, нібито, в Нашому імені. Тому що ця підлість розбишацької шайки заслуговує на прикладне покарання, Ми доручили вжити всіх засобів, щоб схопити й покарати тих розбишак і їхніх помічників, віддавши їх належній карі. Але, не бажаючи карати однаково так спричинників зла, як і тих, що впали жертвою їхнього обману з підробленням Наших наказів, Ми постановили перед застосуванням найсуворіших кар об'явити жертвам обману для роз'яснення і врятування їх від неминучої загибелі, яка постигне їх у випадку, якщо виявляться впертими у своїй злodianнях, таке:

1. Що ніхто не був посланий Нами на територію Польщі для того, щоб піднімати на бунт Наших одновірців проти їхніх співгромадян іншої віри.

2. Що, отже, ті, які подають себе за частину Нашого вірного низового Війська Запорозького, начебто вислану Нами, це в дійсності розбійники, злодії² і порушники загального спокою.

3. Що наші військові частини будуть до кінця переслідувати тих розбишак і після зловлення їх передадуть усіх без вийнятку на суд для гострого покарання.

4. Що всі ті, які приєдналися до них, будучи введені в блуд, або шукаючи помсти, можуть одержати помилування й пущення в непам'ять минулого, якщо вони негайно повернуться до своїх домів і місць замешкання, не чинитимуть далі ніяких безпорядків і беззаконій, але

1) «Кіевская Старина», 1882, кн. 5 ст. 308-311.

2) В оригіналі: «разбойники, вори».

Катерина II
Цариця Єкатерина:
»А другая доконала
нашу Україну«.

повернуться до виконання обов'язків свого стану в повному послуші своїм панам і польській Речипосполитій, як Богом даним їхнім властям.

5. Ті, що й самі брали участь в убивствах і насиллю, теж можуть бути помилувані, якщо вони, розкавшись, самі допоможуть ловити організаторів (повстання) і передадуть таких найближчій частині Наших військ.

6. Врешті, якщо збунтовані кріпаки не перестануть чинити безпорядки зараз по проголошенні цього маніфесту, то цим вони виявлять себе противниками Нашого бажання й цим стягнуть на себе всі наслідки Нашого гніву.

З огляду на те, що Ми завжди вважали й будемо вважати своїм обов'язком захищати й боронити наших одновірців у їхній батьківщині, здобувши тепер для них рівноправність з їхніми співгромадянами, що визнають Христову віру, Ми вважаємо невідхильним обов'язком Нашої монаршої влади оберігати слухні бажання польської Речипосполитої, з якою Ми є в союзі, тісній дружбі

і якій ми дали вічну заповість оберігати її форму правління, спокій і ненарушність прав, установлених на останньому варшавському сеймі, найменше порушення яких Ми прийматимемо нарівні з обидою, заподіяною державі, Нам Богом порученій. Тому покладаємо надію на розсудливість і почуття вдячності супроти Нас одновірних із Нами громадян польських земель і не сумніваємося, що вони будуть поступати згідно з дорученнями цього маніфесту, який має на меті лише їхнє правдиве добро та щастя. Такою поведінкою вони виявлять себе дійсними і слухняними синами Православної Церкви, гідними нашої опіки й на майбутнє.

Дано в Петерсгофі 9-го липня 1768 року.

На оригіналі підписано власною рукою Її Імператорської Величності

Єкатерина».

Для московської цариці, як бачимо з тексту цієї «Чорної Грамоти», українські повстанці, борці за ідеали національної свободи й соціальної справедливості, були ніщо інше, як тільки розбійники і грабіжники («разбойники, вори»); а весь український нарід на Правобережній Україні — польськими кріпаками, які повинні покійно повинуватися волі польської окупаційної влади й польських панів, як «Богом даної влади», задовольючи цим теж бажання московської цариці. Вона, цариця «всієї Росії», неспроможна була зрозуміти, що українські селяни також люди, які мають таке саме Богом дане право бути вільними й мати свою власну, від нікого незалежну українську «Речпосполиту», як польська шляхта. Навпаки, та цариця чваниться тим, що вона приобіцяла католицькій Польщі помагати держати український нарід на Правобережжі довіку в національному й соціальному ярмі, наложеному йому польською шляхтою.

У своєму «указі» з датою 9-го/20-го липня 1768 р. цариця Катерина проголошує амністію, помилування і прощення всім учасникам Коліївщини, які негайно повернуться в розпорядження своїх «Богом даних» панів і висловлює свою турботу за долю українських селян. Це звучить дуже гуманно. На словах. Бо коли це сконфронтувати з дійсністю, із фактом, що московські війська в тому часі на наказ тієї ж московської цариці Кате-

рини безжалісно мордували всіх учасників коліївського повстання, а ранених, які попадали до їхніх рук, топили в ріці, або закопували ще живими у спільних могилах, або віддавали полякам на тортури і смерть та помагали наполегливо польському війську вишукувати між українськими селянами всіх, хто співчував повстанню й арештували їх та видавали на тортури, то ці гуманні заяви цариці виявляються насправді безсоромним глумом над гуманністю. То ж на її, цариці «всеросійської», наказ кругло тисячу запорожців, що взяли участь у протипольському повстанні й попали, звичайно ранені, в руки москалів, віддано тортурам допитів, і присудом московських судів бито нагаями, вирвано всім ніздрі, випалено на чолах пляму засуджених і заслано на до-смертну каторгу в Сибір.

4. ВОРОЖІСТЬ МОСКОВЬСЬКОГО ВІЙСЬКА ДО КОЛІВЩИНИ

Таку ж саму ненависть і звірську жорстокість супроти українських повстанців, як московська цариця і її уряд, виявили й усі інші члени московського народу, яким доводилось зустрічатися з коліями. Мемуаристи й дослідники Коліївщини однозгідно відмічують, що і ген. Кречетніков, і полк. Гурьев й інші московські старшини з насолодою тортурували закутих у кайдани Гонту, Залізняка й інших старшин коліївського повстання та одночасно виявляли щире співчуття й ніжність польській шляхті, «жертві українського хлопства». Не було випадку, щоб котрийсь із московських старшин або солдатів спротивився катуванню военнополонених українських повстанців, топленню ранених у ріці, чи закопуванню живих іще, ранених коліїв. Така ворожість і звірська жорстокість супроти українських повстанців, коліїв, була притаманна всім москалям: цариці, її урядові, старшинам і рядовикам московської армії.

Монгольське варварство виявили московський уряд і московські старшини у відношенні до коліїв теж у політично-моральній площині. В усьому культурному світі полонених державних мужів та старшин трактується з належним респектом і з повним пошануванням людської гідності. Чи ж до подумання, наприклад, щоб англійські старшини, взявши в полон Наполеона і його

старшин, били їх по лиці, катували закутих у кайдани нагайками, копали лежачих у крові? А Залізник же був головою відновленої української держави, Гонта — головним командиром української армії. Та пошанувати їхню людську гідність, як вони попали в руки москалів, московські старшини не зуміли. Закони лицарськості й культури московським старшинам були зовсім чужі. Їхній вдачі відповідало — биття по лиці й катування нагайками полонених провідників другого народу.

Московські та українсько-советські історики, які намагаються впровадити до історії Коліївщини погляд, ніби в тому повстанні — за їхнім наświetленням, повстанні соціального характеру, — брали участь теж москалі, наводять як доказ участь у повстанні капітана гусарського полку Станкевича, який, опинившись на Правобережжі, перейшов до коліїв і став отаманом великого коліївського загону в Смілянщині, що начисляв до тисячі повстанців. Участь Станкевича в Коліївщині наводять і польські історики як доказ причетності Московщини до коліївського повстання. Це або вислід непорозуміння, або свідоме підфальшовування. І в польських, і в російських тогочасних документах відносно Станкевича говориться тільки про його військове становище капітана гусарського полку перед переходом до коліїв. Ні в одному документі, ані теж у пізніших скаргах поляків немає твердження, що Станкевич був московської національності: якщо б він був, то немає сумніву, що поляки з особливим підкресленням відмічували б це як переконливий доказ участі Московщини в Коліївщині. Якщо ж ніхто з них такого твердження не ставив, але завжди підкреслювано тільки його військовий пост капітана в російській армії, то це приводить до висновку, що Станкевич, капітан російської армії, був таким самим «росіянином», як сотник польської міліції Іван Гонта був «поляком». Що ж іншого могло заставити «росіянина» Станкевича, капітана, приєднатися до українських повстанців і боротися як їхній отаман до загину не лише проти поляків, але і проти російського війська, що прийшло на допомогу полякам для ліквідації Коліївщини, як не міцне почуття національної солідарності лівобережного українця із правобережними братами-українцями, що підняли повстання за волю України? Становище капітана в московській армії не зробило українця Станкевича москалем.

Дійсних москалів («русских») не було в рядах коліїв-

ських повстанців ні одного. Московські прості солдати, як і їхні старшини, стояли всі твердо в єдності з московським урядом проти визвольної боротьби українського народу й сумлінно помагали польській шляхті ліквідувати Коліївщину.

Ворожість Москви до Коліївщини така очевидна, що признають її беззастережно однаково українські, як і польські та й сьгоднішні советські дослідники коліївського повстання. Автор збірки матеріялів про Коліївщину у вступному слові писав про те в журналі «Кіевская Старина»:

Для російської влади український «народний рух у кордонах Польщі був дуже грізною небезпекою для спокою на Лівобережній Україні. Розумів це знаменито Рум'янцев, генерал-губернатор «Малоросії» і голова «Малоросійської Колегії»... Його особиста зустріч з настроями люду в Переяславі переконала його, що гайдамацький рух, який вибух на Правобережжі, може легко перекинутися на Лівобережжя. Він довідався в Переяславі, що «багато мешканців Лівобережжя, підданих Росії, думає підняти таке саме повстання на Лівобережжі».¹

«Росія, — пише польський історик, — повстання (українського) селянства з ножем у руках проти шляхти і проти Польщі не бажала... бо те, що сталося, могло бути однаково грізне для Польщі, як і для Росії».²

«Царський уряд, — стверджує в унісон з ними советський історик, — боявся, щоб гайдамацький рух не перекинувся із Правобережжя на територію російської держави. Тому він посилював охорону свого кордону з Польщею, сформував спеціальні військові команди для боротьби з повстанським рухом. Велись таємні дипломатичні переговори з польським урядом щодо спільних військових операцій для придушення народнього руху. Тому й не дивно, що в придушенні гайдамацьких виступів активну участь брали царські війська».³

Повну ясність в питанню постави Московщини до визвольної боротьби українського народу проти Польщі

1) «Кіевская Старина», 1882, Листопад, 112.

2) Равіта, II, 111.

3) Лола, 122. Советський історик, лякаючись обвинувачувати Московщину й московський «нарід», спихає все на «царський уряд» і сугерує, що Москва боялася, нібито, вибуху соціального повстання в Росії, а не, як воно дійсно було, українського повстання на Лівобережжі.

в часі Коліївщини дає пригадка про поставу і ролю Москви супроти такої ж боротьби українського народу в двох інших періодах Гайдамаччини: в роках 1734-1735 і 1750. Не дивлячись на різний час і на те, що на постах московських царів сиділи різні особи — цариця Анна в 1734-5; цариця Єлисавета, яка зробила була козака Розума своїм мужем, в 1750 і Катерина Друга в 1768 — постава й політика Московщини в цьому відношенню така послідовна, що при розгляді документів конечно провіряти завжди дату, щоб упевнитися, до котрого із тих трьох гайдамацьких повстань це відноситься: В кожному із них — «Польща, не маючи сил впоратися із українськими повстанцями сама, звернулася до цариці, прохаючи військової допомоги» і «цариця радо прихилилася до прохання поляків і вислала на допомогу полякам московське військо», яке до спілки з поляками топило дане гайдамацьке повстання у морю української крови, бо «Москва не без причини лякала, що повстання українців проти поляків на Правобережжю перекинеться на Лівобережжя проти Московщини».

Так було в 1734 році, так було в 1750, так було й уже при народженню Гайдамаччини на початку вісімнадцятого століття, коли то московський цар Пйотр Первий на прохання Польщі ліквідував полковника Палія, і так точно було й у періоді Коліївщини, в 1768 році: Незмінна, непримирима ворожість Московщини до самостійницьких змагань українського народу і щира співпраця московського уряду й московських солдатів з Польщею у кривавому здавлюванню українських повстань та в жорстокому винищуванню борців за волю України.

VII. ДІЙСНИЙ ХАРАКТЕР КОЛІЇВЩИНИ

Чим же була в дійсності Коліївщина: сліпим бунтом непокірного кріпака проти своїх панів низкою виступів розбишацьких банд, що шляхом грабежу хотіли нажитися чужим добром, соціальною боротьбою визискуваного пролетаріату проти шляхетських експлуаторів, релігійною боротьбою в обороні православ'я проти католицизму, українським національним повстанням проти польських загарбників, чи ще чимсь іншим?

Заки перейдемо до розгляду цих питань для знайдення відповіді, чим була в дійсності Коліївщина, ми хочемо звернути увагу на два важливі моменти:

Поперше, для проведення оцінки соціально-політичних явищ й історичних подій є **конечним чітке визначення точки зору автора, становища, з якого він розглядає й оцінює дані події та явища.** Бо, як, наприклад, голова людини виглядає зовсім інакше, коли дивитися на неї спереду, інакше, коли дивитися ззаду й іще інакше, коли дивитися на неї збоку, так і кожну історичну подію та кожне соціальне явище можна бачити й оцінювати дуже різно, залежно з якого «боку» дивимосся. Це ніяк не значить, що ми пропагуємо тенденційність, а тим більше це не значить, що ми хотіли б «висновок» робити наперед і до готового вже «висновку» добирати факти. Ми суворо респектуємо найдалі йдучу об'єктивність, але, разом із тим, уважаємо **конечністю визначити критерій оцінки.** Досить часто стосоване авторами наукових праць із ділянки соціальних наук запевнювання читача, що їхню працю вони писали зі становища «абсолютної об'єктивності», є або несовісним намаганням баламутити читача, або ставанням на котурни з намаганням такою бомбастичною фразою підвищити свій авторитет в очах недосвідченого читача.

Польський дослідник Гайдамаччини, Равіта Гавронський, свідомий **конечности визначення критерію оцінювання, признає відверто, що в його праці —**

»Таким пунктом є **єдино точка зору польської держа-**

ви. На такім становищі, — заявляє він, — я старався стояти і на ньому втриматися. Очевидно, якщо дивитися зі становища чужого державного чи політичного інтересу, з релігійної, або класової точки зору, рухи й боротьба гайдамаків можуть набрати зовсім іншого характеру та забарвлення, аніж читач знайде в моїй праці».¹

І як ілюстрацію для цього він подає, що коли в його і всіх поляків оцінці покірна служба закріпощеного українського селянина польському панові вважається виявом чесноти й пошестю, то »нарід руський уважав польську державну зверхність важким ярмом, а службу польським панам »вавилонською неволею« і »єгипетським рабством«.²

Ми розглядаємо Коліївщину і всю Гайдамаччину з української національної точки зору, в аспекті української державницької традиції.

Подруге, ми вважаємо конечним уточнити поняття »національний характер змагань«. Бо аж надто часто ми зустрічаємося в історичній і політичній літературі з помилковим утотожнюванням окреслення »національне« з окресленням »політичне«. Таке утотожнювання, підкреслюємо це ще раз, є глибокою помилкою. В понятті »національне« є сукупність усіх ділянок життя нації: політичної, релігійної, саціальної, культурної і всіх інших. В ході історії нації важливість й актуальність окремих ділянок чергуються: раз на перший плян висувається питання політичного положення, справа державної суверенности, раз соціальне питання, раз знову релігійні питання. Змагання за кращу постановку даного питання, одної із ділянок, є змаганням національним, як довго у ньому не заперечується, або щонайменше не ігнорується інтегральности нації: не національним, але соціальним рухом є той рух, в якому в боротьбі за соціальні інтереси об'єднуються приналежні до даної соціальної класи члени різних національностей, відкидаючи вузли національної єдности. Так само не національною, а релігійною боротьбою є та боротьба, в якій ідеться про позанаціональні інтереси однієї релігії чи віровизнання і в якому лінія фронтів проходить виключно за релігійною приналежністю.

Визначення і зберігання чіткости цих понять є конечним для об'єктивного встановлення характеру Коліївщини, а далі й цілої Гайдамаччини.

1) Равіта, I, ст. VII.

2) Там же, ст. IX.

1. «ГАЙДАМАКИ — РОЗБІЙНИКИ, ВОРИ»

»Про гайдамаків тогочасні наші (польські) й російські урядові джерела ніколи не говорили інакше, як про »зłodів і розбійників«, — каже поляк Равіта.¹

Що так говорили поляки й москалі, від цариці Катерини починаючи, яка першою вжила те окреслення »разбойники, вори« як характеристику коліївських повстанців у своїй »Чорній Грамоті« (указі з 9-го липня 1768 р.) це річ загальновідома. Але зовсім інша справа, чи така оцінка була сперта на правді, на фактах, а чи тільки являлася вигадкою ворогів, що захопили у своє ярмо Україну, для обезцінювання і плюгавлення українських повстанців та цілей їхньої боротьби.

Розгляд цього питання ми розділимо на дві частини. Перше — чи розбійники і грабіжники були гайдамаками; друге — чи гайдамаки були розбійниками і грабіжниками.

Грабежів і розбишацтв було в ті бурхливі часи чимало. Це факт. Але, хто, власне, були ті грабіжники: українські повстанці, українці, чи, може, хто інший?

Масової участі польської шляхти в Україні у грабіжницьких нападах один на одного не заперечує зовсім той сам Равіта-Гавронський, який у своїй праці про Гайдамаччину намагається вперто, але без доказів дійсними фактами, причепити грабіжництво українцям, мовляв, українці расово, вже у своїй крові завжди мали нахил до розбишацтва і грабежу. Навпаки, він цинічно признає:

»Що шляхта кресова теж гайдамаччила² в тому немає нічого дивного (!), а тим більше годі добачати в тому якогось зв'язку із впливами туранських первнів. Це вже була сваволя індивідуальна, позбавлена зовсім признак расового впливу якогось загального характеру«.³

Признаючи, що участь польської шляхти в розбишацькому грабіжництві була щоденним явищем, Равіта намагається лише »в'яснити«, що коли в українців, нібито, нахил до розбишацтва і грабіжництва був уродженою національною рисою, то в поляків це було виявом »індивідуальности«. Тільки ж коли для підтвердження свого твердження про вроджений нахил українців до

1) Равіта, II, 239.

2) Цим демагогічним вживанням слова »гайдямаччина« на окреслення грабіжництва, Равіта намагається принизити Гайдямаччину.

3) Равіта, I, 15.

грабіжництва він не спроможний навести ні одного переконливого прикладу, факту, бо в кожному наведеному ним випадкові українського нападу на поляків він сам признає національні й соціальні мотиви і тим самим заперечує своє твердження, то для ілюстрації польського »індивідуального« розбишацького грабіжництва у його праці аж кишить від прикладів, узятих із тогочасних польських судових актів. Ось для прикладу кілька його цитат:

»Александр Дзяковскі, посесор села Остолопова у Брацлавському воевідстві, жидів грабував... Суд засудив на повіщення шляхтича Домініка Матковського за виконувани ним на протязі багатьох літ грабежі й розбої... Шляхтич Жураковскі зібрав собі відділ розбишак і нападав та грабував села й містечка... Адам Курдванські грабував шляхетські двори, села й містечка... Шляхтич Стоцкі грабував худобу й коні у шляхти та селян... Ржондковскі, губернатор волості Погребище, напав із кількадесятьма розбишаками на містечко Білітівку й село Огіївці, пограбував їх доценту і знущався над людьми... »Уродзони єгомосць« Теодор Лопатиньскі грабував і мордував потайки подорожніх, що їх доля загнала до його двору«. ¹ »Шляхтич Недзвецкі напав на двір Юзефа Бушовського... Дикість, запеклість і злість переходили всякі межі людських почувань і розуму«. ² »Станіслав Макольскі напав на маєток князя Любомирського і пограбував його... Алекс Туболіцкі напав на маєток Воронне і ограбував орендарів Гершка і Лейзора, потім напав на Зелений Ріг і містечко Секолівку, бив жінок, сік різкама; розганяв мешканців і кого йому подобалось, казав їх в'язати й забрати до тюрми в Лисянці«. ³

І навіть польське »войско коронне було вжите до нападів та грабежі«. ⁴ Більше того: »Настоятель (польського) домініканського монастиря Томаш Клюковскі в 1750 р. напав зі своєю ватагою на маєток панів Ленкевичів Новосілки, пограбував тут шинок і подавав свою вагату за гайдамаків, та й сам у нападі поводився ніби гайдамака«. ⁵

Оті розбишацькі грабежі, що їх робили польські шляхтичі і навіть польське військо та польські монахи,

1) Равіта, I, 209. — В цих цитатах умисно зберігаємо польську форму прізвищ польських шляхтичів.

2) Равіта, I, 223.

3) Равіта, I, 224.

4) Равіта, I, 223.

5) Антонович, — »Розвідка про гайдамаччину«, 16.

в кожному випадку виключно із жадоби наживи, намагалися й намагаються польські мемуаристи й історики, а в єдності з ними й московські, перекинути на українських повстанців і так надати всій Гайдамаччині характер грабіжницько-розбишацький. Алеж бо й сам Равіта не зачисляє ні одного із польських грабіжників до українських повстанців, гайдамаків. Згідно із судовими документами тодішніх польських судів і згідно з історичною правдою, всі ті грабежі мусять залишитися на конті польської шляхти.

Своє твердження про участь у грабежах теж українських повстанців, гайдамаків, намагається Равіта-Гавроньський доказати прикладом грабіжницького нападу на грецьких купців, зробленого відомим ватажком гайдамаків із 1735 р. Савою Чалим.¹ Тільки ж і сам Равіта признає, що хоч Саву Чалого дійсно зловила була й заарештувала як запідозреного в тому нападі московська гранична сторожа, то судове слідство виявило, що дійсним виконавцем грабіжницького нападу був не гайдамацький ватажок Сава Чалий, але — польський шляхтич Міхал Роговський, рашковецький губернатор маєностей князя Любомирського. Це ствердив у своєму рішенні російський військовий суд, і пошкодовані грецькі купці пізнали власне шляхтича Роговського як грабіжника. Та Равіта-Гавроньський думає, що хоч шляхтича Роговського, а не козака Саву Чалого пізнали як грабіжника всі грецькі купці, то «пан шляхціц» упав «жертвою московської інтриги», бо на його, Равіти, думку, грабіжницький напад виконав таки козак Чалий, а не шляхтич Роговський. Значить, обвинувачення гайдамаків у грабежах мусить Равіта-Гавроньський спирати на заперечуванні вислідів і стверджень тогочасного суду і на власному припущенні, а не на доведених фактах, як це було в усіх цитованих ним випадках участі польської шляхти у грабежах.

В судових актах зустрічаються теж докази про участь у грабіжницьких нападах московських виходців-старовірів, що поселилися в Україні,² а також волохів.

Дуже правдоподібно, що до розбишацьких банд попали й українські селяни, а то й козаки. Та це мусіли бути дуже рідкі випадки. В основному — «розбійники, вори» з періоду гайдамаччини це були не українські повстанці, гайдамаки, а перш за все польські шляхтичі,

1) Равіта, I, 105-6.

2) Антонович, — «Розвідка про гайдамаччину», ст. 7.

Не українські гайдамаки, а власне польська шляхта широко пописувалася тоді своїм нахилом до грабежу й розбою в цілях наживи чужим добром.

Повторена кілька разів Равітою-Гавронським заувага, що польські шляхетські грабіжники «вдавали гайдамаків» свідчить, що тодішні грабіжники й розбійники це не гайдамаки.

Для розгляду цього питання особливу вартість має «Коденська Книга», збір протоколів польських військових судів у Кодні, Тетієві й кількох інших містах Правобережної України в роках 1769-1772. Велика більшість тих документів стосується виразно кримінальних справ: крадіжів, грабежів, розбишацтва тощо. В кожній справі виразно зазначено національність підсудного. Так отже, що ми бачимо, переглядаючи всі ті судові документи? Українські підсудні, крім кільканадцяти дійсних учасників повстання, це переважно припадково заарештовані бурлаки та селяни, в яких знайдено щось із панських річей, розданих селянам коліями в часі повстання; в обидвох випадках підсудному обов'язково причіплювано обвинувачення: «участь у гайдамацтві, грабіж панського майна». Інші — конокради. Реєстр дійсних кримінальних злочинців становлять в основному — поляки-шляхтичі, москалі: дезертири з російської армії та московські старовіри «пилипони», й жиди. Так сторінки 122-158 Коденської книги¹ заповнені справами 45 москалів, родом із Курська, Москви, Казані, Суздалі й інших російських міст, які, здезертирували з російської армії, «промишляли» на Правобережній Україні, кожний окремо, крадіжками, грабежами й розбоем, не перебираючи: в панів, жидів і, найбільше, в українських селян, та справою чотирьох польських шляхтичів, які, будучи на російській службі, розшукували таких дезертирів російської армії і... при тій нагоді й самі доповняли свою платню крадіжками, грабунками та шантажем. Сторінки 161-183 заповнює справа двох «шляхетне уродzonych» поляків, обвинувачених у крадіжках.

На сторінках 183-186 подані слідчі протоколи справи шайки дев'яťох жидів, обвинувачених у крадіжках і в тому, що, напавши для грабежу на мешкання капітана Жигана, замордували його, сплячого, ножами та важко покалічили ножами його жінку, яка лежала тоді в пологах.² Сторінки 191-197: справа чотирьох жидів, у

1) На рукописних оригіналах збірки сторінки 183-228.

2) В оригіналі збірки ст. 273-286.

яких знайдено речі, покрадені в людей і в церкві. Сторінки 197-203: чотири польські шляхтичі, обвинувачені у крадежеві худоби в селян і в жидів. Сторінки 203-209: чотири польські шляхтичі, здезертирувавши з польського війська, крали, грабували й під час одного грабежу замордували селянина. Сторінки 209-218: справа польського шляхтича Ольшевського, якому в судовому обвинуваченні вчислено 19 випадків крадежу худоби, що їх він поповнив разом із своїм слугою, теж польським шляхтичем. Сторінки 231-238: польський шляхтич Бйодровський — обікрав польський костюл, у якому сам був »закристіяном«.

І, дуже знаменне: ні одного із тих дійсно кримінальних злочинців, москалів, поляків і жидів, не названо в обвинуваченнях, ані в судових протоколах »гайдамакою«, а його злочинів — крадежі, грабежі, вбивства з метою грабежу — не названо »гайдамацтво«, але в кожному з таких випадків послідовно вживається окреслення »гультай« і »гультайство«. Для тодішніх польських суддів і слідчих — як свідчать оті польські судові документи — було самозрозумілим, що кримінальні злочини — крадіж, грабіж, розбишацтво і вбивства з метою пограбування — це одне, а »Гайдамаччина«, »гайдамаки« й »гайдамацтво« — друге, щось зовсім інше. Тому »гайдамацтво« вони чіпляли тільки українським підсудним, та ще й тоді чітко відмежовували: »крадіж« і »гайдамацтво«, яке часто окреслювано як »різав ляхів«.

Отже, ясно: кримінальні злочинці, яких не бракувало тоді на Правобережній Україні так, як не бракує їх в нікотрій державі і сьогодні, це одне, вони навіть в оцінці тодішній польських суддів — не гайдамаки, а гайдамаки щось зовсім інше. Тогочасні кримінальні злочинці на Правобережній Україні рекрутувалися насамперед із польської шляхти, москалів і жидів та найменше з українців, хоч не-українці становили тоді лише від 10 до 20 відсотків усього населення Правобережної України. Вони, дійсні кримінальні злочинці — підкреслюємо ще раз — не гайдамаки, хоч і діяли в періоді Гайдамаччини, були суджені тими самими судами й не раз висіли на шибеницях поруч дійсних гайдамаків, повішені тими самими польськими катами. Так, як висіли поруч Христа два дійсні кримінальні злочинці, повішені на хрест разом із Христом тими самими катами.

Друге, поставлене нами для розгляду питання: А чи були дійсні гайдамаки, ті українці, що — як про них

казали поляки: »різали ляхів«, щоб звільнити Правобережну Україну з-під польської окупації і привернути державну самостійність України, — чи вони поповняли кримінальні злочини? Якою була суспільна мораль українських повстанців, прозваних »гайдамаками«, а в періоді 1768-1769 рр. »коліями«?

Дуже цінним документом про суспільну мораль тодішніх українців і поляків являється »справа Тимберського«, що її на підставі судових документів переповідає подрібно у своїй праці Равіта-Гавронський.¹ Згідно з реляцією Равіти та справа виглядала, коротко, так:

Двох польських шляхтичів, Бобровський, повновласник князя Четвертинського й Волинецький, член шляхетського сеймика, постановили скористатися внутрішньо-польським замішанням для того, щоб наживитися майном інших польських шляхтичів та їхніх підданих. Вони стають членами однієї з польських політичних партій, званої »Конфедерація Барська«, і їдуть до Сміли на початку 1768 року. Тут вони дістають від місцевого пана до диспозиції відділ українських надворних козаків. Перед надворними козаками вони, як це засвідчено в судових актах, представляють себе щирими приятелями українського народу, що терпить під утиском панів, і пропонують зробити наскок на замок польського шляхтича Вонжа, щоб покарати його за жорстокості супроти українських селян, його підданих. Козаки погоджуються. Жінка Вонжа з родиною замкнулася в замку, і з-за мурів замку польська міліція завзято й успішно оборонялася. Щоб зламати їх опір, польські шляхтичі Бобровський і Волинецький наказують заарештувати жінок і дітей членів двірської міліції, які в часі наскоку залишилися поза замком в містечку, поставити їх рядом перед наступаючими козаками й так підсуватися під замок. »Це, — читаємо в судових польських документах і в переповіданні Равіти-Гавронського, — обурило козаків до краю«. Козаки відмовили послуху тим двом своїм польським зверхникам і здобувати замку не схотіли.

На цьому прикладі із життя, взятому із судових свідчень поляків, ми бачимо ту безмежну різницю між мораллю польської шляхти і мораллю українського населення. Для польських шляхтичів політичні конфлікти були нічим більше, як нагодою для збагачення себе шляхом грабежу, байдуже, що жертвою того грабежу повинні впасти такі ж самі польські шляхтичі, як вони, такі ж самі римо-католики, як вони. Щоб українських

козаків під їхньою командою намовити до нападу на замок, польські шляхтичі мусять представляти себе перед ними приятелями українців, а запропоновану ними жертву нападу особливо жорстоким ворогом українців і ставити перед українськими козаками як мотив нападу не вигляди матеріального зиску, а національно-соціяльний гін розплати з польським паном. Значить, коли для польського шляхтича єдиною причиною і ціллю нападів, і то однаково, без розбору, на українських селян, жидівських купців чи на таких самих поляків-католиків, була низька жадоба наживи, збагачення шляхом грабежу, то для українського населення причиною і ціллю боротьби могли бути тільки оборона своїх слухних прав і відплата за заподіяні йому польською шляхтою кривди. Далі, в тій грабіжницькій дії проти власних »родаків«, польських шляхтичів, і католиків, польські шляхтичі-католики не вагалися вживати найбільш негуманних засобів — виставляти під кулі оборонців замку жінок і дітей тих оборонців, щоб або заставити оборонців замку стріляти у власних жінок і дітей, або дозволити напасникам, скритим за жінками й дітьми оборонців, ввійти безпечно до замку і його пограбувати. Як бачимо із судових польських актів у справі Бобровського й Волинецького, українські козаки, що їх поляки залюбки окреслюють як »кровожадних розбишак«, »темних« і »диких«, відкинули з обуренням пропоновані польськими шляхтичами варварські методи боротьби, хоч застосування тих метод було б безсумнівно корисним для легкого здобуття і пограбування замку.

Грабіжників і розбишак характеризує насамперед те, що для них немає ніякого значення соціяльна, релігійна чи національна приналежність їхньої жертви. Ця прикмета виразно впадає у вічі в кожній справі польсько-шляхетського порушення права чужої власности, зареєстрованій у польських судових актах того часу. Власне ця прикмета польської шляхти, так часто демонстрована тоді в дії в Україні, була причиною повної невдачі пляну організувати на допомогу регулярній польській армії крайову міліцію, зложену із дрібної польської шляхти: зараз по зорганізуванні перших відділів такої міліції посипалися до польських судів скарги польських дідичів на ту польську міліцію, що вона уникає зустрічі з гайдамаками й, замість боротися з ними, грабує польські маєтки, їхніх селян і навіть польські костьоли. Так, для прикладу, двох комендантів такої польської міліції —

Мацевича і Волинецького — покликано в 1751 р. до судової відповідальності за грабежі, бешкети і знасилування, які робив їх відділ по шляхетських маєтках;¹ а в маєтку пана Прушинського польські міліціонери знищили все господарство, знівечили селянські засіви, пограбували панські та селянські комори, знищили рибу в панських ставах, вломались у будинок пана й побили його гостей та челядь².

Різко у протилежність до того — у випадку українських гайдамаків судові акти ніколи не згадують, щоб якийсь відділ українських гайдамаків пограбував або в інший спосіб скривдив українських селян. Навпаки, після розгрому польського замку гайдамаки роздавали панське майно місцевим і довколишнім українським селянам, беручи для себе тільки коней, зброю і зброю та потрібні їм харчі. І навіть тоді коли прохарчування не можна було здобути в панів, гайдамаки не грабували його в селян, але купували в них, або брали тільки те, що селяни їм добровільно дали.

Особливо багато документів, які свідчать про таку поставу гайдамаків, знаходимо в усіх актах про дію отамана Семена Неживого. Коли його підступно захопили москалі, то при ньому знайшли підписані селянами, козаками та міщанами Медведівки, Мошнів, Канева й інших сіл та міст свідчення, що його відділ, будучи там, нікому з українських селян, міщан і козаків ніякої кривди не чинив, нікого не грабував, а винищував тільки польських панів.³ У документі канівців засвідчено:

»Той же вицезгаданий отаман (т. зн. Семен Неживий), будучи в городі нашому Каневі, мешканцям тутешнім ніякої кривди не чинив, а тільки брав від канівських міщан для прохарчування своїх повстанців те, що вони могли дати, і ніяких грабежів супроти християн не допускався. В тому ми, козаки й міщани канівські, даємо йому, вицезгаданому отаманові Війська Запорізького, квитанцію з нашими власноручними підписами в доказ«.⁴

Таке ж саме свідчення дали на письмі й мешканці Медведівки:

»Він вимагав від нашої громади тільки харчу для своєї військової, а грабежу ніякого не чинив. І в тому ми

1) Антонович, 52.

2) Антонович, 53.

3) Гуслистий, 25.

4) Шульгин, 45.

йому, отаманові Семенові Неживому, свідчення підписуємо своїми власними руками».¹

Але отаман Неживий не спиняється тільки на тому, що сам і його повстанці ніякої кривди українським селянам, міщанам і козакам не роблять та їх не грабують. Він стає активно в обороні українського населення перед іншими, які українців грабують і кривдять. У свідченнях медведівців² оповідається про те, що в тому часі напало було 450 польських конфедератів на Жаботин, а 100 на Медведівку, які безоглядно грабували все населення та побивали українських міщан і селян до півсмерти. Повідомлений про те Неживий повернувся зі своїм відділом до Медведівки, розгромив польських конфедератів і погнався за іншими, що грабували Жаботин. А суджений у Кодні селянин Іван Ботвиненко, роджений у Лубенщині, але осілий в селі Сегединцях, зізнав як недавній член відділу Неживого: коли почалася Коліївщина, до Сегединець прибув із ватагою запорожець Неживий. Він скликав сегединців на збори, прочитав їм якісь накази, пояснив причину й ціль повстання та закликав усіх пристати до нього. Ніяких грабежів ні напастей Неживий не робив, не забрав у нікого навіть одного коня й по зборах від'їхав до Лисянки, де тоді перебував полковник Максим Залізник. В Тарасівці Неживий довідався, що тут тількищо був якийсь збройний відділ, який пограбував селян. Неживий мобілізує селян Тарасівки й сусідньої Кирилівки та йде з ними в погоню за грабіжниками. Догнав він той відділ у селі Пединівці, відібрав пограбоване майно і звернув його пошкодованим селянам.³

Прибувши до Крилова, Неживий побачив, що всі поляки й жиди скрилися у частині міста по лівому березі Дніпра, що належала до Росії. Тому він вислав до підполковника Хорвата, коменданта російської частини Крилова, листа, в якому писав:

»Просимо все майно від них собі забрати, а їх усіх, хоч би й сонних, нам передати. **Не за маетки ми боремося, а за те, щоб віра наша християнська від них більше не терпіла**».⁴

Все це засвідчує документарно, що гайдамаки, особливо ж у період Коліївщини, не тільки ніякими грабіжни-

1) «Кіевская Старина», 1882, кн. 8, ст. 313.

2) Костомаров, 313. Шульгин, 41.

3) Коденська книга, 19 і 40.

4) Шульгин, 53.

ками й розбійниками не були, але, власне, всякі прояви грабіжництва рішуче поборювали, грабіжників — звичайно польську шляхту — карали, а пограбоване ними добро відбирали й віддавали українському населенню. В обличчі тих фактів являється наскрізь переконливою збережена на письмі заява отамана Семена Неживого: «Не за маєтки ми боремося!»

Старовинна латинська мудрість, що «коли двох робить те саме, то це не є те саме», має тут особливе примінення: Хоч напади гайдамаків і напади грабіжників назверх на перший погляд дуже подібні, то їхні причини і їхні цілі, а через те і їхній характер у суспільно-моральному аспекті зовсім інші. Напади дійсних гайдамаків скеровувалися завжди тільки проти польських панів, і ціллю нападу була помста за кривди, що їх заподіяли польські пани українському населенню. Як надто часто говориться в судових актах про те, що коли польські пани в часі нападу гайдамаків на них скрилися до укріпленого замку, то хоч їхнє майно залишали вони поза замком і гайдамаки могли забрати його та відійти без наражування свого життя в дальшому бою, то гайдамаки таки докладали всіх зусиль, ризкуючи власним життям, щоб захопити поляків у свої руки і виконати акт суду супроти них. Конфіскація майна жертв розправи була додатковою карою й мала в собі той психологічний момент відплати, що його під час революції в Росії в 1917 році було окреслено кличем «Грабуй награбоване»: тобто — відбери собі в польських грабіжників те, чим вони збагатилися шляхом жорстокого визиску кріпаків. У судових актах зустрічається часто свідчення про те, що коли в руки гайдамаків попадалися українські купці, то їх гайдамаки зобов'язували тільки присягою нікому не згадувати про зустріч із ними й пускали їх вільно, не роблячи їм ніякої кривди.¹ Після нападу на польські замки гайдамаки звичайно роздавали панське майно місцевим селянам.

Із цього й випливала та глибока різниця в поставі українського населення до грабіжників-розбишак і до дійсних гайдамаків. У всіх справах польських грабіжників, які записані в судових актах польських судів, ми зустрічаємо свідчення, що де тільки ті шляхтичі-грабіжники зустрічалися з українським населенням, вони знаходили явну ворожість до себе. Їм ніхто з українського населення ніякої помочі добровільно не давав ні

1) Антонович, 35.

харчами, ні інформаціями, ані допомогою в утечі. Протилежністю до того була постава українського населення — й то по всіх закутинах української землі — супроти дійсних гайдамаків. Уважливий дослідник тодішніх судових актів історик В. Антонович стверджує, що »Людність українсько-руського краю співчувала гайдамакам, і те співчуття не обмежилось на тому тільки, що мешканці цього краю брали участь у гайдамацьких походах... Не тільки поодинокі люди з крестян¹ та міщан стояли у зв'язку з гайдамаками, але часто цілі села обвинувачувано в тому, що вони знали про перебування гайдамаків і не то що не сповіщали про них у панський двір, ні урядові, але, навпаки, дбали, оскільки мога, допомогти їм... У дорозі гайдамацька ватага звертала у перше, що трапилось, село, щоб дали їй харчів і їй ніколи не відмовляли. Крестяни, міщани, пасічники й т. д. доставляли печиво, борошно, пшоно, сушену рибу й інше. Іноді сам сільський війт ішов по хатах і збирав харчі для гайдамаків. Через крестян вони довідувалися про небезпеку, про рух польського війська, а також про заможність панів, їх звичай та про їх змогу боронитися. Таких подій у актових книгах сила: то раненого гайдамацького ватажка крестяни звіщають про небезпеку від польського війська і він рятується з їх допомогою; то ціла ватага ховається в густо заселеному місці в очеретах, що були довкола села й, дякуючи відомостям від крестян, щасливо утікає від гонитви... Іноді крестяни самі виходили назустріч гайдамакам, ватажкові їх вказували межі відомої країни й обіцяли показувати шлях. Нам траплялося зустріти багато актів, що свідчать про такі вчинки крестян, а також і звістки про мордування та смерть, які потерпіли ті, що отак допомагали гайдамакам«.²

Така постава українських селян була відомою й усім полякам. У обширному меморіялі Браницькому про політичне становище на Правобережній Україні з датою 9 листопада 1759 р. невідомий автор писав про це:

»Селяни — наскільки ненавидять і ворожо ставляться до польського війська, настільки співчують і помагають гайдамакам. І так, якщо польський розізд візьме для себе (з поміж селян) провідника, який дуже добре і зовсім певно знає, де переходяться гайдамаки, то він

¹) »Крестяни« — тодішня назва (з московського) закріпачених селян.

²) Антонович, 21-22.

буде водити розїзд попри них, а на них не покаже, що вже траплялося так багато разів. А якщо команда грозить йому і під загрозою він змушений сказати, то тоді так поведе, що цілий рїзїзд попаде в засїдку, бо хоч знає добру дорогу, то поведе в таке місце, де весь розїзд загине».¹

Такі наявні, безграничні симпатії всього українського населення до дійсних гайдамаків, коли за виявлення допомоги гайдамакам грозили жорстокі тортури і смерть, свідчать переконливо, що все українське населення бачило в дійсних гайдамаках не грабіжників і розбишак, але месників за кривди українського народу, борців за народню справу.

Такими, а не »разбойниками, ворами«, гайдамаки мусли й насправді бути, коли тієї своєї активної симпатії до них український нарід ніколи не змінив.

2. «КОЛІВЩИНА — КЛЯСОВА БОРТЬБА СЕЛЯН»

Характер економічно-соціального бунту закріпачених селян проти їхніх панів намагалися надати Коліївщині і всій Гайдамаччині однаково польські, як і московські історики старої дати; намагаються це зробити й сьогоднішні советські історики. Хоч, із різних причин: давні польські й московські історики намагалися тим способом принизити той рух як »анархічні вибрики темного хлопства«, нездїбного до боротьби за якісь вищі ідеали; а сьогоднішні советські історики намагаються вбгати Коліївщину й усю Гайдамаччину в їхні марксистські рамці »класової боротьби пролетаріату«. Перші повторювали вперто погляд, схоплений польським істориком Равітою-Гавронським, що нібито, »немає найменшого сумніву, що Гайдамаччина, відпочатку до кінця, була дією виключно простолюддя; участь у ній представників інших верств була або наслідком загальної державної анархії, або дасться вяснити винятковими причинами«.² А тенденції других віддзеркалює твердження советського історика Гуслистого: »Класова боротьба селян проти кріпосницького гніту польських і українських фєвдалів становила головний зміст названих повстанців«.

1) »Гайд. рух на Україні в XVIII ст.« документ ч. 159.

2) Равіта.

*Український селянин
в кожусі*

Немає сумніву, що важке економічно-соціяльне положення українського селянства на Правобережній Україні, закутого в кайдани панщини і шляхетського ладу, мало великий вплив на настанову українських повстанців і що знищення того, накиненого польською шляхтою ладу було однією з головних цілей Коліївщини й усїєї Гайдамаччини. Поневолене соціально українське селянство змагало завжди до повернення Нашої Правди — соціального ладу без холопа та без пана. Тільки ж це не було ані найголовнішою, ані тим більше єдиною ціллю гайдамацьких повстань.

Розглядаючи тогочасний соціальний лад Польщі, ми підкреслили нестерпне положення українського селянства, покликаючись на свідчення самих поляків. Але ті польські дослідники соціального ладу тогочасної Польщі твердять, що положення польського селянства було часто ще важче, аніж українського. І ось питання, що само насувається: Так чому ж, тоді, не було таких самих «гайдамацьких» рухів у тому часі на території самої Польщі? Чому так само не зривалося раз-по-раз до «клясової боротьби» проти своїх панів-шляхти польське селянство? Чому Гайдамаччина за увесь час свого існування, на протязі трьох четвертин століття, завжди замикалася етнографічними межами української території, що входили тоді у склад польської «Речисполитої», не перекидаючись ніколи на етнографічні польські землі? Чому в рядах гайдамацьких, особливо ж коліївських повстанців не було ні одного польського «хлопа»?

Якась важлива, глибока причина мусіла бути в тому, що в тій «клясовій боротьбі хлопства», званій Гайдамаччиною, едналися завжди всі українські селяни й — ніколи неукраїнські «хлопи» чи «мужики», «крестяни».

Твердження деяких істориків, що в рядах гайдамаків попадали теж не-українці, спираються або на непорозумінню, або на свідомому підфальшовуванню історичної правди. Непорозумінням є насамперед твердження про участь «волохів» у розумінні, що йдеться про селян чи надворних козаків румунської національності. Непорозуміння тому, що вживане тоді окреслення «волохи» в застосуванні до тих селян і надворних козаків, які завжди так швидко приєднувалися до гайдамаків, було окресленням територіяльної, а не національної приналежності. Польський історик Перденя роз'яснює: «На вістку про ухвалу (польського уряду в 1703 році, якою збільшувано панщизняні повинності на Правобережжі, користуючи з безладдя і браку езекутиви, українські піддані почали масово залишати шляхетські села, закладаючи нові оселі на Диких Полях або у Волощині».¹ Таким способом на початку XVIII століття по волоській стороні Дністра виросла смуга українських сіл. Із тих «волохів», як їх звали поляки, тобто українських селян на території Волощини, рекрутували пізніше поляки залюбки своїх надворних козаків. Це були нащадки перших гайдамаків, учасників повстання Семена Палія. То й не диво, що вони при найближчій нагоді переходили-

¹) Перденя, 187.

ли масово в ряди нових українських повстанців, щоб і самим служити тій справі, якій служили їхні батьки чи діди. З тієї то причини й «польські», тобто ті, що мешкали на території приналежній до Польщі, гайдамаки часто у пригоді скривались на Волощині — серед «волоських» українських селян. Польські історики Гордон та Равіта виразно роз'яснюють, що всі ті «волохи», які приставали до гайдамаків, це були українські селяни («русіні») із Волощини.² Ніяких дійсних румунів серед них в ніякому випадку не було.

Так само мається справа з «сербами». Дослідники заселення «Ново-сербської провінції» між землями Запоріжжя і Правобережною Україною під Польщею в XVIII ст. підкреслюють факт, що там поруч сербів поселилося дуже багато українців, яких однак звали «сербами» з огляду на те, що московський уряд призначив цю територію на поселення сербів.¹ Такі власне «серби» по назві, а в дійсності українці й приєднувалися до гайдамацьких повстанців.

Так само мається справа з «російськими» селянами та міщанами, тобто — українцями з Лівобережної України, яких звано «російськими» з територіяльних мотивів.

Польська регулярна армія та польські міліції складалися з польської шляхти. Але кожний із тих польських шляхтичів-жовнірів мав при собі двох або більше слуг, яких він брав зі собою з-поміж своїх «хлопів». Шляхтичі з польських теренів брали зі собою як своїх слуг польських «хлопів». Таким способом у рядах польських відділів, що боролися з гайдамаками, було багато польських «хлопів». А й московські солдати рекрутувалися великою мірою з-поміж синів московських «крестян», закріпачених московських селян. Але в ніякому судовому, мемуаристичному або якомусь іншому документі про Коліївщину, чи про інший період Гайдамаччини, не занотовано, щоб хтось із тих дійсно польських чи дійсно московських селян — «хлопів», або «крестян», — відчув «клясову солідарність» з українськими гнобленими селянами й, маючи для того добру нагоду, пристав до «клясової боротьби» українських гайдамаків. Навпаки, не лише ті польські «хлопи», але й усі московські «брати», солдати, сини московських «крестян», з особливою насолодою мордували й катували поповших у їхній полон українських повстанців-селян, вислуговуючись

¹) Гляди: N. D. Polonska-Vasylenko *The Settlement of the Southern Ukraine, 1750-1775*, N. Y., 1955, ст. 113.

вірно своїм польським або московським »февдалам«, по-чуваючись до солідарности зі своїми польськими, чи московськими »февдалами« в боротьбі проти українських селян, а не до класової солідарности з українськими селянами у спільній боротьбі проти польських і московських »февдалів« — панів.

Залюбки вживана советськими істориками фраза, що гайдамаки боролися проти польських »і проти українських февдалів, які були такими ж їхніми класовими ворогами, як і польські пани« — є тільки пропагандивною фразою, позбавленою всяких реальних підстав. Просто тому, що в ті часи ніяких українських »февдалів« на Правобережжі не було. Досліджуючи дуже основно статистичні дані відносно Польщі того періоду, польський історик Корзон стверджує, що української шляхти в ті часи на Правобережжі було заледве »кількасот родин«, та й то майже всі належали до дрібної шляхти, так що у статистичному зіставленні він просто бере їх в одну рубрику з українськими селянами, а не з польською шляхтою.

А тому нічого дивного не може бути у факті, що »величезну більшість«, чи »в основному« гайдамаками були українські селяни, »хлопи«: коли більше як 99% всіх українців на Правобережжі становили тоді українські селяни, то й між гайдамаками їх мусіло бути стільки ж відсотково. Та це аж ніякий доказ, що сама Коліївщина своєю ідейно-політичною настановою була рухом соціальним, селянським, чи »класовою боротьбою селянства«; це був просто вислід дійсного стану тогочасної соціальної структури українського народу на Правобережжі.

А найважливіше — факти виявляють, що й та невеличка кількість українців не-селян, що існувала в тому часі, не поставилась проти коліїв і не стала поруч польських »февдалів«, але, власне навпаки, взяла участь у повстанні коліїв. У Кодні польський суд судив українського шляхтича Чоповського, що пристав до Коліївщини і був правою рукою полковника Неживого у винищенні поляків. Саме тому, що вже сама його участь як шляхтича в коліївському повстанні заперечувала »хлопський« характер Коліївщини й документувала участь усіх українців у Коліївщині як національному повстанні проти польських окупантів, польський суд засудив його на найжорстокішу кару — посадження на паль¹.

1) Кодеґська книга, ст. 309.

Із Коденської книги довідуємося про таку саму долю іншого українського шляхтича, Степана Головацького, якого за участь у Коліївщині четвертували.¹

Не був »холопом«, тобто панцизніям селянином, власністю польського »февдала«, сам ініціатор і керівник Коліївщини, Максим Залізняк. Адже він, перейшовши вже малим хлопцем на Січ, став вільним запорозьким козаком і міг вигідно проживати на землях Війська Запорозького. Не робив він сам панщини ні одного дня, то й не »жадоба клясової розплати« зродила у нього бажання й постанову піднімати повстання проти поляків за відновлення Гетьманщини.

»Февдалами«, хоч і менших розмірів, можна б назвати згідно з термінологією марксистської »боротьби кляс« сотника Івана Гонту, другого по Залізняку провідника Коліївщини та сотника Верлана, ініціатора й керівника гайдамацького повстання в 1734 році: вони ж обидва одержали були на власність по два села. Згідно із законами »клясової боротьби« вони обидва мусіли б бути запеклими ворогами гайдамацьких повстань. А тим часом вони стали у проводі гайдамацьких повстань.

Не були »хлопами« польських панів запорозькі козаки, що їх було щонайменше одна тисяча в рядах коліївських повстанців і то переважно на керівних постах. Клясові інтереси повинні б були заставляти їх, Неживого, Бондаренка, Швачку, Тименка, журитися закріпленням свого старшинського становища на землях Війська Запорозького як щабля до еventуального стану російського дворянства. А вони пішли керувати коліївським повстанням.

Не були »хлопами« панцизніями польських панів і надворні козаки. Вони і їхні родини були звільнені від усяких панцизніяних повинностей, і це в соціально-правному аспекті зближувало їх до дрібної шляхти. А вони ж усі жертвою власного життя задокументували свою єдність із українськими селянами, а не з польською шляхтою.

Якщо б отже, в коліївському повстанні та в цілій Гайдамаччині вирішними були мотиви і критерії »клясової боротьби«, то поділ фронтів мусів би був пройти зовсім інакше: По стороні »пролетаріату« мусіли б бути стати українські й польські панцизніяні »хлопи« та бодай ті з московських »крестян«, що їх як солдатів вислав був московський уряд на Правобережжя для винищу-

1) Там же, ст. 350.

вання коліївських повстанців; а по другій стороні фронту повинні були стати поруч польської шляхти теж всі надворні козаки із Гонтою на чолі. А тим часом із поверх двох тисяч надворних козаків тільки один Данило Щербина, як стверджує польський історик Корзон,¹ став по стороні польської шляхти, за що був після здавлення Коліївщини відзначений почесним вписанням до польської Книги Конституції та шляхетством і маєтками. Всі інші надворні козаки із своїми старшинами-українцями приєдналися до Коліївщини, хоч «клясові інтереси» ставили перед ними принаду здобуття вірністю Польщі того, що здобув національний зрадник Данило Щербина-Щербінський².

Так факти свідчать про те, що хоч економічно-соціально питання було особливо гострим у той час і нестерпність шляхетсько-панщизняного ярма була важливою спонукою до гайдамацьких повстань, а бажання розплати з польськими панами важливим стимулом, то все таки вони не були ані єдиними, ані основними причинами вибуху Коліївщини, й не «клясові інтереси» характеризували ту боротьбу.

А тому навіть советські дослідники Коліївщини після тиради агіткових фраз про «клясовий характер» боротьби гайдамацьких повстань та про «змагання гайдамаків, зокрема ж коліїв, до возз'єднання із братнім русским народом», що їх вони мусять вживати при кожній нагоді в данині марксизмові й московським окупантам, вони признають як неможливий до заперечення факт, що «боротьба українських селян проти кріпосницького гніту була одночасно боротьбою і проти **національно-релігійного** гніту, носіями якого були польські пани-февдали»,³ й що український нарід підносив повстання «за своє соціальне та **національне** визволення»,⁴ бо польське панування «супроводилось тяжким кріпосницьким і національно-релігійним гнобленням українського народу та затримувало економічний і національно-культурний розвиток України».⁵

Значить, навіть советські дослідники Коліївщини, мимо своїх найциріших намагань зробити з того повстання

1) Корзон, II, 315.

2) Василь Щербина, можливо свояк Данила, приєднався до коліїв і був отаманом одного із загонів.

3) Гуслистий, 3.

4) Лола, 15.

5) Гуслистий, 15.

українського народу сторінку «клясової боротьби українського пролетаріату проти польських й українських феодалів», мусять признати, що в дійсності Коліївщина, як і вся Гайдамаччина, мали характер не тільки соціальної, але й «національно-релігійної», «національно-культурної» і взагалі національної боротьби.

Правдивість цього, аж надто очевидна для кожного совісного дослідника документів періоду Коліївщини, й ніяковість українських советських істориків «брехати, як москаль» всупереч незаперечним фактам є власне, відповіддю на бідкання большевицького партійного політрука, чому це термін «селянська війна» вживається (советсько-українськими істориками) стосовно до подій 1768 р. якось нерішуче, випадково і без належних (!) висновків.¹ Як же совісному історикові, хай і комуністові, звати Коліївщину «селянською війною», коли вона такою не була?

У згадках про Коліївщину різні автори залюбки повторюють як одну з головних, а то й як основну причину повстання «факт», що тоді власне кінчалися привілеї «слобід», тобто нових поселень, і тому селянство Правобережної України зі страху перед панщиною підняло в 1768 році бунт. Таке вияснювання причин і характеру Коліївщини є або виявом незнання дійсного тогочасного стану, або непорозумінням, або — у випадку польських авторів — умисним підфальшовуванням історичної правди. Для ілюстрації дійсного стану «слобід» наведемо ствердження польського таки дослідника того періоду²: в Київському воевідстві в 1765 році на 35 міст і 300 сіл було 32 «слободи», в яких у сімох кінчалися вольності в 1768 році, а в чотирьох в 1769, в інших пізніше. Отже, дійсний стан: «Кінчалися свободи» в 1768 році в сімох «слободах» на триста сіл! Такий, менш-більш, стан був і в трьох інших воевідствах Правобережної України. До того ж, ті приобіцяні свободи давно існували вже лише в чийсь уяві, бо в дійсності польські пани їх ніколи не респектували. Приобіцяні привілеї «слобід» респектував польський пан лише перших кілька із 25 років, доки поселенці не збудували собі хат й не завели якесь «присадибне» господарство, прив'язуючи себе тим до місця. Тоді рік за роком пан накладав все більші повинності

1) О. С. Компан — «Вплив Коліївщини на антифеодалну боротьбу в Росії, Польщі і Білорусії. Коліївщина, 1768». Київ, 1970, ст. 98.

2) Серчик, ст. 29.

так, що вже по 10 до 15 роках існування «слободи» її мешканці були закуті в кайдани повної панщини. Захищати свої свободи як поселенця «слободи» законним шляхом в умовах існуючого в тодішній Польщі беззаконня абсолютно ніякої змоги український селянин не мав. А тому проблема закінчення приобіцяних поселенцям нової «слободи» на час 25 літ свобід і введення щойно по 25 роках існування «слободи» там панщини в дійсності ніколи не існувала. Супроти цього, підношення «закінчення свобід селян у слободах» як причини вибуху коліївського повстання є щонайменше — нісенітницею.

3. «ЗА ВІРУ ГРЕЦЬКО-ПРАВОСЛАВНУ»

Другим чинником, що відіграв важливу ролю в гайдамацьких повстаннях, була релігія. І знову: деякі дослідники Гайдамаччини намагаються представити її, релігію, як основну, а то й єдину причину виникнення зокрема Коліївщини. Прихильники такого вияснення причин коліївського зриву запевняють, що ніщо інше, а тільки фанатичне рішення «примітивних хлопів» стати в обороні грецько-православної релігії перед католицизмом й уніятством заставило їх вхопити за зброю для кривавої розправи.

Тодішній польський король Станіслав Август Понятовський в листі з 6-го липня 1768 р. до своєї приятельки французжанки Жофрен (Geoffren) писав про причини коліївського повстання:

»Кілька (польських) фанатиків почали грозити селянам нашої України всякими нещастями, якщо вони не перестануть бути греко-православними, не-уніятами, і не стануть греко-уніяти, то значить не перестануть вияснити Святу Трійцю так, як це вияснюють у Петербурзі, й не почнуть вияснювати так, як вияснюють на римській спосіб. Осудіть, пані, чи можуть ті нещасні хлопи розуміти щось із того? Але цього вистачило, щоб їх підбурити, а бунт тих людей це не жарти! І от фанатизм грецький і невільничий воює тепер вогнем і мечем із фанатизмом римським і шляхетським. Це певне, що без Барської Конфедерації не було б того нещастя«. А польський історик Т. Корзон, переповідаючи цей уривок листа короля Августа у своїй історії того періоду, додає своє уточнення:

»Поправивши останнє речення, а радше додавши до нього два слова — «без релігійного гасла в Барській конфедерації» — ми матимемо найвлучнішу й походячу із найповажнішого джерела вказівку для зрозуміння стану умів і причин уманського нещастя».¹

Такий погляд, як от цей, висловлений тодішнім польським королем та польським істориком Корзоном, а саме, що коли не єдиною, то основною причиною коліївського повстання було релігійне питання, заступає більшість польських істориків. Та й не тільки польських; советський історик А. Дмитрієв² теж подає від себе таке власне «роз'яснення» причини Коліївщини. З тією тільки різницею, що коли польський король і польський історик Корзон, вороги Барської конфедерації, складають вину на релігійний фанатизм польських конфедератів-католиків, то советсько-московський історик Дмитрієв вважає ініціатором і дійсним організатором Коліївщини ігумена Мотронинського монастиря Значка-Яворського, «агента цариці Катерини».

Польський історик Равіта-Гавронський, розглядаючи причини коліївського повстання, намагається переконати читача, що ніякого переслідування православних на окупованих Польщею українських землях ніколи не було. Польський уряд, — твердить Равіта, — завжди респектував рівноправність усіх християнських віровизнань; він дивився не на те, якого хто віровизнання, але як хтось ставиться до польської держави, до урядників польської держави й до польських громадян. На доказ правдивості свого твердження Равіта наводить... «Привілей», виданий польським урядом у 1569 році, яким підтверджено станові привілеї польських громадян однаково «римського» як і «грецького» віровизнання.³ Та в тому власне «вартість» запевнювань Равіти про релігійну рівноправність у Польщі, що для з'ясування стану в 1768 році він наводить документ з-перед повних 200 літ. Можливо, що в XVI столітті, коли поляки чулися ще заслабими, щоб гнобити українців, білорусів і тоді ще православних литвинів, задекларована рівноправність віровизнань була і справді респектована. Але «медові місяці» об'єднання литовсько-руської держави з Польщею на принципі рівності трьох націй тривали коротко: почувшись на силах, Польща стала польщити

1) Корзон, II, 193.

2) А. Дмитриев. Колиивщина.

3) Равіта, II, 39.

литовців і українців. У XVII столітті, за короля Яна Казіміра, — як свідчить Корзон¹ — поляки прийняли рішення з'єднати православіє з католицизмом, тобто перевести православних на католицизм, а через католицизм спольщити. Згідно з тим, сфанатизована в єзуїтських школах польська шляхта стала не допускати православних до державних і навіть до міських урядів. Українські школи польський уряд зліквідував, а до польських шкіл православних приймати не хотіли: таким способом польський уряд пляново змагав до введення серед українців масової неграмотності і зниження їхнього культурного рівня.

Фізичний польський терор проти православних скеровувався насамперед на українське міщанство. »Поляки, — пише католицький історик Української Церкви² — робили набіги вночі на братські церкви, українців, що служили в поляків, примушували ходити до костьола, впахали їм м'ясо в рот під час посту, били і зневажали за те, що вони ходять до своєї церкви, тощо. А коли дехто, кого присилювали перейти на латинський обряд, вернулися знову до прадідної грецької віри . . . того кидали до в'язниці й у жорстокий спосіб мучили та катували. У свята за старим стилем витягали на роботу господарів і челядь, а коли ті не хотіли працювати, кидали в тюрму«. »З катедри костельної, — скаржились православні, — й на ратуші перед усіма називають нас поганями й хулять наші святині церковні«.

Цей пляновий, важкий наступ поляків на православіє привів до масового винародовлення нащадків колишньої української провідної верстви. Щоб рятувати своє соціальне становище і свої маєтки, вони переходили на католицизм і вслід за тим польщилися.

В такій ситуації, щоб вирвати з рук польських шовіністів католицизм як засіб до винародовлювання українців, провід Української Православної Церкви вирішив у 1596 році прийняти унію з Римом: прийняття католицизму ставило українців-уніятів нарівні з польськими католиками, а збереження українського обряду, української мови та окремої української церковної ієрархії оберігало національну окремішність українців від поляків.

Якщо оцінювати унію з національно-політичного ста-

1) Корзон, II, 175.

2) Г. Лужницький — »Українська Церква між Сходом і Заходом«. ст. 276-8.

новища, то немає сумніву, що вона була заключена із глибоко патріотичних мотивів. На жаль, вона внесла роздор між самих українців. Сама зміна того, що було досі, надає посмак «зради». До того, коли в боротьбі між уніятами і православними польський уряд і всі поляки стали активно по стороні уніятів, то це кинуло на уніятів тінь «коляборантів», «польських прислужників». На добавок лиха обидві сторони почали часто користуватися насиллям при відбиранні церков, при чому польські пани часто ставали по стороні уніятів. Це була «ведмежа прислуга», бо вона закріплювала в душах православних українців переконання, що унію насаджують силою поляки. Тим більше, що поляки і справді виявляли особливу, власну ініціативу в насильному переводженні православних на унію, жорстоко караючи тих православних, які спротивлялися тому. Щоб дістати парохію, український священник мусів дістати від пана даного села або від його завідателя «презент», яким пан давав йому право стати парохом і користуватися призначеним для пароха наділом землі, платити за те визначену паном данину. Крім цього, православний священник мусів одержати від уніятського декана «абсолюторію», тобто дозвіл залишатися православним. Врешті, православний священник мусів бути рукоположеним переяславським єпископом, що перебував на Лівобережжі, під Росією, а дозвіл на перехід кордону польська влада не все давала. Всякі релігійні обряди — хрещення, одруження, похорон, — міг православний священник виконувати тільки за дозволом католицького священника, якому мусів кожним разом платити за такий дозвіл.

У 1717 році появилася голосна польська брошура «Проект знищення приєднаної Руси»,¹ що подавала плян польської політики супроти українців. Згідно з тим, Польща повинна зберігати приязнь із Московщиною, польським союзником у винищуванні українців. Українську шляхту, не лише православну, але й уніятську, не допускати до ніяких уядів. Серед поляків плекати і скріплювати погорду до всіх українців та вирощувати в поляків і в самих українців погляд, що українці є чимсь гіршим, меншевартісним. До шкіл допускати лише тих українців, супроти яких є оправдана надія, що їх можна буде спольщити. Міщан-українців випихати на передмістя, а звідтам у панщину. Українським священникам відбирати церковний маєток, а церкви винаймати жидам.

1) Корзон, т. II.

»У той спосіб, — каже безіменний автор тієї ганебної інструкції, — наші предки навернули багато схизматиків до єдності з Римською Церквою; решту ми зробимо уніятами, а потім усіх уніятів переробимо на римо-католиків-поляків«.

У 1720 році уніятський собор у Замості, скликаний митрополитом Кішкою, проголосив Уніятську Церкву єдиною законною Церквою «грецького обряду» в Польщі.

А тому, хоч у 1768 році, в час Коліївщини, на всій Правобережній Україні (Київщина, Поділля, Волинь) православними були ще тільки кругло двісті тисяч українців, а решта, кругло два мільйони українців були вже уніятами,¹ то свою приналежність до цієї, чи тої Церкви загал уважав формальністю. Так дивилися на те й ті, що ще залишилися православними. Тому дійсної ворожнечі, а тим більше релігійної боротьби між українськими селянами-уніятами й українськими селянами-православними не було. Релігійна ненависть і боротьба українських селян, православних і уніятів, скеровувалася проти католиків-поляків, проти польських панів, проти ляхів. І в цьому випадку має повну рацію Равіта, твердячи, що «Вся справа мала радше характер політичний і національний, аніж релігійний».²

Боротьба між православними українцями й уніятами велася тільки між священиками: за парохію, за церкву, за правне положення віровизнання в ладі (а вірніше: в безладді) тогочасної польської Речипосполитої.

Оборона православних у 1760-тих роках зосереджувалася в руках ігумена Мотронинського монастиря, о. Мелхиседека Значка-Яворського. Він об'їжджав Правобережжя, збирав дані про шляхетські безправства супроти православних священиків, заносив удокументовані скарги до польського короля й польського уряду та до московської цариці Катерини, яка в його уяві, була щирим оборонцем православ'я і православних. Польський уряд посміхався з тих скарг. А московська цариця радо використовувала їх для того, щоб могли в ролі протекторки православних вмішуватися у внутрішні справи Польщі й підготовляти ґрунт для захоплення частин польської «Речипосполитої» під зверхність Москви.

Польську шляхту впроваджував ігумен Яворський своєю діяльністю в обороні православ'я в лють. Це він

1) Г. Лужицький, ст. 419, подає: 1,902 уніятські парохіяльні церкви і 15-20 нез'єднаних.

2) Равіта, II, 15.

відчув на власній шкурі не раз. В 1766 р., коли він вертався з Варшави, куди їздив зі скаргами на польську шляхту, в Орлівці заарештував його писар латинського консистора Лада, забрав від Мелхиседека всі папери, що їх він мав зі собою, й під ескортою відставив його до Городища. Губернатор Городища вислав шляхтича Хойновського до Мотринського монастиря для переведення ревізії і після того звільнив Мелхиседека. Але коли Мелхиседек пробував при допомозі сотника жаботинської міліції Харка перейти кордон до Києва, поляки зловили його й потурбували, а сотника Харка покарали смертю.¹

Зрозуміло, що і про свої власні болючі кривди, нанесені польською шляхтою, і про кривди, заподіяні іншим православним українцям, про які він довідався в часі своїх мандрівок, Ігумен Мелхиседек оповідав усім українцям, особливо ж тим організаціям Коліївщини, що зібралися були в Мотронинському монастирі, закликаючи до оборони переслідуваних. Це, звичайно, мало великий вплив на майбутніх коліїв. Але думати, що це було основною, а тимбільше єдиною причиною вибуху повстання, прозваного Коліївщиною, аж надто наївно. Бо якщо б Коліївщина була релігійною боротьбою православних українців, то вона мусіла б звертатися проти українців-уніятів. А такого не було. Ніхто з мемуаристів не подає, і ні в одному документі не згадується, щоб десь мав місце бій українських селян-православних, членів коліївського повстання, із українськими селянами-уніятами.

А вже крайньою нісенітницею є «звідомлення» тодішнього папського нунція в Польщі Дуріні, безкритично цитоване деякими українськими істориками, в якому говориться про вимордування коліївськими православними повстанцями 40 тисяч українських селян-уніятів. Адже на Правобережжі — пригадуємо ще раз, — було тоді всіх українських православних селян тільки двісті тисяч², а уніятських — два мільйони; то як же горстка православних, що становила одну десяту всіх українців, могла розгромити поляків і винищити всіх поляків та жидів, ще й вимордувати багато більше українських селян-уніятів, аніж усіх коліїв разом було? Українські

1) Там же, 43-44.

2) Англійський історик пише про населення Польщі в 1768 р.: «Ок. 600.000 православних на теренах Польщі, які сьогодні є частиною Білорусі і України». (The New Cambridge Modern History. 1965. v. VIII, p. 338).

селяни-уніяти мали кожний таку саму фізичну силу, таку саму зброю й таку саму відвагу, як українські селяни-православні, то як же ж вони могли б були допустити до того, щоб кількісно в десять разів слабші православні вбили сорок тисяч уніятів, не втративши при тому майже ні одного свого?

Ця очевидна нісенітниця зродилася з того, що число сорок тисяч як приблизну кількість тих, які загинули з рук коліїв, підсунено повністю під уніятів, тоді, коли в дійсності йшлося виключно про польську шляхту й жидів. Про якусь збройну розправу українських селян-православних з українськими селянами-уніятами в ніякому тогочасному документі ніякої згадки, повторюємо, немає, значить — такого не було. Якщо ж кілька десятків українських селян-уніятів і справді загинуло з рук коліїв, то ні в одному випадку не сталося це тому, що вони були уніяти, але виключно у висліді того, що на наказ їхнього пана вони пробували захищати панський замок перед українськими повстанцями.

І від сто до двохсот студентів василіянської школи¹ в Умані загинули з рук коліївських повстанців зовсім не тому, що вони були уніяти-католики, але єдино тому, що вони разом із польською міліцією збройно ставили завзятий опір повстанцям, стріляючи з мурів і з вікон школи в українських повстанців в обороні польської шляхти. За вірність полякам, а не за уніятство загинув і директор школи, василіянин о. Іраклій Костецький.

В заверусі Коліївщини потерпіло чимало уніятських священиків: у скарзі, яку після коліївського повстання вислали уніятські священики до польського уряду, 298 підписались як ті, що були тілесно потурбовані² і лише 15 згадано як тих, що загинули. Але в майже кожному випадку йшлося про особисті розправи між уніятським парохом і православним, якого усунено з парохії, або між уніятським парохом і кимось із його ж таки озлоблених чимось уніятських парохіян.

Але бувало й так, як от у випадку Івана Старушевського зі села Вакулинці в Богуславщині, описаному подрібно Равітою. Старушевський закінчив православну, а пізніше уніятську теологію і був висвячений на уніятського священика. Напередодні Коліївщини меш-

1) Із 400 студентів, як свідчать мемуаристи, більше як 200 від'їхало було вже з Умані на вакації; багато з тих, що лишились, втекло з Умані нічтю в часі облоги.

2) Лужницький, ст. 419.

канці села Березняки, де Старушевський був тоді уніятським парохом, вирішили повернутися на православ'я, і коли Старушевський не схотів зробити те саме, вони прогнали його зі села. Старушевський поїхав до Корсуня із запитом, що йому робити. Але, як лише ввійшов до кімнати офіціяла Мокрицького і сказав, що він із Богуславщини, Мокрицький крикнув, що Старушевський мусить бути «схизматик», бо в Богуславщині всі українці повернулися на «схизму», й казав його арештувати та відставити до Корсунської, а по трьох днях до Радомиської тюрми. Там о. Старушевський просидів три тижні й дістав 700 буків, заки вияснилось, що він таки уніятський, а не православний священник.¹ Ким же ж був пошкодований уніятський священник о. Старушевський? Його парохіяни, що повернулися до православ'я, тільки прогнали його зі села, не вчинивши ніякої кривди; а в'язнили його й дали йому, католицькому священникові, 700 буків у часі тритижневого в'язнення... католицькі поляки.

Персональні розплати з політичних, або й часто особистих причин зачіпали тоді і православних духовних. Прикладом цього є подана Равітою на підставі документів справа козака Орла та православного дяка Гудименка, описана, на його лад, Равітою-Гавронським, як ілюстрація «розправи між самими православними українцями». Виявляється, що коротко перед Коліївщиною Орел, який був членом невеличкого гайдамацького загону, тікаючи перед польською погонею, скрився в селі у православного дяка Гудименка. Та Гудименко потайки повідомив про те поляків і видав Орла в руки польського ката. Тільки припадком пощастило Орлові втекти й оминати смерті. В час Коліївщини Орел прийшов зі своїм відділом до того села і криваво розплатився з Гудименком. Чи мало воно щось спільного з релігією тому, що Гудименко був православним дяком? Ясно, що ні. Це був акт розплати із зрадником, що видав українського повстанця в руки польського ката на тортури і смерть.

Політичні або персональні причини були спонукою насильства над уніятським священником і в кожному іншому випадку. Нам не доводилося зустрічати в документах акту фізичного насильства над уніятським священником, проведеного коліївськими повстанцями, що не мали ніякого особистого відношення до жертви розплати,

1) Равіта, II.

отже з виключно з релігійних мотивів. У кожному випадку, повторяємо, йшлося або про розплату православною священника з уніятським, який його усунув з парохії, або про помсту самих парохіян уніятів з їхнім парохом, або про акцію парохіян супроти того, кого вони вважали вислужником польського пана. А тому, хоч і як неслухними й жорстокими ті випадки насилля не були б, їх ніяк не можна вважати, згідно із правдою, за вислід релігійної боротьби православних з уніятами, а тим більше не можна на цьому базувати серйозно твердження, ніби вся Коліївщина мала характер релігійної війни.

Офіційно — по відновленні Гетьманщини — гетьман Максим Залізняк видав зарядження, що уніятські священники повинні покинути православні села, або перейти на православ'я, одержавши в переяславського єпископа уставні грамоти й антими́си.¹ Ніякого зарядження про примусовий перехід на православ'я уніятів чи уніятських священників не було. Наведена нами історія уніятського священника Старушевського показує, що поскільки між ним і його парохіянами ніяких спорів не було, то як його парохія вирішила повернутися до православ'я, а він не схотів, йому найменшої кривди не вчинено, а тільки доручено йому залишити село. В'язнення, зневаги й 700 буків одержав він, уніятський священник, від поляків-католиків.

Немає ніякої змоги устійнити бодай приблизно, яке було відношення відсотково самих учасників коліївського повстання за релігією. Дуже можливо, що члени першої повстанської сотні, які святили ножі в Монтронинському монастирі, були всі православними. Та з поширенням повстання на все Правобережжя воно мусіло змінитися. Тяжко повірити, щоб у ситуації, коли на Правобережжі було два мільйони уніятів і тільки двісті тисяч православних, Потоцький, який заложив в Умані василіянську уніятську школу для ширення унії, а в 1768 році спровадив до Умані для місійної праці капуцинів,¹ приймав до своєї двотисячної міліції на упривілейовані, в порівнянні з панщиною, пости самих православних і то якраз для оборони католиків перед православними гайдамаками. Між надвірними козаками мусіло бути дуже багато, якщо не подавляюча більшість, уніятів; а однак ніякої релігійної війни між ними не було

1) «Кіевская Старина», 1882, I, 528. Антонович, 117.

2) Равіта, II, 13.

і всі вони одноставно перейшли в ряди коліївських повстанців.

Про якусь релігійну внутрішньоукраїнську війну в час Коліївщини, та й усієї Гайдамаччини, на взір релігійних воєн у Середній і Західній Європі, мови не може бути, якщо підходити до питання об'єктивно, а не тенденційно, в цілях пропаганди. Якщо б колії вели релігійну війну за православіє проти уніятів, то ясно, що після московського удару під Уманю українські селяни-уніяти скористали б із нагоди для відплати і стали б усі помагати полякам та москалям винищувати православних коліїв. А такого ніде не було. Навпаки, навіть тоді, в обличчі жорстоких кар за допомогу коліям, всі українські селяни, православні й уніяти, щиро помагали, як могли, коліївським повстанцям, доказуючи дуже часто жертвою власного життя свою нерозривну єдність із коліями, борцями за національні права всього українського народу без огляду на віровизнання.

Із другої сторони — ми бачимо в час Коліївщини заскакуючу єдність у безоглядному винищуванні українських повстанців православної Москви з католицькою Польщею, православних московських старшин і простих солдатів із католицькими поляками. Ні один православний москаль не став по стороні православного українського повстанця, ані в одного православного москаля не бунтувалося його православне сумління, коли він раненого православного українського повстанця віддавав у руки польських католиків на тортури й жахливу смерть.

Немає сумніву, що важкі релігійні переслідування українців католицькою Польщею, як і нелюдяний соціальний гніт, причинилися великою мірою до загострення українсько-польського конфлікту у XVIII столітті та до розбурхання пристрасти кривавої відплати. Але совісне дослідження Коліївщини приводить до безсумнівного висновку, що й релігійне питання не було ані єдиною, чи хоч би основною причиною коліївського повстання, ані його єдиною чи основною ціллю.

Лінія фронтів у коліївському повстанні проходила зовсім не по релігійній, але виразно і єдино по національній приналежності: по одній стороні стояли в повстанні українці, православні й уніяти, а по другій стороні, проти українських повстанців стали спільно католицькі поляки і православні москалі.

На цей момент, на єдність у боротьбі в час Коліївщини українців-православних із українцями-католиками (уні-

ятами) і на смертельну ворожість між католиками-українцями й католиками-поляками вказує католицький історик Е. Helleniusz, роблячи правильний висновок в опублікованій поперх сто літ тому у Кракові праці про Василіян в Умані в часі Коліївщини: »Ціла теорія релігійних різниць і спорів в виду цього паде і зникає«. ¹

4. ПОЛІТИЧНІ ЦІЛІ КОЛІВЩИНИ

Польські й московські історики, головню давніші, пристрасно запевняли, що колії ніяких політичних цілей не мали й мати не могли. По їхньому, — колії тільки »розбійники, вори«: грабіжники із вродженим нахилом до сліпого бунту і вбивств, жадобою наживи і з вродженою глухою ненавистю до ладу й порядку. А якщо були ще якісь мотиви боротьби коліїв, то релігійні: сліпий »грецький« фанатизм неосвічених хлопів, нездібних розуміти логічні аргументи. Остаточню — соціяльні моменти: бунт раба проти Богом даного йому пана, польського шляхтича. Але ніякі політичні мотиви. Типовий предстваник такого »роз'яснювання« характеру Коліївщини, Равіта-Гавронський, каже про боротьбу гайдамаків:

»Вона була не так вислідом свідомо відчутих кривд і ясных вимог, як наслідком свавільних інстинктів напівдикой суспільности, яка, користаючи з ослаблення державної сили та з того, що Польща вплуталася у війну із Швецією, а в границі Польщі ввійшли московські війська, знайшла собі поле для безкарної сваволі. Мала вона бунтарів, талановитих агітаторів, але не мала ані одного провідника; мала знаменитих, відважних і зухвалих партизанів, але ані одного чоловіка, який вдунув би у ті розбурхані маси якусь ідею державництва. Єдиним бажанням, що оживляло ті кровожадні маси, була або жадоба особистої помсти, або низька жадоба грабежу, або інколи релігійний фанатизм людей простих і диких з уродження. Тому то і з одної, і з другої сторони лилася кров без якоїсь користи. Одні, zagrożені простими розбоями, не мали з ким вести переговори; другі, гнані темною заздрістю і штучно піддержуваним фанатизмом, особливо в останньому періоді Гайдамаччини, клали свої голови, дики і неспокійні, але у ґрунті речі невинні, під

¹) Е. Helleniusz, — "Wiadomość historyczna o Zgromadzeniu X.X. Bazyłjanów w Humaniu". Kraków, 1848, стр. 15.

топір ката, або платили життям у часі грабежу чужого майна».¹

Але, густо розсїваючи у своїй двотомовій праці про Гайдамаччину отакі плюгавства про коліїв і про весь український нарід як «мішанину гунів і татарів», Равіта, аналізуючи свідчення польських сучасників, таки признає:

»Наскільки можна зорієнтуватися у пляні гайдамацьких рухів, вони мали своєю ціллю зрив усього українського населення проти польських панів і жидів. Був би це поворот до традицій Хмельницького з цією різницею, що козацької армії як хребта тих дій тепер не було. Треба було її творити».²

Аналізуючи ж тактику коліївських повстанців, Равіта, забувши про свої запевнювання, що українські повстанці боролися безпляново, кожен про себе, подає, що згідно з опінією польських і українських сучасників Коліївщина приготувлялася кілька літ.³ А після святочного проголошення початку повстання у Мотронинському монастирі, — переповідає Равіта далі, — згідно з раніше випрацьованим пляном Залізняк подався на Умань, Швачка на Фастів, інші відділи в напрямі Богу, в Брацлавщину, в північну Київщину.⁴ При розгляді ж подій в Умані Равіта подає ще чіткіше ціль коліївського повстання:

»Ідучи до Умані, може вже після того, як Гонта пристав до повстання, колії відгрожувались, що цілу Україну відберуть від Польщі і візьмуть Волинь та Поділля... **В Умані при густих гарматних пострілах і сальвах з рушниць проголошено Максима Залізняка гетьманом, а Гонту полковником».**⁵

Так само у висновку аналізу коріння і спонук Коліївщини Равіта ставить ствердження, які зовсім заперечують всі його апріорні, крайньо негативні погляди:

»Якщо б я не попередив історії Коліївщини змалюванням історичного підложжя, — каже він, — і через те не улегшив пізнання та зрозуміння пізніших випадків, то виглядало б, що вони були тільки хлопською авантюрою, простим розбишацтвом, що вибухає в суспільності з низьким рівнем освіти при кожному послабленні дер-

1) Равіта, I, 47-48.

2) Равіта, II, 168.

3) Там же, 133.

4) Там же, 179.

5) Там же, 209.

жавної влади. А тим часом в аспекті довшого відтинку історії вона (Коліївщина) була одним зі звен — може й останнім, — довгого ланцюга життя Руси».¹

»Релігійний фанатизм з одної сторони і другої сторони відігравав **другорядну** роль. Дійсним і найсильнішим поштовхом до кривавих ударів був расовий і **національний** антагонізм... Два різні первні національні й цивілізаційні, що стояли проти себе око-в-око на пограниччі, ненавиділи один одного; люди, що зустрічалися зі собою, не розумілися; духовий світ, в якому одна і друга сторона виростала, був для кожної з них найкращим. Скільки разів одна з одною зустрічалися, вибухала ненависть і загроза боротьби.⁵ ... Інстинктова антипатія обидвох сусідніх держав, як і обидвох народів, українського та польського, лежала на дні щоденного життя і спалахувала, а то й вибухала при найменшій нагоді».³

Так ото польський дослідник Коліївщини, безграничний шовініст і скрайньо ворожо наставлений не лише до Коліївщини й усієї Гайдамаччини, але й до українського народу взагалі, таки признає що:

1. Коліївщина, як і ціла Гайдамаччина не була якимсь відірваним, одноразовим бунтом, але коренилась у споконвічній духовості українського народу, майже протилежній польській духовості, й була органічним звенем довговікової боротьби проти польських окупантів України.

2. Релігійні утиски православних католицькою Польщею та важкий соціальний гніт, у якому перебував тоді український нарід у заведеній польськими окупантами системі панщини, були тільки другорядними причинами гайдамацьких повстань. Основною причиною були **національні** почування: споконвічна протиставність української духовості польській духовості, польській культурі, польському соціальному ладові, що проявлялися в постійному змаганні до сепаратизму, тобто до відновлення державної незалежності українського народу.

3. Коліївщина, нове національне повстання українського народу, було дбайливо підготовуване і проведене пляново. Вона мала виразні національно-політичні цілі: звільнення всієї України з-під поляків і відновлення

1) Равіта, I, Передмова.

2) Там же, II, 33.

3) Равіта, II, 47.

самостійної, від нікого незалежної української держави із гетьманом у проводі.

Так свідчить про цілі коліївського повстання й польський мемуарист Ліппоман, спираючись на зізнаннях поляків, наочних свідків тих подій: Залізник, — каже він, — проголосив знесення панщини, відновлення гетьманщини і введення загальної військової обов'язкової служби в козацьких частинах.¹ Те саме свідчення подає й Рачинський: »Залізник проголосив, що вже панщина знесена, що польська Україна саму тільки козацьку службу відбуватиме і що країна називатиметься подавньому Гетьманщина«.² Отже: відновлення державної незалежності України, повернення форми Гетьманщини, ліквідація панщини й, очевидно, станового поділу, введення загальної військової служби в рядах козацтва.

Що ж розумів тоді український нарід під окресленням »козацтво«?

Дуже влучну характеристику й уточнення цього подав дослідник унії в Польщі Е. Гелленіуш, спиняючись на розгляді ідейного підложжя Гайдамаччини:

»Козацтво, — вияснює Гелленіуш³ — означало й означає свободу народу, та не таку свободу, як в Європі (в часі Гайдамаччини — П. М.) де людина є вільною, але не має ніякої власности, або є платним слугою, або мусить платити чинш королеві чи панові, а споконвічну свободу власної землі. **Козак значить — вільна людина й господар всієї української землі . . .** Український нарід, люд південних слов'ян від просторів Дніпра до Дону, який узяв зброю до рук і став до збройного змагу, щоб здобути собі свободу . . . Справа була не в тому, скільки чоловік може бути в козацькому війську, але в тому, що козаки не хотіли бути під зверхністю польської влади. . . Свобода народу була гаслом козацтва, і в цьому була вищість українців над Польщею, яка на словах була Річчю Посполитою, а толерувала панщизняну неволю«.

Ця характеристика, подана у праці, опублікованій у Кракові ще в першій половині минулого століття, дає ясну відповідь на питання, в чому власне полягала підкреслювана Равітою-Гавронським протилежність і непримиримість культур польського й українського народів. Польська культура спиралася на первнях гострої соціальної несправедливості, прикриваної облудною,

1) Ліппоман, 21.

2) Рачинський, 20.

3) E. Helleniusz. "O unii w Polsce". Kraków, 1848, стор.609-610.

чванькуватою фразеологією, а українська («козацька») — на принципах дійсної свободи всього українського народу й кожної української людини та на принципах соціальної справедливості, виявленої в ладі без панщини і кріпацтва, без холопа і без пана.

Зудар цих двох протиставлених національних культур, в якому поляки намагалися накинути українцям свою зверхність і підчинити їх польській культурі, мусів виявитись як удар національний, як національна боротьба українського народу з виразними політичними, соціальними і релігійними цілями.

Дуже цікавим є свідчення польського шляхтича Станіслава Крушельницького, що в час Коліївщини був адміністратором села Буки в Уманщині. У своїх споминах¹ він переповідає історію сфабрикування «Золотої Грамоти», яку, згідно з тим переповіданням, Максим Залізняк казав у Мотронинському монастирі написати одному із монахів, і каже:

»Врешті (Залізняк) витягнув з халяви якесь письмо і казав монахові переписати. **Письмо проголошувало, що треба відібрати Україну від ляхів аж по Случ і Дністер, відновити Гетьманщину і в той спосіб звільнити козаків від польського ярма. Гетьманом іменується Залізняк.**«

Якщо так було дійсно подано у відозві Залізняка, то воно ясно свідчить, що, вже починаючи повстання, полковник Максим Залізняк мав перед собою чітко визначену ціль повстання: звільнення Правобережної України з-під польського ярма і відновлення Гетьманщини як вільної української держави. Якщо ж Крушельницький тільки переповідає це за своїми сучасниками, то й це засвідчує, що загальновідомою ціллю повстання було прогнання польських окупантів і відновлення державної незалежності України.

Так уже оті свідчення польських сучасників та признання найяскравішого польського шовініста, ненависника українського народу і його державницьких змагань, сперті на дослідженні польських джерел, доказують переконливо, що Коліївщина мала виразні політичні цілі: звільнення всієї Правобережної України від польських окупантів і відновлення Гетьманщини як самостійної української держави.

Тому й історик Костомаров, хоч схильний бачити в Коліївщині тільки соціальний бунт панщизняних хлопів,

1) S. Kruszelnicki. "Opisanie rzezi umańskiej".

признає, що «Залізняк проголошував відновлення Гетьманщини і всіх своїх підданих звав козаками».

Виринає питання: чи політичні цілі мала тільки Коліївщина і тим вона відрізняється від усіх інших періодів Гайдамаччини?

В. Антонович думає, що так. У передмові до своєї праці про сотника Гонту він слушно звертає увагу на конечність критичної оцінки тверджень польських мемуаристів, кажучи: «Сучасники мемуаристи, які належать до потерпівшої сторони, полишили нам тільки блискучі картини пожарів, убивств і грабунку, що супроводили катастрофу... На їх думку, страшне завуршування в Україні було з одного боку — буцім то плодом дипломатичної інтриги Росії, із другого — результатом питоного буцим то українському народові варварства, його злюща вдача і головно пристрасті до грабунку. Певно, такі пояснення мемуаристів, дуже врешті натуральні в устах людей мало розвинутих і сильно роздрознених, не варті серйозної уваги, як усякі присуди над характером усього народу... Коли б до нас дійшли звістки про Гонту та його уділ у Коліївщині від осіб, які належали до другої заінтересованої сторони, або бодай від свідків безпристрасних і сторонніх, то ми не сумніваємося, що висказану нами тезу можна було б установити найточнішими й докладними показами».¹ Але поширити це правильне ствердження про оцінку крайне тенденційних польських джерел щодо Гонти на всю Гайдамаччину Антонович у своїй праці про Гайдамаччину чомусь не зважився. В оцінці Гайдамаччини Антонович і сам залишився під впливом польської інтерпретації.

А тому Гайдамаччину, головно ж у її початках, Антонович утотожнює з розбишацтвом і без розбору змішує гайдамацькі виступи українських селян з усіма тогочасними розбишацькими вибриками польської шляхти, московських старовірів липовонів і навіть польських монахів. З того й випливає його погляд, що «прориваючись постійними спорадичними вибухами, народній рух хоч і більшає у своєму обширі, дякуючи обставинам, але не зміцнюється щодо моральности, ясности принципів та зазначености мет — він швидше зостається на ступні розвитку вродженого інстинкту або традиції, аніж пересвідчення. Нарід, бажаючи спекатися шляхетського устрою, тільки в загальних рисах вбачає підвалини другого, бажаного ним ладу, але ясно виголосити й зазна-

1) В. Антонович. Сотник Іван Гонта.

чити його в подробицях він не вміє. Таким робом через неясність принципів характер народньої реакції має більше суперечних, ніж певних рис; більше бажає скинути те, що є, ніж настановити нове, краще... Окрім того, народня реакція набуває ще інші, незручні для неї риси, які йдуть із того ж джерела — загальної анархії».¹

Але, досліджуючи сам Гайдамаччину від самих її початків аж до Коліївщини, Антонович зауважує таки не сам постійний ріст розрухів щодо розмірів та засягу території, але і все чіткіше політичне забарвлення того руху. Це останнє пояснює він процесом переміни виявів розбишацтва і грабінництва у соціально-національний спротив українського народу польським займанцям під впливом козацтва та лівобережного міщанства й козацтва. Коли, — каже він, — правобережні українські селяни і приставші до них різні елементи »вбачали у гайдамацтві грабіжку та поживу«, то »вільні та економічно забезпечені лівобережні козаки, київські міщани, новослобожани та особливо запорожці, очевидячки, беруть участь у Гайдамаччині не через власну поживу. Вони розуміють свою солідарність із людяністю краю, де зростала Гайдамаччина і пристають у гайдамаки на підставі переконань громадських, народніх і релігійних, вироблених історією краю і захованих, якщо спадщина переказів про стару козацьку боротьбу. Захоплення правого берега Дніпра поляками, панування там шляхти, діяльне заведення унії — на погляд вільних лівобережан та запорожців, стають історичною кривдою, нехтуванням наймилішої думки про боротьбу за козацьку волю. Стати проти поляків, на їх думку, було звичайним традиційним обов'язком, не виконати якого та не пристати до нової форми протесту, що розвилася після козащини, вважалося неможливим. Що час, то все більшу участь беруть вони у Гайдамаччині, а вкупі з тим і самий рух стає більш народним залишаючи грабіж та розбої».¹ Переломовим у такому процесі вважає Антонович повстання 1734 року. »За Гайдамаччиною ж раніших часів, — каже він, — ми не можемо не признати інстинктив переважно поживи».²

Таке роз'яснення процесу ідейно-політичної кристалізації Гайдамаччини зовсім непереконливе. Чому б то тільки серед лівобережних українців мала зберігатися традиція боротьби за волю проти польських окупантів, а

1) Антонович, 18.

2) Там же, 8.

не бодай такою ж самою мірою і на Правобережній Україні, де власне вся боротьба за волю проти Польщі в попередньому столітті проходила і чому б то аж під впливом лівобережних українців мало родитись і кристалізуватись серед українців Правобережної України бажання народньої боротьби за волю проти польського поневолення, — Антонович не вияснює.

Ми думаємо, що в дійсності справа не так в ідейно-політичному характері окремих періодів Гайдамаччини, як перш за все в розмірах та організованості спротиву. В початках Гайдамаччини ми бачимо тільки стихійні акти спротиву й розплати, виконувані невеликими гуртами. Ніякого організаційного пов'язання окремих гайдамацьких гуртів у початках немає; кожен гурт діє окремо, сам про себе. В таких випадках ідейно-політичний характер спротиву завжди затирається назовні, стає менше видимим. Для прикладу наведемо, що навіть у ХХ столітті, коли після захоплення Західньої України поляками там спалахнули стихійно збройні спротиви, не пов'язані ще в одну політичну організацію УВО, то й тепер ідейно-політичне обличчя тих виявів боротьби затиралося так, що й досі дослідникам важко довести, чи всі вони мали виразний національно-самостійницький характер, чи може і справді деякі з них мали інтернаціонально-соціалістичне забарвлення, або й були випадками звичайного розбищацтва в цілях наживи, як це й цим разом намагалися інтерпретувати всі ті випадки спротиву поляки. Тим більше не впадав у вічі і не підхоплювався ніким ідейно-політичний характер стихійних актів спротиву польським окупантам тоді, в першій половині ХVІІІ століття, в умовинах загальної анархії та в часі, коли українське населення ніякої змоги вияснити мотиви своєї дії та заносити їх до документів не мало, а польські уряди, польські мемуаристи й польські історики виявляли особливу наполегливість власне у закриванні та заперечуванні ідейно-політичних мотивів дій гайдамаків.

До того ж, судові акти тодішніх польських судів в Україні виявляють, що польські суди безмірно жорсткіше карали за участь у збройній боротьбі українського народу, аніж за грабіж і розбій; напр. суд у Кодні судив на кару смерти селян, які тільки дали якусь допомогу коліївським повстанцям і самі участі в повстанні не брали, а за участь у грабіжницькому нападі, в якому жертву грабежу вбито, той сам суд присуджував тільки сто буків. А тому зловлені гайдамаки часто воліли

на допитах прикидатися звичайними розбишаками, аніж відверто деклярувати перед польським судом свої національно-політичні погляди, що були дійсним мотивом їхньої дії. Тим більше, що покарання грабіжника кінчалось виконанням присудженої кари, а учасника національної боротьби піддавано додатковим жорстоким тортурам, щоб змусити його виявити інших членів спротиву. Таке умисне приховання перед ворогом своєї участі у визвольній боротьбі відоме і сьогодні по всьому світі, де йде визвольна боротьба проти окупанта. Тому і в гайдамацьких повстаннях тільки згодом, коли окремі збройні виступи приймають широкі, організовані форми, їхнє політичне обиччя стає наявним і надто очевидним, щоб його могли скривати чи заперечувати. Чим ширші розміри зриву і чим більше централізовано він зорганізований, тим чіткішими й видними назовні стають ідейно-політичні мотиви й ціль боротьби.

Немає найменшого сумніву, що запорожці відіграли особливо важливу ролю в поширенні й скріпленні гайдамацького руху, в наданні йому кращих організаційних форм і впарі з тим, у чіткішому оформленні його ідейно-політичного характеру. У попередньому столітті Запорізька Січ цілістю була завжди ініціатором і керівником народніх повстань, а збройні сили Запоріжжя творили основне ядро повстанців. Маса українського селянства тільки долучувалася до них. У XVIII столітті, в період Гайдамаччини, Запорізька Січ сама опинилася в московському ярмі й, маючи сувору заборону московського зверхника встрявати в боротьбу українського народу проти Польщі, і проти Московщини. Тим більше, що тепер, після першого зруйнування Січі в 1709 р. та виходу під проводом кошового Костя Гордієнка-Головка на еміграцію, а згодом після повороту й оснування в 1734 р. нової Січі, це вже була тільки тінь колишньої Січі. Козацтво, як і колись, у минулому столітті, щиро співчувало боротьбі українського народу проти Польщі. Тільки аж тепер допомога гайдамакам мусіла бути проведена індивідуально, скрито від московського зверхника, а часом і від кошової старшини.

Але й така допомога мала величезне значення. Козаки були досвідченими вояками й тому, переймаючи на себе зорганізування гайдамацького загону та керуючи його діями, надавали відразу загоні вигляд військової частини. Запорозькі землі стали захистом для гайдамаків:

тут вони могли збиратися для зорганізування повстанського загону, тут могли вони опісля і сховатися перед переважаючими силами ворога, а ранені в боях могли безпечно лікуватися. Пов'язання ж Гайдамаччини з козацтвом автоматично надавало виразнішої чіткості ідейно-політичного характеру Гайдамаччини, боже козацтво було вже загально визнаним символом боротьби за волю України та за свободу й рівність української людини.

Все ж, це було тільки організаційне та морально-політичне підсилення народнього руху, прозваного Гайдамаччиною. І сам Антонович мимоволі признає, що »запоріжці, як вернулися зі свого вигнання в Алешки, і як 1734 р. поновили Січ на колишніх своїх займищах, то зараз почали до п о м а г а т и народньому рухові . . . Запоріжжя повинно було узяти невсипущу участь у пробах розповсюдження старого козацького ідеалу на більш широкій території, а через те йому не можна було ухилитися від боротьби з споконвічними ворогами цього ідеалу«. Значить — козацтво долучилося до Гайдамаччини: власне — не до »гайдамаччини« як якогось розбишництва, грабіжництва в цілях особистої наживи, а єдино як до народнього руху, що мав політичні цілі, тотожні із старими козацькими ідеалами: звільнення України з польського ярма й відновлення державної незалежності України.

Цей старий козацький політичний ідеал перебрала Гайдамаччина при своєму народженні від козаків полковника Семена Палія та наказного гетьмана Самуся. Йому, тому козацькому політичному ідеалові, залишалися гайдамаки вірні в усіх етапах своєї боротьби. В усій ширині і в повній ясності підняли його, ідеал вільної України, гайдамаки особливо в період свого найширшого й найкращого зорганізованого повстання — в Колішчині.

5. КОЛІВЩИНА — УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПОВСТАННЯ

На вступі цього розділу ми звернули увагу на те, що правильне розуміння поняття »національне« охоплює сукупність усіх ділянок життя народу: політичну, економічну, соціальну, релігійну, культурну. Тільки соціальною боротьбою є та, яка ведеться на позанаціональ-

ній базі із соціальних мотивів і за соціальні ідеали зміни форм соціального ладу. Так само тільки релігійною боротьбою є та, що ведеться на позанаціональній базі за цілі одної релігії чи віровизнання проти іншої релігії чи віровизнання. Боротьба ж, що ведеться на **національній базі** за політичні, соціальні, релігійні й інші цілі одночасно, є боротьбою національною. Якщо таку національну боротьбу веде поневолений нарід, то вона є національною революцією. А тому, коли ми бачимо, що боротьба коліїв українського, й тільки українського населення, велася за цілі політичні, соціальні, культурні, економічні і т. д., на національній базі, то це свідчить переконливо, що **Коліївщина була національним повстанням українського народу**; скерованим в основному проти польських окупантів, а в дальшому і проти московських.

Факт, що Коліївщина мала виразний характер національної боротьби, такий очевидний, що його не можуть заперечувати й ті серйозні дослідники Коліївщини, які хотіли б бачити її як боротьбу соціальну чи релігійну. А тому вони й додають у своїх висновках окреслення «національне» до даної ділянки: «національно-соціальна» чи «національно-релігійна» боротьба, а в Равіті-Гавронського і в Гелленіюша «Національно-культурної». Так советський автор праці про Коліївщину Дмитрев окреслює причини боротьби коліїв: «Крім економічного гніту, крім кріпацької неволі, селяни Правобережної України терпіли теж національний гніт... Той національний гніт при допомозі релігійних засобів виявив великий вплив на перебіг і розвій Коліївщини».¹ А другий советський історик, Лола, закидаючи свідому тенденційність дослідникові Гайдамаччини Мордовцеву, каже: «Він зовсім не хотів бачити національно-релігійного гніту в Україні»² і від себе стверджує, що український нарід боровся «за своє соціальне й національне визволення»³ та що Коліївщина це «антифеодальна й національно-визвольна боротьба народніх мас Правобережжя».⁴

І навіть при намаганні польського шовініста Равіті-Гавронського представити Коліївщину і всю Гайдамаччину як просте розбишацтво, він постійно підкреслює,

1) Дмитрев, 6-7.

2) Лола, 5.

3) Ст. 15.

4) Ст. 120.

що вся та боротьба українського народу була вислідом споконвічної національної духовости українського народу, протиставної польській духовості, та велась за споконвічні національні ідеали українського народу. А розглядаючи значення релігійної боротьби між українцями й поляками, Равіта подає настанову польського уряду й поляків:

»Благочестіє, що існувало в руських провінціях Польщі віддавна, тішилося опікою королів і держави (?!) як довго у ньому не проявлявся рух антинародний (тобто протипольський) та антидержавний, як довго до справ релігійних не долучувалися прояви явного опору (польській владі і прояви сепаратизму«.¹

Баламутство у визначуванні характеру Коліївщини советськими й взагалі соціалістичними істориками впливає із того, що, насамперед, всі історики, виховані на марксистській термінології, ставлять соціальне питання, соціальну ділянку життя поруч «національного», плутаючи найчастіше «національне» з неуточненим, замість правильної постановки, що економічна й соціальна ділянка є тільки складовими частинами національного життя, що вміщає в собі всі ділянки життя нації. Так само мається і з питанням релігійним.

Національне коріння ворожости до польських займанців, глибоко вкорінене в душі українських народніх мас, чітко віддзеркалює наведений В. Антоновичем випадок із 1742 року: Гродський житомирський суддя Щеневський, переїжджаючи через село Новаци, зажадав для себе квартири в когось із селян та продажу йому воза. Українські селяни не тільки відмовилися сповнити бажання представника польської державної адміністрації, але побили його слуг і його сина, а зі самого Щеневського, якого скрив у своїй хаті український священик, насміхалися всю ніч, примовляючи: »Ще нам ляхи не пани!«² Тут ми бачимо виразно й переконливо, що не з економічних чи соціальних мотивів бунтуються українські селяни, бо Щеневський не був їх паном, ні взагалі власником чи завідателем панського маєтку, але польським державним урядовцем. Ненависть українських селян до нього впливає єдино з явної ворожости українців до польської окупаційної влади: »Ще нам ляхи не пани!«

В час національного поневолення найважливішою

1) Равіта, II, 12.

2) Антонович, 12.

справою є скинення ворожого ярма і привернення державної незалежності, тобто момент політичний. Часто він буває єдиним у збройному зриві, або так висунений наперед, що інші питання стають непомітними. Так буває головно тоді, коли економічний та соціальний лад чи релігійне віровизнання поневоленого народу й поневолювача є тотожні, або бодай дуже споріднені. В українському випадку воно завжди малося інакше. Уже в періоді свого державного життя, відомого під назвою Київська Русь, українська нація оформила свій специфічний соціальний, економічний і політичний лад, що його прозвано **«Наша Правда»**, інакший від того, який мали сусідні народи. Його прикметами є рівність кожної української людини перед законом, відсутність поділу на замкнені в собі соціальні стани, вільність кожного українця, соціально-економічний лад **«без холопа і без пана»**, глибока моральність і пошана правопорядку, релігійна толерантність, гін до освіти. А тому при кожному зударі з ворогом, що поневолював Україну, у всій гостроті виринали всі питання: політичні, соціальні, економічні, релігійні, культурні. Політичне поневолення, заведення соціально-правного поділу на **«шляхту»** і панцизництва **«хлопів»** у Польщі, а дворянства і кріпащини Росією на Лівобережжі, релігійна нетолерантність, недопускання нищих верств до освіти, моральна розгнужданість, — усе оце, несене Польщею й Московщиною в поневолену ними Україну, було чуже, ненависне й несприємливе для українського народу. А тому в національних повстаннях українського народу завжди ставали видними ідеали політичного, соціального, економічного, релігійного й культурного ладу як ціль боротьби. А тому і в Коліївщині, що була українським національним повстанням, ми бачимо всі ті моменти: зліквідування польського панування над Україною і привернення державної незалежності України, знищення шляхетства й панщини, привернення релігійної свободи, заведення ладу й порядку, запевнення вільного культурного розвою.

Характеристично, що при гострій актуальності кожної окремої ділянки в Коліївщині, кожна із них зберігає дуже виразний національний характер. Звільнивши від поляків Київське і Брацлавське яоевідства і проголосивши відношення Гетьманщини, колії, як свідчать поляки,¹ проголосили продовжувати свій похід за звільнення

¹) Raczyński, 107.

Поділля, Волині, Полісся, Галичини; але ні одного із польських воевідств. Проголосивши знесення шляхетства й панщини в Україні, колії не виявили ніякої охоти нести соціяльну революцію на польські терени, ані не виявляють ніякого бажання мати в рядах коліїв польських, московських чи якихось інших, не-українських, панцизняних »хлопів«, чи »крестян«кріпаків.¹ Йдеться тільки про економічний і соціяльний лад, притаманний українському народові, якому він має бути привернений. Боротьба йде за нашу державу й за нашу правду в ній. Коліївський отаман Микита Москаль, як довідуємось із зізнань суджених у Кодні, казав селянам: »Тепер ми маємо інших панів. Панщини більше робити не будемо. Жито і всякий хліб збирайте на свою користь, сіно косіть тільки собі.«² Ті »інші пани« це — представники української влади й української державної адміністрації, що повинні дбати не про визиск нищих верств, а про пошану і зберігання в дії соціяльної справедливости всіми громадянами української держави.

Національний характер коліївського повстання підкреслюють чужинецькі історики, не зв'язані чуттєво з нікотою стороною українсько-польських чи українсько-московських конфліктів. Так, для прикладу, англійський історик Г. С. Вілліямс у своїй багатотомовій »Історії світу«, написаній наприкінці минулого століття, присвятив коліївському повстанню тільки одно речення і в ньому, стараючись схопити характер і суть того повстання, він ясно й рішуче підкреслює національний характер повстання. Він пише дослівно: »Українські козаки, запорожці й гайдамаки, тобто бунтарі, схопили за зброю і на просторах над Дніпром спалахнула нищівна війна, яка мала одночасно національний, релігійний і соціяльний характер.«³ Для нього, як бачимо, зовсім стороннього, національний характер Коліївщини

1) Деяку дезорієнтацію у цьому питанні міг би викликати збережений в архівах документ »Універсал до польських хлопів, що закликає їх до бунтів, знайдений під Смілою при командирові бунтарів«. Але й советський »впорядник збірки документів, наводячи цей »універсал« (Гайдамацький рух в Україні у XVIII ст., ст. 469, док. ч. 258) признає, що »мається на увазі українське населення загарбаних Польщею земель« і пригадує факт, що »заголовок документу складений пізніше, копіювальником під час переписування цього документу«.

2) »Киевская Старина«, 1890, кн. 4, стор. 47.

3) H. S. Williams — "Historians history of the world". London, 1904, v. 17, p. 378.

очевидний і безсумнівний. Признає його виразно й беззастережно американський історик Росії¹ у своїй коротенькій згадці про Коліївщину:

»Хвиля повстання покотилась по східній (території) Польщі під проводом таких націоналістичних провідників, як Іван Гонта... Вимога повного звільнення від Польщі і сформування незалежної української держави ставала все грімкішою«.

---

¹) A. G. Mazour — "Russia Tsarist and Communist". New York, 1962, p. 163.

VIII. УЧАСНИКИ КОЛІЇВСЬКОГО ПОВСТАННЯ

1. КОЛІЇ

Як і з кого рекрутувалися українські повстанці, звані «коліями»? Скільки їх було? Що представляли вони собою під ідейно-політичним і моральним оглядом?

Перш за все треба зазначити, що всі повстанські заго-ни від самого початку Коліївщини до її кінця склалися тільки з добровільців: із тих, хто добровільно, у висліді свого власного переконання й рішення приєднався до «коліїв», щоб узяти участь у всенародньому повстанні проти польських займанців, а згодом і проти московських інтервентів, які прийшли на допомогу шляхетській Польщі проти українського народу. В проголошеному в Умані начерку конституції відновленої української держави була постанова про загальну обов'язкову військову службу згідно із засадою, що кожний українець є козаком. Але несподівана московська інтервенція й головню несподіваний московський напад під Уманю, яким Москва підступом і зрадою зліквідувала уряд і головне військо командування відновленої української держави, не дали змоги перевести цю постанову в життя.

Із зізнань, які збереглися у судових документах, довідуємось, що вербування в постанчі заго-ни відбувалося в такий спосіб: до села заїжджав невеличкий відділ коліїв, їх провідник скликав усіх селян, відчитував їм заклик до повстання проти польських займанців і пояснював ціль повстання. Після того селяни помагали здобувати панський замок і ліквідувати поляків, а охочі з-поміж них приєднувалися до повстанського загону. Часом селяни та міщани із власної ініціативи, на першу вістку про загальне повстання, організували повстанські заго-ни й розправлялися з польською адміністрацією.

Першим організаційним ядром коліївської армії було 19 запорожців із Максимом Залізняком на чолі, які в 1767 році прибули потайки перед кошовою старшиною Запорозької Січі із Запоріжжя до Мотронинського манастиря з метою організування повстання. З Мотронинського манастиря на Зелені Свята 1768 року вирушило

мабуть триста «коліїв», перших українських повстанців періоду Коліївщини. В тому числі були й отамани Неживий, Швачка, Бондаренко із зав'язками своїх частин, які швидко відлучилися від головного загону під команду полковника Залізняка й подалися у призначені їм згідно із пляном частини Правобережної України. По дорозі кожний із відділів швидко зростав і ділився на менші загони, щоб повстанці змогли загостити до кожного міста, містечка й села та очистити їх від поляків.

Головна частина повстанців під командою полк. Залізняка в час наступу на Умань мала кругло дві тисячі коліїв, а міліція надворних козаків під командою сотника Гонти й сотника Уласенка начисляла теж дві тисячі козаків. Тому правильною є інформація мемуариста Ліппомана, сперта на свідченні польського комісара Квасьневського, що по з'єднанні Гонти із Залізняком під Уманню було понад чотири тисячі повстанців; других стільки ж — додає він — було тоді в повстанських загонах, що оперували кругом Умані.¹ Виходить, що в Уманщині в повстанських загонах було разом від восьми до десяти тисяч коліїв. Мощинський² припускає, що кількість усіх коліїв, які взяли участь у повстанні 1768 року, виносила кругло 30.000. Це число дуже правдоподібне, бо полки Неживого, Бондаренка, Швачки й Журби були кількісно менші, аніж уманський полк.

Скільки в тому числі було запорожців?

Скальковський твердить у своїй праці «Наезди гайдамак», що запорожці гайдамакам не співчували й участі в Коліївщині не брали і все ж таки признає, що ок. 600 запорожців було між тими коліями, які або попали в московський полон, або загинули в бою, але їх тотожність була устійнена. Шульгин,³ приймаючи це число, звертає увагу на те, що над Запорозькою Січчю висіла тоді московська нагайка, й запорожці тільки нелегально, потайки, проти виразної заборони кошової команди могли йти на поміч коліям, тож це власне, а не байдужість до Коліївщини, як твердить Скальковський, була причиною відносно невеликої кількості запорожців у рядах «коліїв». Максимович⁴ до згаданого числа додає ще 420 запорожців, про участь яких у Коліївщині він знайшов докази в документах. Значить, у числі 30-ти

1) Ліппоман, 46. Мордовець, 272.

2) Мощинський, 148.

3) Шульгин, 148-9.

4) Максимович, Сочиненія, I, 586.

тисяч коліївських повстанців була кругло одна тисяча запорожців; решту становили українські правобережні селяни й міщани.

За національною приналежністю всі колії були українцями. Твердження деяких советських публіцистів,¹ нібито в Коліївщині брали участь «представники багатьох національностей: росіяни, українці, білоруси, молдавани» є, як уже було сказано, тільки пропагандивною фразою, для підтвердження правдивості якої немає абсолютно ніякого документу, ні іншого доказу.

Несерйозність і явну тенденційність у пропагуванні советськими істориками твердження, начебто в рядах коліївських повстанців були представники різних національностей, ілюструє чоловік советський історик В. О. Голобуцький. У своїй праці «Запорізька Січ в останні часи свого існування» він пише про учасників коліївського повстання:

«Серед коліїв ми зустрічаємо поляків — жовнірів Роговського, М. Деркаловського, М. Чоповського. Ліппоман говорить про перехід до повсталих 500 литовців на чолі з Бендзинським, яких гетьман Радзівіл надіслав на допомогу польським панам. В загоні от. Сави Майбороди перебував 22-літній єврей Олексій Перехрест, він же Цвілій, запорізький козак, син орендаря із с. Капустинська Долина на Смілянщині».²

Наводячи «поляків», учасників Коліївщини, Голобуцький покликається на історика Шульгина, а то й на Коденську книгу, промовчуючи, що, напр., про згаданого ним «поляка» Чоповського, свояка і співробітника полковника Неживого, в Коденській книзі виразно сказано, що він «шляхтич-русин». Так само мається справа з усіма іншими «польськими» шляхтичами, що приєдналися до коліївського повстання. Про 500 «литовців», які як жовніри польського війська перейшли до коліїв, згадує Ліппоман загальниково. Але ж Равіта-Гавронський дуже виразно подає, що той «литовський» відділ під командою полковника Бендзанського це був відділ 500 надворних козаків маєтків Радзівілла, усі до одного українці. Дійсним комендантом того відділу був сотник Уласенко. Під Уманню усі вони перейшли до Залізняка!³ Назва «литов-

1) Лола, 120. Участь росіян він ставить перед українцями так, ніби росіян було більше, як українців і цим доказує агітковий характер твердження.

2) В. О. Голобуцький — «Запорізька Січ в останні часи свого існування». Київ, 1961, ст. 380.

3) Равіта, 195.

ці» мала у цьому випадку зовсім інше значення: територіяльне окреслення частини польської армії. Тодішня польська армія ділилася за тереном перебування на три частини: »коронну« — стаціоновану в »короні«, тобто в самій Польщі, »українську« — стаціоновану в Україні, й »литовську« — стаціоновану в Литві. Польська армія, що так жорстоко катувала українських селян, звалася »українська«, хоч складалася із самих поляків і ані одного українця в складі тієї »партії« польського війська не було. Згаданий Ліппоманом »литовський« відділ був частиною »литовської партії« польського війська. Але за національною приналежністю її члени були такі литовці, як Гонта й надворні козаки Потоцького були »поляками«.

Про жида, що його Голобуцький знайшов між коліями (а Гермайзе знайшов такого ж татарина) сам Голобуцький каже, що мова йде про вихреста, який іще перед коліївським повстанням став запорожцем; точно так, як і татарин, що його знайшов Гермайзе: вихрест, запорожець. Обидва вони приєдналися до коліївського повстання як православні запорожці, почувавочи себе українцями, а не як жид і татарин. Російська цариця Катерина чистокровна німкеня: чи це значить, що коліївське повстання здавили москалі на доручення німців?

До того ж — між поверх тисячею запорожців, учасників коліївського повстання, що про них збереглися персональні дані в судових актах, знайшовся заледве один жид-вихрист й один татарин-вихрист.

Про таку саму несовісну пропаганду всупереч історичній правді Ф. О. Шевченка ми вже згадували в історіографічному вступі.

Про непорозуміння з територіяльним окресленням »волохи«, про яких Антонович¹ думає, що це були »Крестяни з Молдавії«, ми вже згадували на іншому місці: це були українці, діти і внуки учасників повстання 1702 року, які поселилися на правому березі Дністра, у Волощині та в Молдавії, тікаючи перед помстою польських панів. Таким власне »волохом«² був і сам провідник гайдамацького повстання 1734 року Верлан, полковник надворних козаків князя Любомірського. Такими ж самими »москалями« були згадувані в документах періоду Коліївщини Станкевич і Маянович, два українці, що були старшинами в російській армії і перейшли до колі-

1) Антонович, 47-48.

2) Антонович, I. »Сава Чаленко«. Киевская Старина, 1887, II, 474.

коліївських повстанців, які обрали капітана Станкевича отаманом повстанського загону силою до тисячі коліїв.

Взагалі, в повстанні 1768 року національна приналежність учасників повстання, коліїв, зарисувалася дуже виразно. В попередніх періодах Гайдамаччини можна було легко змішувати в одно гайдамаків із всякими розбишаками, поляками, московськими філипонами чи й іншими, які нічогосінько спільного з дійсними гайдамаками, борцями проти польських окупантів, не мали й на підставі такого змішання можна твердити, нібито гайдамаки під оглядом національної приналежності були різношерстою збираниною. При пожарі Коліївщини місця для розбишак не було, національно-визвольний характер повстання був аж надто очевидним. В ряди коліїв пішли тільки українці, готові на смерть за волю свого народу.

Оцінюючи учасників Коліївщини, всі польські мемуаристи й історики, при всій своїй скрайній ворожості до них, признають і з пошаною відмічують неймовірну відвагу й завзяття коліїв. Вони, звичайно, не були всі так добре узброєні, як польське та московське військо. Більшість із них були піхотинцями. Але, — свідчить польський ксьондз Кітович, — коліїв «виручала відвага, хоробрість, яка не знала меж і виявлялася в їх бойовому заклик: »Або добути, або дома не бути!« Один гайдамака, увірвавшись в середину польського військового загону, міг за мить розігнати чоловік сорок, завдавши кожному із них або рану, або вбивши».

»Знаючи, що як зловлять, то замучать на смерть, вони боролися до останнього. Звичайно треба було виставити 200, 300 або й більше чоловіка нашого (т. зн. польського) війська, щоб успішно протиставитися 50 гайдамакам. Рівному або тільки незначно більшому числом польському відділові гайдамаки ніколи не уступали«. Дійсних коліїв не вдавалося польському війську ніколи взяти в полон. Кровожадний регіментар »української партії«, тобто призначених на постійний побут на Правобережній Україні частин регулярної польської армії, що був не раз свідком розгрому коліями підлеглих йому гусарських та панцерних сотень, закривав свої невдачі наскоками на безборонних селян, яких забирав з їхніх хат, кував у кайдани як »полонених гайдамаків« і передавав на тортури та смерть.

Ілюстрацією, що виразно характеризує відвагу й завзяття коліїв, з одної сторони, і польських шляхтичів, із

другої, е, описаний Шульгином¹ у його праці про Коліївщину на підставі протоколів Коденської книги, епізод зудару польської військової частини під командою капітана Камінського з повстанським загоном вже після уманської катастрофи. Після бою коліїв із московським військом, Камінський вирушив зі своєю панцерною «хоругвою», тобто відділом польського регулярного війська, що начислав від 100 до 125 польських шляхтичів у панцерній зброї та їхніх слуг, на виловлювання розпорошених московським військом коліїв. У селі Білий Камінь біля Могилева він зустрівся з відділом коліїв силою ок. 150 чоловік. Сили були менш-більш рівні, при чому польське військо мало кращу зброю й панцері. Не дивлячись на те, як тільки колії пішли в наступ, всі польські жовніри — як зізнав у суді сам капітан Камінський — кинулися в переполосі до втечі. Сам Камінський, — каже він, — залишився на місці й післяв підлеглих йому старшин завернути тікаючих польських жовнірів у бій. Але інші шляхтичі, члени того військового відділу, зізнали перед слідчою комісією, що їхній комендант, капітан Камінський, був одним із перших, який у переляку тікав перед коліями.

Рядовик Вітвіцький у своїх зізнаннях так описав поставу польських вояків при зустрічі з коліями: «Хто мав злого коня, той загинув, а врятувався без ран той, хто мав доброго коня». Ті, кому кінь не дописував при втечі, намагалися рятуватися таким способом, що зіскакували з коня й ховалися у високих бур'янах. Більшість із польських жовнірів, що тікали, навіть не пробували відстрілюватись, а дігнані загинули від рук коліїв, з яких багато шаблі й панцерові польського жовніра протиставляли як зброю тільки загострений на кінці кіл. Так, менш-більш, як читати польські спомини, виглядав перебіг кожної збройної зустрічі польських жовнірів з українськими повстанцями. Надзвичайне завзяття коліїв було причиною, що й після важкого московського удару під Уманню й по прибутті на терен повстанських дій додаткових військових частин польської регулярної армії з Польщі й Литви, поляки ще раз звернулися до москалів за допомогою у придушенні повстання, а московські командири частин, що вже були на Правобережжі в боях із коліївськими повстанцями, звернулися до московської влади по нові військові підсилення.

¹) Шульгин, 161-164.

Подивугідне завзяття виявили колії і в боях проти московських інтервентів. Так, наприклад, ватага Драного коло Ташлика розгромила московський загін настільки, що решта москалів мусіла тікати через кордон на турецьку територію.¹ Московська армія була, очевидно, безмірно грізнішим противником для коліїв, аніж польська, бо вона була добре вишколена, здисциплінована й загартована у війнах з Туреччиною та шведами. Все ж найуспішнішою московською зброєю було психологічне засакування й дезорієнтування українських повстанців, яким важко було своєчасно збагнути, чому це православні москалі, споконвічні вороги католицької Польщі, стали враз на захист польської шляхти й так жорстоко винищують українських повстанців.

Попавши в руки ворога, колії на тортурах при допитах і в часі жорстоких езекуцій зберігали до смерти геройську мужність. Про героїзм Гонти у зношенні нелюдських тортур, рівного якому важко знайти в історії людства, скажемо окремо. При загальному огляді духовости коліїв підкреслюємо, що постава полковника Гонти не була вийнятком серед усіх коліїв; вийнятковим були лише присуджені Гонті тортури. Героїзм коліїв у зношенні тортур був масовий, загальний. Ніхто із катованих коліїв не просив у ворога пощади. Навпаки, вони і при тортурах насміхалися та зневажали ляхів і всі йшли сміливо на смерть. Описуючи на підставі даних Коденської книги справу Олексі Якименка, літ 25, який як член загону Швачки в бою з московським військом попав був в полон, але по році втік і повернувся в Білоцерківщину, де його зловили поляки й відставили на суд до Кодни, Шульгин підкреслює: «У слідстві Якименко держався надиво гідно, виявляючи при допитах віру у правість і слухність повстання. Мариво смертної кари не смутило його, як чоловіка, що не зневірився в конечності діла, за яке його тепер карали».²

Імпонуючою є теж невгнута солідарність коліїв і всього українського населення теренів, охоплених діями Коліївщини. За допомогу коліям грозила жорстока кара, включно із смертю; цариця ж у своєму «універсалі» проголосила, що кожному учасникові повстання буде дарована всяка кара, якщо він видасть польській або московській владі провідних коліїв. Але випадків видачі коліїв полякам або москалям іншими учасниками повстання

¹) Широцький, 40.

²) Шульгин, 108.

ради рятування себе самого не було. Не здержало й мариво жорстоких кар українських селян від допомоги коліям: все українське населення помагало далі коліям, хоч багато із них, коли їхня допомога була виявлена поляками, були прилюдно жорстоко покарані.

У протоколах польського суду в Кодні стрічаємо обвинувачення українських селян району Хвастова в тому, що вони зловили й доставили до Хвастова повстанцям ок. 700 поляків. Поляки твердили, що за доставу зловлених поляків повстанці платили якусь винагороду. Але суджений у Кодні за те Грицько Васюк заявив, що він ніколи не чув, щоб Швачка чи хтось інший із коліїв платив за доставлених поляків. Селяни робили це зовсім не з огляду на якусь винагороду, а тільки тому, що вважали всіх поляків смертельними ворогами українського народу, які повинні перед українськими повстанцями відповісти за свої злочини супроти українських селян. І якщо ми зіставимо оці два факти — з однієї сторони, в одному тільки районі селяни вилунали й передали на суд повстанців 700 поляків, із другої ж, на всьому просторі, охопленому повстанням, не було випадків, щоб українські селяни ловили й видавали полякам або москалям коліїв, — то й матимемо переконливий доказ, як розуміло Коліївщину все українське населення і як воно ставилось до нього: коліїв уважало все українське населення своїми братами, месниками за кривди й борцями за ідеали українського народу, яким кожна українська людина морально зобов'язана помагати навіть ціною власного життя, а всіх поляків трактувало ворогами, які повинні понести кару за поневолювання й визиск українського народу.

Така ясність характеру Коліївщини як національного повстання мусіла, тим більше, бути в кожного колія, того з-поміж українців, що не ogranicився на спомаганню борців за визволення України, але сам став у ряди активних борців.

Основним закидом, яким усі вороги українського народу намагаються принижувати і плюгавити коліїв, є закид жорстокости: учасники Коліївщини, мовляв, виявили дику, нелюдяну жорстокість супроти поляків і жидів. При розгляді того закиду, який теж надиво багато українських істориків, не говорячи про неісториків, безкритично прийняли й приймають за правду, треба насамперед мати все на увазі засадничий підхід поляків і москалів, згідно з яким »Божим і людським законом«

українці мали бути панщизняними »хлопами« польських панів, обов'язаними покійно сповняти волю »Богом призначених їм« панів, а польські зайти мали бути »Богом призначені« пани, управнені робити зі своїми »хлопами« те, що їм захочеться. Згідно з такою »соціально-політичною філософією« поляки вважали, а багато з них іще й сьогодні вважає, що коли польський пан нелюдяно визискував поневоленого українського селянина й жорстоко карав за найменше недотятнення в панщизняних повинностях, саджаючи на паль за вияв спротиву, й до ручаючи шмагати нагаями теж »хлопських« жінок і дітей, то це було вповні людяно, культурно, згідно з Божими й людськими законами справедливості. Якщо ж поневолені українські селяни ставали до бою проти поневоловачів, щоб скинути панське ярмо й прогнати з українських земель польських займанців та привернути собі Богом кожній людині дані права, то це було »потоптанням Божих і людських прав«, »виявом некультурності українського народу«, »вродженим українцям нахилом до бунту, до анархії, до вбивств і грабежів«. Можливо, що в умовинах і в атмосфері темного середньовіччя з його февдальним ладом найгірших форм, які в культурній і в суспільно-політичній ділянці задержалися в Польщі багато довше, аніж у Середній і в Західній Європі, а в Росії ще довше, такий підхід і така оцінка соціальних явищ були обосновані й якоюсь мірою виправдані. Але сьогодні вони неприпустимі. В оцінці сьогоднішньої культурної людини є якраз навпаки: ми вважаємо сьогодні Божим й людським законом право кожної людини на національну й особисту свободу й порушенням Божих і людських законів вважаємо поневоловання народу народом і визиск людини людиною; а рішучий виступ проти тих, хто порушує ті Божі й людські закони справедливості оцінюємо як героїзм і вияв політичної та соціальної культури найвищого ступеня. А тому й засаднича оцінка Коліївщини з точки зору сьогоднішньої культурної людини мусить бути така, що носіями назадництва, некультурності, нелюдяности і примітивізму були власне поляки, які поневоловали Україну й жорстоко гнобили та визискували український нарід, а колії, що боролися за світлі ідеали національної свободи й соціальної справедливості, були героями, авангардом борців за ідеали сьогоднішнього культурного світу.

Значить, закид жорстокости коліям треба розглядати

з точки зору сьогоднішньої культурної людини й оцінювати сьогоднішніми критеріями.

Немає сумніву, що Коліївщина була жорстока. Бо жорстокою була, є і буде кожна війна. А визвольна збройна боротьба особливо, бо тоді прямо неможливо вилучити момент розплати, помсти поневолюваних супроти поневолювачів. Коли, наприклад, у 1945 році в день звільнення Праги чехи, відомі як висококультурний і особливо м'якосердний нарід, обливали зловлених німецьких вояків бензиною, запалювали і гнали їх як горючі смолоскипи по вулицях столиці Чехо-Словаччини, то це було неймовірно жорстоко. Але — і зрозуміло: адже це був неконтрольований вибух відплати за Лідіце, де раніше німці висікли скорострілами і спалили в запаленому селі всіх мешканців того села — жінок, старців, дітей; це був вияв помсти за жорстоке поневолювання, за езекуції чеських патріотів, за концтабори. Тим більше жорстокою мусіла бути два століття тому розплата з польськими поневолювачами українських селян, з яких кожний зазнав на собі й на членах своєї сім'ї з рук польських панів нелюдських знущань, тих панів, що для задоволення своїх диких інстинктів казали батожити «хлопських» дітей, вагітних жінок, старців.

Чи була Коліївщина жорстокішою, як будь-яка інша визвольна боротьба у світі? Власне, що ні. В мемуарах очевидців і в судових актах ми не знаходимо ні одного випадку такої жорстокости в розплаті коліїв із поляками, як їх сотнями знаходимо у споминах очевидців про розплату большевиків у 1917-1920 роках.

Вершком жорстокости коліїв вважається їхню розправу в Умані. Але ж і там не було ніяких катувань поляків чи жидів, нікого з поляків не пекли вогнем, не посадили на паль, не четвертували, навіть не сікли різками й пасів шкіри не дерли. Було винищення всіх ворогів, бо для того саме й піднімалося повстання. А перш за все треба пригадати, що Гонта, як подають очевидці поляки, коли тільки почалася облога Умані, особисто їздив попід мури й закликав поляків на переговори, взиваючи їх, щоб усі поляки й усі жиди із своїми родинами виїхали собі раз на все з України, запевняючи їх, що їм буде забезпечений вільний виїзд поза кордони України. Але поляки це відкинули й кинулися бити делегацію коліїв, що прийшла до Умані на переговори, свідомо потоптавши нападком на коліївських делегатів найосновніші принципи воєнного права й воєнного звичаю. За цей безглуз-

дий вияв шляхетської розгнузданости і прийшлося їм скласти високу плату.

Скільки жертв упало по польській стороні в Умані? В Кодецькій книзі згадується число 18 тисяч* поляків і жидів, а на підставі того це число повторює найбільше істориків. Його подає й англійський автор історії України Аллен¹ додаючи, що це «згідно з переданням» і що більшість із тих 18 тисяч жертв становили жиди. Інші історики заокруглюють цю цифру до 20 тисяч. Костомаров² каже, що поляки подають, що їх згинуло в Умані до 20 тисяч, але це число «без сумніву, перебільшене, мабуть, удесятеро». Губернатор торговицького ключа дїбр Потоцького, Якуб Квяткевіч, у листі до Потоцького з датою 28-го червня 1768 р. подає, що «в самому Умані посесорів із жінками й дітьми та всякої іншої шляхти обидвох статей згинуло до п'яти тисяч, а також жидів до семи тисяч, що з'їхалися туди з інших дїбр і сіл».³ Але Жупанський, автор праці про часи польського короля Станіслава Августа Понятовського, стверджує, що «судові урядники на підставі судових актів обчисляли, що жертв розправи в Умані (поляків і жидів) було не більше як 5 тисяч».⁴ Число 5 тисяч поляків і сім тисяч жидів, що мали загинути в Умані, подав Квяткевіч теж у своєму листі з липня 1768 р. до московського полковника Чорби.⁵ Тому те число, 12 тисяч жертв по польській стороні, поляків і жидів разом, — сім тисяч у самому місті і п'ять тисяч за містом у таборі у Грековім лісі, — найбільш прийняте.

Всі польські мемуаристи й наочні свідки подій в Умані засвідчують, що після з'єднання Гонти із Залізняком польське військове командування в Умані роздало зброю всім, хто був в Умані й міг орудувати нею. На українських повстанців, що ввійшли до міста, стріляли поляки й жиди з вікон усіх домів. Відбувся безпощадний рукопашний бій, і в ньому впали по польській стороні згадані жертви.⁶

*) Кодецька книга, 34 і 118. Шульгин, 135.

1) Allen, V. E. D. "The Ukraine", 194 ст. 225.

2) Костомаров, 182.

3) Z dziejów Hajdamaczyzny, II, 31.

4) Zupanski — "Czasy St. Augusta, VII, 55.

5) «Киевская Старина» 882, 8, 805.

6) Польський мемуарист Крушельницький ("Z dziejów Hajdamaczyzny", II, 15) каже, що «майже коло кожного дому в Умані знайдено 30-40 трупів, що доказує, як запекло билися з коляями». Отже ясно, що йшлося про жертви бою, а не про «різання» безборонних.

І ось ми читаємо свідчення польських мемуаристів та наочних свідків подій в Умані, що навіть у час бою, коли пристрасі й жадоба нещадної відплати були розбурхані до краю, керівники повстання, особливо ж Гонта, докладав всіх зусиль, щоб рятувати якнайбільше польських жінок і дітей. Його заходами були врятовані дочка й син губернатора Умані Младановича — Вероніка, пізніше заміжня Кребсова, і Павло, що залишили свої спомини про ті події, і багато інших, яких Гонта казав відвести або до української церкви, або до квартири командування повстанців у домі українського міщанина Багатого, де окремі стійкі колії зберегли їх від небезпеки. В тих свідченнях говориться, що між урятованими було теж чимало жидів, які вихристилися. Малих дітей масово пощаджено й віддано на виховання довколишнім селянам. Польський мемуарист¹ подає, що після ліквідації повстання більшість тих дітей була відібрана від селян, і бідкається, що багато польських дітей таки залишилося й виростало як діти українських селян: »Не один із тих, які походять із шляхетської родини й парентелі, що мали сотисячні маєтки, сьогодні молотить, оре і жне, будучи тепер простим Грицьком, або Микитою, або Андрієм, замість того, щоб на нього інші робили«. В обличчі таких свідчень самих поляків всі закиди про кровожадність і особливу жорстокість коліїв являються тільки виплодом пропаганди.

Ілюстрацією тенденційного викривлення фактів із пропагандивних мотивів є залюбки повторювана, навіть деякими українськими істориками, версія »вимордування 400 дітей, учнів Василіянської школи«, тілами яких колії »загатили три студні«. Ми згадували вже, що на вістку про повстання студентів школи Василіян було розпущено на вакації раніше і в час облоги Умані їх залишилося менше, як половина.² Як тільки облога почалася, то ніччю всі українці, а між ними й чимало учнів школи Василіян, перескочили через вали до повстанців. Решту, приблизно сто учнів, — не дітей, а старших юнаків, — капітан Ленарт озброїв і разом з іншими поставив на палісадах, біля гармат і в будинку школи для боротьби проти повстанців. Так вони й загинули в бою в рядах польських оборонців. Це, очевидно, глибока трагедія, що майже сто українських

---

1) Рачинський, 105.

2) Рачинський, 17.

юнаків, учнів Василянської школи в Умані, в момент кривавої розплати українських повстанців із польськими найзниками були змушені захищати зі зброєю в руках поляків і загинули з рук коліїв; але у цьому ніяк не можна винити українських повстанців-коліїв.

Про вік тих студентів, яких тенденційно представляється як «дітей», знаходимо авторитетне свідчення учасника бою в Умані, Матвія Горбачука, одного з козаків Гонти. Суджений у серпні 1771 р. в Кодні Горбачук¹ зізнає, що в часі боїв в Умані він заколов трьох студентів: «Двох у віці ок. 20 літ, а третього молодшого». Отже ясно, що знищені в бою студенти були не «діти», але зрілі юнаки у віці військової служби, прийнятому сьогодні в усіх країнах світу.

Історія ж із с т у д н я м и в Умані, в які, нібито, колії скидали поляків та жидів, (а в уяві декого — дітей, учнів уніятської школи) була в дійсності так: коли до Умані стали напливати маси втікачів, команда міста, передбачаючи нестачу води, доручила копати нову студню. Було викопано глибоку на кільканадцять метрів яму, але натраплено на скелю і працю перервано. При очищуванні міста від трупів, а може й у час боїв, у ту «студню» й було скинено трупи та засипано землею. Дослідники цього питання вважають неможливим, щоб у «студню» можна було вмістити не кілька сотень, але навіть одну сотню трупів. Ясно, що в дійсні студні колії ніяких трупів вкидати не могли просто тому, що води із студень потребували українські мешканці міста, які залишилися в живих, і самі ж таки колії.

Документарною ілюстрацією дійсного ставлення коліїв до учнів Василянської школи, українців, є спомин одного із тих студентів Василянської школи в Умані.² Коли почалась облога Умані, — каже він — він пішов із братом, що теж був учнем Василянської школи, до церкви. Після Богослуження взяв він Євангеліє, а його брат орнат і ризи й разом з українським священником-василянином вийшли з міста. Коло палісадів колії, які облягали місто, пропустили священника-уніята, але задержали обидвох учнів, підозріваючи, що це ляхи. Та коли священник сказав, що це українці, його свояки, то й їх обидвох пропустили. По дорозі вони стрінули їхнього свояка Воюдського, теж учня Василянської школи,

¹ Коденська книга, ст. 83.

² Рилський. Рассказ современника. Киевская Старина, 1887, I, ст. 51-64.

а далі й одного із директорів школи, що теж утік із Умані. В дальшій мандрівці вони розлучилися. Автор спомену зайшов сам до селянської хати. Жінка, яка там жила, теж висловила підозріння, що він лях, бо й лице у нього не осмалене, й руки без мозолів. А все ж таки нагодувала і сказала, хай тікає собі далі. Мандруючи далі, він знову попав у руки коліїв, які хотіли його вбити як ляха. Але він заявив їм, що він українець, студент, заспівав їм цілу пісню «Пречистая Діво, Мати руського краю» і колії пустили не лише його, але й ще кількох полонених, яких підозрівали, що вони ляхи. Так ось у цьому короткому споміні очевидця, студента Василіянської школи, ми бачимо трьох студентів і одного з директорів тієї уніятсько-української школи та уніятського священика, яких колії не тільки не вбивають, але свобідно пропускають, як тільки впевнилися, що це не ляхи, а дійсно українці, байдуже, що уніяти-католики.

Розглядаючи релігійний момент у Коліївщині, ми звернули вже увагу на факт, що ні в ніяких документах, ні в ніяких споминах про Коліївщину не занотовано хочби дрібного збройного зудару православних коліїв із українськими селянами-католиками, чи навпаки, коліїв-уніятів із українськими православними селянами: це доказує, що чогось такого й не було. У цьому розділі, при розгляді обвинувачення коліїв у жорстокості, ми хочемо підкреслити, що й обвинувачення православних коліїв у жорстокому переслідуванні уніятських священиків є теж тільки пропагандивною вигадкою. Це виходить ясно із збереженого меморіялу кругло трьох сотень уніятських священиків із датою 22-го грудня 1768 року до польської влади у справі їхнього переслідування гайдамаками, переданого особисто житомирському намісникові радомиським деканом, о. Іваном Рохом Косцюшком. У ньому вичислено поіменно всіх п'ятнадцять уніятських священиків, що загинули в завірюсі Коліївщини; при тому там виразно засвідчено, що двох із тих жертв, брата Ничаєвські, загинули з рук своїх власних парохіян, а о. Шаповаленський загинув за те, що переховував у себе польку-дідичку, а коли вона померла, похоронив її на українському цвинтарі. З Коденської книги довідуємося, що й о. Фалінковський загинув із-за гострого конфлікту із власними парохіянами ще до початку Коліївщини.¹ Відомо, що на охоплених повстанням просторах було кругло дві тисячі уніятських

¹) Коденська книга, ст. 70-75 і 85-93.

парохій, отже там мусіло бути найменше дві тисячі уніятських священиків, а тому трагічна доля п'ятнадцяти із двох тисяч свідчить про винятковість їхньої долі. Для зрозуміння психози в періоді революції пригадуємо, що під час повстання Косцюшка поляки-католики повісили п'яťох своїх католицьких єпископів і багатьох священиків, обвинувачених у співпраці з москалями. Тож не диво, що у вогні розправи українських повстанців-коліїв із поляками загинуло й п'ятнадцять українських католицьких священиків.

Із того ж меморіялу довідуємося, що дуже багато уніятських священиків повернулось було до православ'я. Виглядає, що бажання виправдати себе перед польською владою за те спонукало їх по придавленні Коліївщини написати отой їхній меморіал, пересичений обвинуваченнями коліїв у тероризуванні уніятських священиків, у висліді чого вони, нібито, були змушені проти своїх переконань повернутися до православ'я. Але суджений у Кодні «п'іп» Старжевський,¹ обвинувачений у співучасті в убивстві уніятського священика Фалінковського, зізнає, що й він, раніше уніятський священик, і о. Фалінковський, який загинув у час Коліївщини, й багато інших уніятських священиків на Правобережній Україні повернулися з унії на православ'я в 1767 році, тобто за рік або й більше перед початком коліївського повстання, значить — про ніякий вплив коліїв на їхнє рішення мови бути не може.

В Коденській книзі є мова про вбивство в тому часі православного попа і православного ченця. Чи це значить, що колії переслідували й мордували православних? Нічого подібного! Із судових протоколів у цих двох справах довідуємося, що православного попа вбила його громада в переконанні, що це опир, який спричинює смерть, бо коли вибухла в селі пошесть, п'іп блукав ночами по цвинтарі і поміж хати. А православного монаха вбив п'яниця, який нічого спільного з коліями не мав і невідомо чому, бо він до того не признався. В обидвох випадках Коліївщина абсолютно ні при чому.

Вершком перекручування правди із пропагандивних мотивів є доказування жорстокости коліїв «фактом», який повторяють навіть деякі українські історики, нібито «на просторі 60 миль довгому і 40 миль широкому, від Дніпра аж до Бога не пощадили повстанці

¹) Докладніше про цю справу в розділі про Коденську книгу.

ні однієї людини, — старця, жінки чи дитини. Низку містечок, як Жаботин, Лисянку, Саврань, тридцять кілька сіл і біля 1.000 хуторів знищено у вогні дощенту. Адаже всього кільканадцять рядків після того твердження, повтореного українським істориком, там наведено звіт папського нунція Дуріні, згідно з яким у 1768 році загинуло 40 тисяч українців-уніятів. А на тому ж просторі, де колії »не пощадили ні одної людини«, жило в тому часі два мільйони українців-уніятів! То як же ж »не пощадили ні одної людини«, коли 98% залишилось в живих згідно із свідченням папського нунція? — Та головне, що й тих »40 тисяч« українців-уніятів, згідно з історичною правдою, загинули не з рук українських повстанців, але або як активні учасники повстання впали в боях проти поляків і москалів, або загинули пізніше з рук польських каральних відділів, що ними командував неймовірно кровожадний регіментар Стемпковський, прозваний українськими селянами »Кривавий Юзеф«. Із рук українських повстанців-коліїв не загинув ні один український селянин, православний чи уніят, за винятком хіба одиниць, що випадково були змушені — подібно, як сотня юнаків, учнів Василянської школи в Умані, — стояти зі зброєю в руках у рядах поляків проти коліїв. Згідно із правдою, масове винищення на просторі від Дніпра по Бог українськими повстанцями-коліями відноситься виключно до поляків і жидів й у ніякому випадку до українців, а »знищення у вогні дощенту« відноситься виключно до польських шляхетських замків і палаців. Українські оселі палили при здавлюванні повстання москалі й поляки.

Кількість усіх поляків і жидів, що загинули з рук українських повстанців в 1768 році, устійнити точно — неможливо. Поляки подають цифри від 50 тисяч до 200 тисяч. Найбільш правдоподібне приблизне число — 50 тисяч, разом, поляків і жидів. Всіх поляків на терені повстання було тоді кругло 200 тисяч, а жидів від 100 до 200 тисяч. Ясно, що загинули в основному дорослі мужчини: значить, жінок і дітей, які становили три четвертини загальної суми ок. 400 тисяч усіх поляків і жидів, загинуло дуже мало, бож власне три четвертини з усіх 400 тисяч залишилося в живих.

Гостра ворожість українських селян до жидів була спровокована самими жидами. На це звернули увагу й деякі об'єктивні жидівські історики. Жидів привезли в Україну польські пани, що загарбали собі українські

землі і зробили жидів своїми службовиками в безжалісному визиску українських селян. У кожному селі було дві або й більше корчми і жид, орендар корчми, з доручення пана визначував кожному селянинові контингент горілки, яку селянин мусів закупити на протязі року. Це було умисне розпиячування селян із метою морального розкладу й економічного визиску. Жидові винаймав пан українську церкву й жидові-орендареві мусів кожний український селянин платити за відчинення йому церкви на шлюб, хрестини, похорон, чи Богослуження. Це було страшним моральним приниженням, яке зроджувало в душі щоденно зневажаного українського селянина жадобу найжорстокішої помсти. Продаючи ж селянам товари, жиди очевидячки — як свідчать польські сучасники — підвищували ціни; селяни бачили це й мусіли мовчки терпіти. Врешті, жиди служили часто польським панам «оком і вухом» для викривання й доношення, що українці між собою говорять, що задумують, як кожний із панщизняних «хлопів» висловлюється про свого пана, підпивши собі в корчмі. Ілюстрацією такого дошкульного донощитва польським панам на українців є описана польськими мемуаристами пригода сотника Гонти. Ще далеко до подій в Умані, коли Гонта виїхав був із надвornoю козацькою міліцією поза місто для збирання вісток про дії коліїв, кількох жидів донесло Младановичеві, нібито Гонта потайки зустрічається з післанцями Залізняка і змовляється із Залізняком, щоб приготувати загибель усім полякам і жидам. Младанович доручив полякові полковнику Обухові стежити за Гонтою, й коли Обух застукав у Гонти якихось православних монахів, він заарештував їх і Гонту й відставив усіх до Умані. Там шляхтичі приготували були вже шибеницю й підвели під неї Гонту. Але при монахах знайшли тільки листи релігійного характеру. Младанович визнав, що вини Гонти немає чим довести, й Гонту звільнено.¹ Значить, у висліді таких то доносів Гонта був на волосок від смерти на шибениці. Чи міг він це забути? Інші жертви таких доносів не були такі щасливі й не один із них загинув на палі, або щонайменше зазнав катувань нагаями та припикання вогнем при допитах.

Своєю службою польським поневолювачам проти закріпачених українських селян, економічним визиском, розпиячуванням, обманом у торгівлі, провокаційним

1) Младанович, 79-80. Мощинський, 139. Ангонович, 106-108.

глумом над релігійними почуваннями українського люду з винаймом українських церков та слідкуванням за українцями й доношенням на них польським панам здобули собі жиди із власної вини глибоку ненависть жорстоко кривджених українських селян і виплекали в них жадобу грізної відплати.

Польські пани й жиди залюбки звали українських селян зневажливо »собаками« й поводитись із ними жорстокіше, аніж із правдивими собаками. Ці наруги при розплаті повернули зневажувані українці проти поляків і жидів.

У висновку стверджуємо, що Коліївщина була настільки, або й менше жорстока, як жорстокою буває кожна визвольна війна поневоленого народу. Якщо порівняти поставу коліїв супроти ворогів із поставою повстанців чи »бунтарів« американської революції, французької революції, селянських повстань у Німеччині, не говорячи вже про большевицьку революцію в 1917 році, то вона безмірно лагідніша й гуманіша. До того ж, при оцінці не можна забувати, що все, що робили колії супроти ворогів, було чинене в розгарі збройної боротьби і в афекті безпосередньої розплати із жорстокими гнобителями.

Як же ж повели себе поляки й москалі супроти українських повстанців?

Немає найменшого сумніву, що в бою всі вони готові були вбити кожного українського повстанця, якщо б тільки могли своє бажання здійснити. В тому ні крихітки не були вони гуманнішими, чи менше жорстокими, як колії.

Дійсну жорстокість і негуманність виявили поляки й москалі в розправі з полоненими українськими повстанцями та цивільним українським населенням після бою, діючи не у психозі бою на життя і смерть, а холодно-кровно, із премедитацією.

Кожна культурна країна, кожний культурний нарід шанує вимоги гуманности супроти полонених: не піддає їх ніяким тортурам, не карає їх смертю за участь у бою. Поляки повелись із усіми українськими повстанцями, що попали в полон, не виключаючи й важко ранених, жорстокіше, аніж древні римляни з повсталими рабами. Тортування, езекуція смертної кари й сам судовий присуд Гонті, як одному з головних керівників повстання, проведені з повним розмислом репрезентантами польського державного судівництва, гідні уяви найбільш

рафінованого садиста. Часто вживана у протоколах судових переслухань в Кодні фраза, що на поставлене питання допитуваний »спав і не відповідав« виявляє, що польські судді й кати допитували полонених українських повстанців при доведенні їх тортурами до тривалої непритомности, перевершуючи жорстокості середньовічних інквізицій. Такі звірства стосували репрезентанти польського правосуддя й польської влади на протязі поверх трьох років супроти ок. 30 тисяч¹ безборонних полонених, що їх москалі передали полякам на муки, в'язнів, дійсних і уявних учасників Коліївщини. Із 1954 коліїв, полонених москалями і переданих полякам, польський суддя Браніцький казав 700 повісити по різних містах і на роздоріжжях, других 700 — як сам він звітував королеві, »усіх герштів, покарав найжорстокішою смертю«.² 300 в'язнів Браніцький хотів подарувати королеві, але коли виявилось, що з харчами для в'язнів круто, польський король дав Браніцькому доручення повісити їх усіх, щоб заощадити на харчах. Значить, і сам польський король виявив себе здегенерованою морально людиною, для якої життя українського в'язня було менше варте, аніж життя собаки. Тільки 200 із тих в'язнів було вислано до Львова на тяжкі роботи.

Так само нелюдяно катовано тисячі в'язнів, захоплених поляками як підозрілих в участі в повстанні по його здавленні. В Лисянці озвірілий комендант польської армії казав заарештувати й без суду повісити 60 українських селян.³ Тисячам в'язнів обмотувано руки намоченим у дьогті клоччям, запалювано клоччя та воджено жертви з горіючими руками по селах, поки вони не гинули з попечення. Тисячам жертв відрубано праву руку й ліву ногу, або ліву руку і праву ногу й пущено на пострах населення.⁴ Тільки із двох сіл — Ружина й Каменоватої — четвертовано в Шаргороді 25 селян, учасників коліївського повстання.⁵

І все це проводила не якась групка катів. Це все роблено на протязі поверх двох років із доручення й під наглядом польських суддів. А коли в Кодні проведено катування й екзекуції, то польська шляхта справляла гульні, пиятику й оргії польських »пань« із москалями,

1) Моциньські, 150.

2) "Korespondencia Branickiego z krolem", 68

3) Гуслистий, 28.

4) Лола, 116.

5) Шульгин, 174.

при чому теж польські пані й панянки придивлялися звірським екзекуціям та накликали катів до завдання тортурованим більших мук.¹

Не меншу жорстокість, варварство та моральне здичавіння виявили й москалі. Московські старшини, які підступом і зрадою захопили Залізняка, Гонту й багатьох інших головних старшин коліївської армії та членів уряду відновленої української держави, любувалися биттям по лиці закутих полонених українських старшин, доручали бити їх прилюдно нагаями й дерти з них паси шкіри. Московський генерал доручив бити прилюдно нагаями теж жінку й малолітніх дочок Гонти. Важко ранених в бою повстанців, що попали в руки москалів, московські старшини казали топити в річці або закопувати живими ще в ямах. Полоненим запорожцям, що взяли участь в повстанні проти поляків, з доручення цариці московські судді доручали виривати ніздря, давати по кількасот ударів нагаями, випалювати тавро каторжника й засилати на каторжні роботи на Сибір.

Чи можна знайти подібну лютість, жорстокість і варварство в поведінці з воєннополоненими в історії культурних народів? Тому навіть ворожо наставлений до коліїв Скальковський признає, що поляки катували полонених коліїв «у спосіб, гідний індіанських дикунів».²

Важливим моментом в оцінці поступування учасників боротьби є ціль боротьби. Українські повстанці — колії боролися за величнй ідеї національної свободи й соціальної справедливості і якщо б у боротьбі за них колії й поповнили були якісь жорстокості, то велична ціль освячувала б засоби. Поляки ж і москалі боролися проти коліїв за гидкі цілі національного поневолення українського народу та соціального визиску й за збереження здегенерованого ладу шляхетчини й тому їхні ганебні жорстокості стають іще більше ганебними.

В виду цього, період Коліївщини являється дійсно нестерпною плямою ганьби: тільки зовсім не в історії українського народу, а єдино в історії польського й московського панства.

З метою приниження коліїв і Коліївщини польські історики залюбки підносять неграмотність і «темноту» тогочасних українських мас, мовляв, увесь «бунт» проти «Богом даних польських панів» був вислідом темноти й непросвіченості українського «хлопства».

1) Антонович, 67.

2) Скальковський, 135.

Це правда, що закутий у важкі кайдани панщини тогочасний український селянин був звичайно неписьменним. Та це власне було вислідом польського панування над Україною. Польська влада на Правобережжі, як і московська на Лівобережжі, знищила українське шкільництво й не залишила ніякої змоги для існування народного шкільництва. Це якраз Польща несла в Україну неграмотність, темноту, безпросвітність, неучтво. Польська шляхта й на польських землях обмежила право навчатися у школах до шляхетського стану, не припускаючи навіть думки, що й селянин повинен бути грамотним. А й про саму польську шляхту свідчить польський історик: »Дивна темнота огорнула польські уми, що колись так горнулися до світла, присвоюючи собі досягнення загального поступу і знання. Польська молодь, шляхетські сини, перестали їздити по науку на університети закордон... А якщо вже їхали, що траплялося рідко, то тільки для того, щоб набрати заграничного зовнішнього вигляду, мови й моди, яким товаришило зіпсуття. Такий панич, недовчений, повернувшись до краю, погорджував ним, але не думав зовсім про його піднесення і для особистої користи, сам нездібний до праці, користав з анархії та служив своїм і чужим знаряддям для остаточної руїни власної батьківщини... Духовенство навіть величні релігійні обряди знижувало до примітивної практики, а у справах приватної й публічної розгнuzданої неморальности стосувало вигідну мовчанку. Ані загальне пияцтво й розпушта, ані насміх із справедливости і правосуддя, ані явна продажність вітчизни не спонукували його вжити засобів, якими воно ще розпоряджалося.¹ В розділі про тогочасне польське суспільство ми навели свідчення польських сучасників про те, що неграмотність польської шляхти була масовим явищем і що навіть польські судді підписували виготовлені писарем судові документи хрестиками, будучи неписьменними. То й не диво, що українське селянство, як і все польське, прикуте панщиною до землі й перетяжене панщицзяними повинностями, було неписьменне, коли в ніякому селі школи не було, а й сам їх пан, польський шляхтич, був звичайно неграмотний. Суть справи в тому, що неписьменність закріпаченого українського селянства була вимушена польськими поневолювачами, а неграмотність польської шляхти була вислідом її нехоті

¹) Bobrzynski, M. — "Dzieje Polski". II, 219-20 i 227.

до освіти й замилювання до п'ятики та розпусти, отже випливала з її власної духовости.

Але і при таких безмірно мажких умовинах буття українського народу під польською окупацією між коляями було дуже багато грамотних людей. Всі польські мемуаристи засвідчують, що Залізник, запорозький полковник, був грамотний, освічений, а про Гонта навіть Равіта-Гавронський говорить, що Гонта «гарний, тридцятикількалітній мужчина, гладкий у поведінці з дамами, здобув освіту, як здається, в польських школах, не уступав нічим ніякому шляхтичеві».¹ Московські джерела засвідчують, що грамотними були й полковники Неживий, Швачка, Бондаренко. І в усіх свідченнях про дії коліїв читаємо, що колії відчитували селянам маніфест із закликом до повстання, значить у кожному відділі коліїв знаходилися письменні люди. Це було вислідом того, що на Січі існувала школа, де козаки, отже й ті гайдамаки, що перебували принагідно на Січі, здобували освіту.

При розгляді питання «культурности» й «некультурности» конечно звернути увагу на те, що письменність, тобто вміння читати й писати, та культурність — це дві окремі справи, яких не можна змішувати. З наведеного що лиш свідчення польського історика Бобржинського виходить ясно, що польські шляхтичі, які побували за кордоном і там здобули знання читати й писати та навіть говорити по-французьки чи по-німецьки, залишалися так само некультурними, як і їхні неписьменні брати-шляхтичі.

Низький рівень культури польського народу в тому періоді виявлявся насамперед у впертому зберіганні всіх форм фєвдального ладу в найгірших формах — і у практиці, і в переконаннях. Кожний польський шляхтич вірив, що Бог призначив польській шляхті панувати і сваволити та дав їй «хлопів», щоб працювали на нього і згідно з цим поводився зі селянами як із худобою («бидло»), яка вмє говорити. Нові соціальні кличі й ідеї, що народжувалися й оформлювалися в тому часі у Франції та в інших країнах Західньої Європи, польська шляхта не сприймала ніяк. Польський історик свідчить: «Пишучи історію Польщі двох останніх століть (т. зн. XVII і XVIII) ми не раз говорили про занепад освіти, про темноту, що огортала польські уми, й не допустилися ми в тому ніякого перебільшення. — Політична анархія запа-

¹) Равіта, II, 184

нувала в нас (т. зн. у Польщі, — П. М.) вже від XVI віку. На новітній лад і уряд не здобулися ми ніколи».¹

В умовинах державного буття, очевидно, знаходились і між поляками **одиниці**, що призадумувалися над новими течіями в Західній Європі і пробували переносити їх у Польщу (Гуго Коллонтай, Станіслав Конарський). Були й поети та письменники. Та це були одиниці серед мільйонів, байдужих або відверто ворожих до їх спроб, і те, що вони пробували робити, було як краплина води в пустелі, що губилося в загальній безпросвітності, неуцтві й ворожості до знання та поступу. Безпощадно ж придушені низи польського народу не мали змоги розвинути народню творчість.

Поневолений і закутий у кайдани шляхетської панцини український нарід не мав ніякої змоги вільно виявляти свої стремління. Здібні одиниці або були змушені ставати на службу ворога, або марнувались. І все ж таки ми бачимо, що і в тих неймовірно важких умовинах весь український нарід зберігає величні ідеї свободи і справедливості, зривається раз-по-раз до бою за свою Правду, плекає і далі збагачує народню творчість, пісні, думи, звичаї й обичаї. Об'єктивне порівняння не залишає сумніву, що культурно український нарід не стояв тоді нище від польського.

2. ГЕТЬМАН МАКСИМ ЗАЛІЗНЯК

Особа керівника повстання 1768 року, прозваного Коліївщиною, кульмінаційною точкою якого було проголошення в здобутій Умані у дні 22-го червня 1768 р. відновлення Гетьманщини й вибрання Максима Залізняка гетьманом вільної України, залишається й далі сповитою таємницею. Ким був Максим Залізняка, заки прийшов до Мотронинського монастиря, що сталося з ним після схоплення його зрадою москалями під Уманню й висланні його російською владою на Сибір? Певних і переконливих відповідей на ці питання не знайдено й досі. Відомими є тільки шість місяців його життя; решта — лише припущення.

Скальковський² у своїй праці про Гайдамаччину подав таку біографію Залізняка:

¹) Bobrzynski, II, 255.

²) А. Скальковський. — »Наезди гайдамаков«, ст. 191-2.

»На річці Громоклей, в Бобринецькому уїзді Херсонської губернії, де тепер село Алексіївка, жив старий запорожець Григорій Залізняк, бувший курінний товариш і полковий осавул, який до 1755 р. сидів зимівником на річці Сурі, Кодацької паланки, а опісля переселився туди. Із двох синів, молодший Максим заступав його у війську в Тимошівському курені. Запорожці того куреня говорили, що він був родом із Польщі, зі села Пиковець і щойно в 1740 або в 1750 р. прибув на Запоріжжя. Але всі погоджувалися, що Максим Залізняк був козак хоробрий, розумний, грамотний і довго служив у військовій пушкарській команді«.

Цю версію повторив повністю Д. Мордовцев.¹

Але її заперечив В. Ястребов.² Він твердив, що зимовник Залізнякового батька Григорія був не на річці Громоклей, але на Сугаклеї, правому допливі Інгула.

Скальковський пізніше зовсім змінив свою версію біографії Залізняка, «спираючи нову на знайденому в запорозькому архіві рапорті курінного отамана Тимошівського куреня,³ виставленому на вимогу російських властей 2-го серпня 1768 р. Згідно з тими зізнаннями, Максим Залізняк був сином жонатого запорожця, що жив у «польському» селі Івківцях. На Січ прибув він у 1755 р. і вписався до Тимошівського куреня. Зразу був він молодиком по різних козацьких зимівниках, а потім став членом пушкарської команди. Часто пропадав без вісти й тоді всі говорили, що він «пішов у піхоту», тобто приставав до гайдамацьких загонів. В 1762 р. бурлакував по Дніпровських риболовлях та в Очакові. Потім крився в лісах коло Лебединського та Мотронинського монастирів.

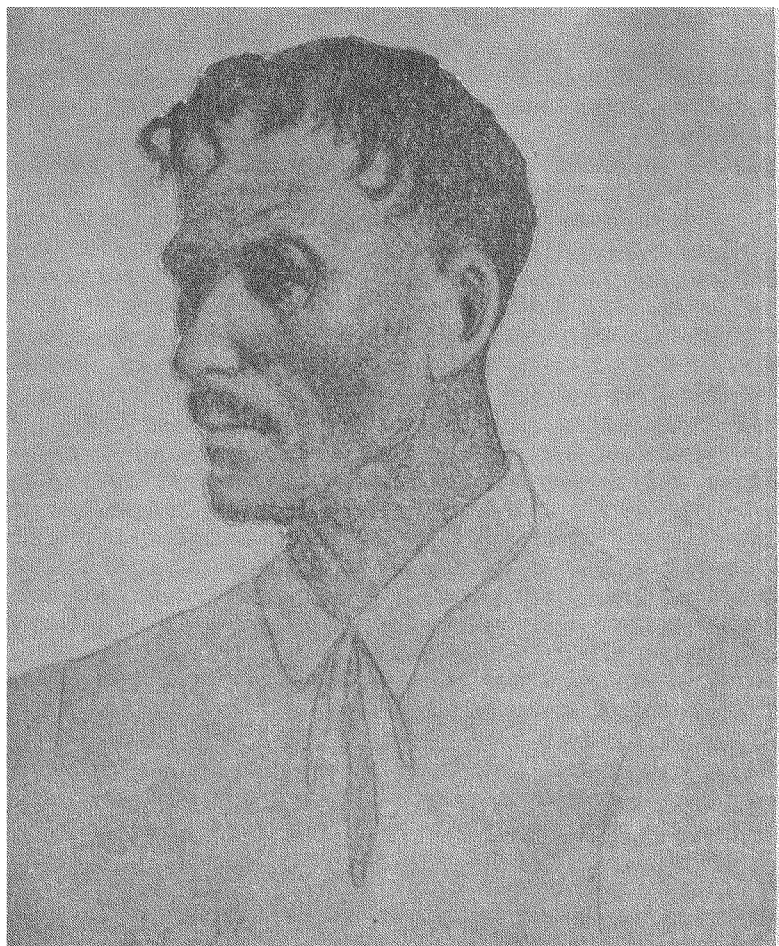
У протоколах слідчих зізнань самого Залізняка, писаних російською владою, подані зовсім інакші дані. Максим Залізняк, — записано там, — «із мужиків», Ієвлів син, родився в містечку Медведівці на Чигиринщині. Після смерти батька, коли Максимові було 13 років,⁴ він подався на Запоріжжя і там пробув 14 років. У листопаді

1) Д. Мордовцев. — «Гайдамаччина». 1884, ст. 163-4.

2) «Кієвская Старина», 1905, т. III, ст. 243.

3) А. Скальковській. — «История Нової Січі». Одеса, 1885, т. 2, ст. 349-50.

4) Цю інформацію, що Залізняк пішов на Січ «коли йому було 13 років», подає О. Гермайзе, покликаючись на судовий протокол зізнань Залізняка. Але в опублікованому в 1970 р. збірнику документів у протоколі зізнань Залізняка згадки, нібито йому було тоді 13 років, коли він пішов на Січ, не має.

Максим Залізняк

1767 р. пішов у «польські краї» й опинився послушником зразу в Онуфрієвському, а потім у Мотронинському монастирі.

Значить — існує три чи й чотири різні варіанти біографії Залізняка.

Але всі ті, хто приймав котрусь із них, не звернули чомусь ніякої уваги на важливий момент. Адже відомо, що всі, хто приходив на Січ, міняв своє прізвище, а ті запорожці, які приставали до гайдамаків, іще раз міняли

своє прізвище, щоб приховати свою участь у Гайдамаччині перед російською владою і перед кошовою старшиною. Так, напр., визначний провідник Коліївшини, Семен Неживий, у своїх зізнаннях на допиті, робленому російськими слідчими, виразно подає, що його батько звався Мусієнко. Прибувши на Січ, Семен змінив своє прізвище на Гончар, а приєднавшись до Залізняка, знову змінив його на Неживий.¹ Так само отаман Таран подає на допиті, що він звався Сабадаш, а, прибувши на Запоріжжя, змінив своє прізвище на Таран.² Ми не бачимо ніякої причини, чому в випадку Залізняка мало б бути інакше; навпаки, його провідна роль у плянованому повстанні мусіла бути додатковою спонудою змінити й те прізвище, що його він мав на Запоріжжі.

А тому, на самому вступі до прослідження біографії Залізняка до часу його виступу в ролі провідника коліївського повстання конечно встановити його прізвище по-батькові і прізвище, під яким він був записаний на Запоріжжі. Інакше, — шукати минулого Залізняка до приходу на Запоріжжя та в період його побуту на Запоріжжі під його іменем «Залізняк» це те саме, що шукати минулого Неживого з-перед періоду Коліївшини під іменем «Неживий», або в наші дні шукати походження й інформацій про молоді літа Сталіна у Грузії під прізвищем «Сталін».

На жаль, ніхто з дослідників на це не звернув уваги. Тільки В. Равіта-Гавронський³ виразно зазначає, що Залізняк «у реєстрах Січі був вписаний під іншим прізвищем», але не подає, під яким і звідки він зачерпнув цю відомість.

Прізвище «Залізняк», тобто людина, тверда, як залізо, — принадне, і його певно приймали собі теж інші козаки, які при вписі в запорізький реєстр міняли своє батьківське прізвище. До них, або й до таких, що тільки по-батькові звалися «Залізняк», але на Січі прийняли якесь інакше прізвище, відносяться, мабуть, ті відомості, що були зібрані про «Максима Залізняка, сина Григорія Залізняка».

Непереконливими щодо достовірності є й інформації, записані російськими слідчими в зізнаннях самого Залізняка. Навпаки. Немає сумніву, що сам Залізняк намагався, як і загал інших полонених, подавати російським

1) Гермайзе, ст. 65.

2) Там же, ст. 71.

3) Равіта-Гавронський, II, ст. 142-3.

слідчим неправдиві дані про своє походження і про своє минуле. А в той же час, — як це слушно завважив і Гермайзе, — «російський уряд, допитуючи пійманих гайдамаків, у тому числі й Залізняка, хотів добитися підтвердження від них, що ні Запоріжжя, ні духовество активної участі в Гайдамаччині не брали. Коли б було інакше, то це загрожувало дипломатичними ускладненнями: Гайдамаччина могла б бути витлумачена як інспірація Росії, бо Запоріжжя було під російською зверхністю».¹ В тому аспекті російським слідчим дуже підходила версія, що Залізняк народився «в Польщі», тобто в якійсь місцевості Правобережної України під польською окупацією, а потім бурлакував на запорізьких землях як неграмотний заробітчанин. Тому, коли Залізняк подав дійсно таку версію, то слідчий із задоволенням записав це, а якщо сам Залізняк не подав такого, то російські слідчі певно помогли йому саме таку версію свого походження й минулого подати.

А тому достовірні інформації про Залізняка починаються щойно з моментом, коли він з'явився в Мотронинському монастирі як організатор і керівник коліївського повстання; попереднє його минуле й само походження залишається сповитим серпанком невідомого й непевности.

Зовнішній вигляд Залізняка описаний в народньому переданні так: «Сидів на буланому коні, мав на собі червоний жулан, сиву шапку, сап'янці, шалевий пояс, за поясом пістолі, при боці шабля. Не старий іще чоловік, літ може сорок, а може й більше, і на виду повний, круглолиций, уродою хороший, на зріст невеликий та плечистий; вуси русяві, невеличкі, за вухом оселедець».² Вероніка Кребсова описує його як русявого, високого ростом. У російських судових актах Залізняка описується так: «Від народження йому 28 літ, росту великого, доуголиций, волосся темно-русяве, очі сірі».³

Скальковський та Д. Мордовцев у згадуваній їх характеристиці Залізняка подають, що «всі говорили про Максима Залізняка, що він був козак сміливий, хоробрий і грамотний»⁴ В. Ястребов подає, що Максим Залізняк був «добре грамотний пушкар».⁵ Равіта-Гав-

1) Гермайзе, ст. 38.

2) Куліш. Записки о Южной Руси. т. I, ст. 252-3.

3) Гермайзе, ст. 36.

4) Д. Мордовцев, ст. 163-4.

5) «Кіевская Старина», 1835, XII, 726).

ронські передає, що Залізник залишив на Січі «славу козака **грамотного**, відважного і спритного».¹ Доказом грамотности Залізника являються збережені два документи: перший із них, опублікований Скальковським в 1885 р., це паспорт, виданий Залізником запорожцям Поломаному й Бочці, що везли горілку в Січ, для свобідного переїзду через російські форпости. Паспорт підписаний: «А для лучшаго віроятія потверждения, собственною своєю рукою подписуюсь, Полк. Максим Железняк».

На ньому віза командира Орловського форпосту, Вульфа, з датою 19. VI. 1768 р. Другий паспорт, знайдений В. Пархоменком у московському архіві закордонних справ,² був виданий громаді містечка Теплика й Ф. Осадчому на те, щоб громада зберігала порядок і повинувалась Осадчому, як установленому козацькому старшині; під ним підпис: «Максим Залізник, полковник Низовській с товариством, 1768 года».

О. Гермайзе відкидає всі ці свідчення і ставить твердження про повну неграмотність Залізника на підставі того, що під зізнаннями Залізника, зложеними російським слідчим після схоплення його під Уваню, підписався за Залізника Іван Гонта. А намагаючись довести неавтентичність згаданих двох документів із підписом Залізника, Гермайзе вказує на те, що на одному є підпис «Железняк», а на другому «Залізник». Але, сумнівну вартість представляють власне сумніви і твердження Гермайзе. Щодо паспортів, то він не бере до уваги, що один із них виданий російською мовою для російської влади, яка й сама послідовно вживала, а російські історики й письменники ще й досі вживають зросійщену форму прізвища, «Железняк», а другий документ виданий українською мовою, для українців і тому на ньому чиста, українська форма підпису — Залізник. Ми ж і в наші дні часто зустрічаємо різну форму прізвища в підписах тієї самої особи, якщо вони писані раз українською, раз іншою мовами; а в ті часи особливо часто міняло форму прізвища, коли воно було вживане в підписах різними мовами — наприклад «Хмельницькі» в документах польською мовою і «Хмельницький» українською, або в чужих — Christopher Columbus у латинській мові, Cristoforo Colombo по-італійськи і Cristobal Colon по-іспанськи. А щодо підпису Гонти під зізнаннями Залізника, то невідомо, чи так сталося тому, що Залізник був

¹) Равіта-Гавронські, II, ст. 144.

²) Наезди гайдамак, ст. 191-2.

неграмотний, чи тому, що сам Залізняк або прикидався неграмотним, або відмовився підписувати зізнання, сформульовані довільно російським слідчим.

У всіх споминах сучасників Коліївщини називається Максим Залізняк «козацьким полковником». І сам Залізняк на московському допиті на поставлене йому питання: «При том войске ти какою старшиною к предводительству почитался, кем и когда учинен?» — відповідає: «При показанном войске я к предводительству почитаем бил полковником, в которое звание я избран теми запорожскими козаками, с которыми било у мене согласие . . . еще при вступлении нашем из Мотронинского монастыря».¹

З цього виходить, що козацьким полковником вибрали Залізняка в Мотронинському монастирі, чи вірніше, у військовому таборі біля Мотронинського монастиря, ті запорожці, які зібралися були там, щоб піднімати повстання. Про його становище на Запоріжжі у слідчих і судових протоколах ніякої згадки немає. В кожному разі, немає ніякого сумніву, що, проголошуючи повстання, Максим Залізняк був козацьким полковником, обраним запорожцями згідно з козацьким звичаєм і козацьким законом. З тією військовою рангою залишається Залізняк до підступного схоплення його російською владою. У протоколі зізнань Залізняка кажеться, що основне ядро повстанського загону становили 70 запорожців, до яких, іще в Мотронинському монастирі приєдналося 300 «из козаков и мужиков польских», тобто надворних козаків і селян Правобережної України: це були власне ті, що вибрали запорожця Максима Залізняка полковником, як керівником повстання.

Піднімаючи повстання проти польських окупантів, його організатори укладали плян воєнних дій, згідно з яким поділено територію Правобережжя на чотири райони повстанських дій та призначено повстанського командира для кожного району. Полковник Залізняк з основною силою повстанців іде через Жаботин-Смілу-Черкаси-Корсунь-Богуслав-Лисянку-Боярку на Умань, де скупчилися були найбільші маси польської шляхти, що тікала перед повстанцями, й найповажніші польські військові частини. Під Уманню приєднався до Залізняка сотник Гонта з надворними козаками пана Потоцького, руками яких польська шляхта сподівалася винищити

1) «Гайдм. рух на Україні в XVIII, Збірник документів». Київ, 1970, ст. 361, док. 207.

коліївських повстанців під командою Залізняка і 21-го червня 1768 р. з'єднані повстанські сили добули Умань.

М. Костомаров¹ наводить свідчення польських сучасників, що коли Залізняк підійшов під Лисянку й поляки пробували боронити місто, українські повстанці закликали їх до здачі, заявляючи: «Все одно — Гетьманщина буде, не встоїтесь!». А в російських рапортах про дії українських повстанців говориться виразно про те, що в здобутих місцевостях Залізняк та інші повстанські отамани встановляли «новий економічний і соціальний лад», проголошуючи всіх українців козаками. Це свідчить про те, що, вже починаючи повстання, організатори, а перш за все Максим Залізняк, мали ясну ціль повстання: відновлення Гетьманщини як самостійної української держави із справедливим соціальним ладом «без холопа і без пана». А тому зовсім логічним завершенням являється проголошення 22-го червня 1768 р. у здобутих Умані відновлення Гетьманщини й вибір ініціатора та керівника коліївського повстання, Максима Залізняка, гетьманом України. Ним був Залізняк фактично до схоплення москалями у дні 6-го липня 1768 р., тобто неповних три тижні.

Гермайзе ставить під сумнів відомості про вибір Залізняка гетьманом, бо про це немає згадки у протоколах зізнань Залізняка перед російськими слідчими. Залізняк, — каже Гермайзе — називав себе у слідстві лише козацьким полковником. Але ж у наведеній нами цитаті із протоколу, на якій спирається Гермайзе, Залізняк відповідає на виразно сформульоване йому слідчим питання, чим він був «у тому війську». «У тому в і й с ь к у» відповідає Залізняк, він був полковником. Про політичне становище Залізняка як гетьмана російські слідчі Залізняка або не питали, або не внесли того до протоколу свідомо. Інша справа, якщо б Залізняк, Гонта або хтось інший із визначних керівників повстання на слідстві заперечив вибір Залізняка гетьманом України; алеж такого заперечення ніхто досі ніде не зустрів.

А тому немає підстав ставити в сумнів, що Максим Залізняк був гетьманом України в червні-липні 1768 р.

Ані на початку повстання, ані в його ході, ані по здобутті Умані й відновленні Гетьманщини не виявив Залізняк найменшого бажання в'язатися з Росією, з російською владою на Лівобережній Україні, чи з частинами російської армії. Навпаки, ми зустрічаємо свідчення про

¹) Костомаров. — «Последние годы РП», ст. 127.

те, що коли під Умань підійшли частини російської армії ген. Кречетнікова, то це викликало в Залізняка і в Гонти затривоження й тільки заяви російських старшин, що російське військо старається винищити рештки польських конфедератів, а після того помаршує у глиб Польщі, або повернеться в Росію, зуміли приспати настороженість Залізняка й Гонти та здійснити запланований московським урядом підступ і зраду. Й на допиті, веденому російськими слідчими, не висловлює Залізник ніяких переконань про якесь пов'язання коліївського повстання з Росією. Подаючи версію, нібито до участі в повстанні намовив його в часі побуту в Мотронинському монастирі запорожець Осип Шелест, Залізник каже, що Шелест показував йому лист **запорозького кошового** із закликом до боротьби з поляками: власне — запорозького кошового, а не цариці, чи когось із російської влади. Значить, повстання й боротьбу українського народу проти польських окупантів уважав Залізник справою виключно українського народу, не пов'язаною з ніякою сторонньою силою. Залізник заявляє теж, що Молебень на інтенцію успіху повстання правили в Мотронинському монастирі ченці, як вони звалися, не знає, але не ігумен Мелхиседек Значко-Яворський, бо ігумена Яворського в тому часі взагалі в монастирі не було. Тобто — Залізник засвідчує, що ніякого пов'язання ігумена Мелхиседека Значка-Яворського, який шукав піддержки Росії в релігійних справах, із повстанням не було.

Розгортаючи повстання, Залізник дбає про організованість повстанських загонів. Він формує зростаючі сили повстанців у сотні, призначає отаманів, дає їм корогви і прапори, а отаманам пірначі, добуває для себе старшинські клейноди як ознаки влади. Чернявченко оповідає на допиті, що в Богуславі Залізник мав одну корогву й вісім прапорів. Під Уманню повстанське військо мало 16 сотених прапорів, пару мідних літаврів, мідний барабан і два пірначі. Осавулом Залізняка став запорожець Бурка.

7-го липня 1768 р. прийшов нежданий і непередбачуваний нищівний удар — із московської сторони. З метою ліквідувати незручне для Москви повстання українського народу, Москва застосувала метод підступу і зради, який вона майже двісті літ пізніше, в 1956 р., з таким самим успіхом застосувала супроти мадярських повстанців. Прикидаючись приятелями українців, командири російської армії запросили Залізняка, Гонту й інших

українських старшин на спільний бенкет і коли вони, не підозріваючи ніякої зради, відклали зброю й засіли до бенкету, москалі неждано кинулися на них і закули в кайдани; російське ж військо, яке після півночі скрито оточило табір головних повстанських сил під Уманю, кинулося на сплячих козаків, і заки ті могли зорієнтуватися, що це діється, в'язало їх та кувало в кайдани. В рукопашному бою більше як половина козаків зуміла вирватися з рук російських солдатів; але коло 850 українських козаків, табір із гарматами і зброєю й, найважлише, Залізняка, Гонта та інші головні керівники повстання опинилися в московських руках.

Виринає питання: як могли Залізняк і Гонта так необережно піти в московську пастку й дати себе зловити? Але, як ми вже згадали, так само дали себе заманити в московську пастку й потрапити до московських рук тим самим способом майже двісті літ пізніше керівники мадярського повстання, супроти яких москалі точно повторили свою методи підступу і зради. Необережність керівників мадярського повстання в 1956 р. ще дивніша, бож воно зверталось власне проти московської зверхності, а повстання українців під проводом Залізняка й Гонти скеровувалося проти Польщі, а не проти Росії. Справа в тому, що стосована Москвою метода підступу і зради надто чужа культурній європейській людині, й вона дає себе заскочити цією методою.

Підступно схоплених Залізняка, Гонту й інших українських старшин закуто в кайдани і зараз же, у присутності російського полковника Гурьєва, важко збито, а ранком наступного дня перед квартирою Гурьєва на його наказ відміряно кожному по 300 ударів. Після того їм зроблено допит і Залізняка з 73-ма іншими запорожцями як російських «підданих» відставлено до київської тюрми, а Гонту з усіма захопленими колишніми надворними козаками й селянами передано на суд полякам.

У давніших працях про Коліївщину певні відомості про долю Залізняка на цьому вривалися. Рачинський¹ думає, що Залізняка четвертовано у Львові; дехто з поляків думають, що Залізняка, як і Гонту, посаджено на паль. Вероніка Кребсова у своїх споминах подає, що Залізняк після схоплення його москалями зумів переодятися і втекти. Скальковський у своїй історії Гайдамаччини піддержує версію про втечу Залізняка й підсилює її знайденими ним в запорозькому архіві свідченнями за-

1) Raczynski. "Obraz polaków i Polski", т. I.

порожців про те, що вони бачили Залізняка між повстанцями в липні-серпні 1768 р. Так, напр., полковник Бутогардовської паланки Мусій Головка подав, що він 8-го липня (27-го червня) 1768 р. зустрів на запорізько-польському пограниччі відділ повстанців, і їхній командир сказав йому, що він є Максим Залізняк, якого російські війська витиснули з Умані. У вістках про бої коліївських повстанців із турецькими залогами в Голті і Балті 5-го липня (24-го червня ст. ст.) говорилося, що там брав участь сам Залізняк і російський генерал-губернатор в Києві Воейков, приймаючи ті вістки за правдиві, 13-го липня (2-го липня ст. ст.) вислав кошовому листа, в якому писав: «При Гарді 24 минулого місяця (т. зн. 5-го н. ст.) перейшли ріку Буг до 30 піших і до 20 кінних запорозьких козаків, які отаборилися в урочищі Романкове . . . З ними є головний командир розбишацької шайки, Максим Залізняк, який має при собі осавула з перначем, одну хоругву і 8 прапорів».¹

Але знайдені в 1930-тих роках судово-слідчі акти російської влади у справах Коліївщини заперечують усі ті вістки. З них ми довідуємося, що Залізняка з іншими схопленими під Уманню повстанцями-запорожцями доставлено до київської тюрми і 25-го (14-го ст. ст.) липня у київській канцелярії генерал-губернатора Воейкова Залізняка піддано допитах.

Полонені повстанці-запорожці сиділи в київській фортеці на допитах до початку вересня 1768 р. — босі й обдерті,² бо москалі ограбили їх з усього, що вони мали. Із судового акту довідуємося, що коли їх вели на езекуцію, то київський плац-майор Лбов виписав для них 51 свиту, 70 шапок, 49 сорочок, 56 штанив і 150 пар лаптів, щоб не переводити їх вулицею босих і півнагих.

У днях 4, 5 і 6 вересня (24, 25 і 26 серпня ст. ст.) відбулося засідання київської губернської канцелярії, на якому згідно з дорученням цариці Катерини винесено присуд; відносно Залізняка він звучав так:³

«Силою рескрипту високої її царської величності, постанов військового закону й розпорядку присуджено слідуюче: 1. Проведене київською губерн. канцелярією слідство виявило, що обвинувачений запорожець Максим Залізняк при помочі свого фальшивого твердження, нібито йому було наказом доручено захищати монастирі,

1) Скальковській. — «Наезди гайдамаков», ст. 197-8.

2) Гермайзе, ст. 75.

3) Там же, 77.

церкви й людей грецького віровизнання на території Польщі та винищувати поляків і жидів, приєднав до себе не малу кількість запорожців і польських підданих і пішов на гидке й богопротивне діло викликання в сусідній польській провінції спротиву й бунту тамошніх жителів, а потім, з'єднавшись з ними, не лише в різних містах, містечках і селах Польської України, але й на території світлої оттоманської Порти, на місцевості Балту й Голту напавши, допускався нелюдських розбоїв, грабежів і вбивств, а коли його і всю його шайку оточили війська її царської величності, збройною рукою ставив спротив, себе самовільно звав полковником й, одним словом, усьому злу був головним спричинником, керівником і виконавцем. Тому, оцінивши всі ці такі численні злочини, а зокрема з огляду на напад на землі великої Порти, яко найдружнішої Росії держави, з якою вона дійсно бажає перебувати в добросусідських взаєминах і у згоді, згідно з існуючими між обидвома державами договорами, її підданого Максима Залізняка як головного порушника граничного миру, колесувати, поклавши живим на колесо; але цю кару замінюється на кару биття батогом стоп'ятдесят ударів, вирізання ніздрів, випалення на чолі й на лицях тавра каторжника та на досмертну каторгу в Норчинську».

Цю варварську кару над провідником українського повстання проти польських займанців, Максимом Залізником, виконали московські кати в Орловському форпості над Богом 26-го вересня 1768 р. Екзекуцією керував бригадир Чортков, для охорони була призначена спеціальна конвойна команда на чолі з поручником Жеронкіним, якій в окремому наказі було доручено суворо берегти кожного в'язня так, щоб і вдень, і вночі при кожному в'язневі стояв із голою шаблею в руці московський солдат.

На початку листопада першу групу покараних, 71 козаків із Залізником, відправлено під сильною охороною маршем на Сибір. Але в часі задержки на нічліг в місцевості Котелька біля Охтирки 12-го листопада 1768 р. (1-го листопада ст. ст.) як це записано в офіційному рапорті, Залізник змовився з 51-им із в'язнів і з ними вночі виломав двері тюрми, розгромив поліцейний конвой і втік. Та тільки 16-ом пощастило. В погоні за втікачами москалі двох убили, а 33-ох зловлено. Між зловленими — кажеться в рапорті — був і Залізник.¹

1) »Киевская Старина«, 1882, кн. 12, ст. 568.

На цьому офіційні відомості, знані досьогодні, щодо долі Залізняка вриваються. Російський письменник Г. Державин у своїх записках¹ подає на підставі зізнання одного з в'язнів московської тюрми, що в кінці 1768, або на початку 1769 року Максим Залізник сидів у московській тюрмі, звідки його відставлено на каторгу до Нерчинська. Там він, мабуть, і загинув.

Але Голобуцький² наводить свідчення запорожця Д. Поповича, що Залізник, утікши з рук москалів, був серед повстанців Пугачова. Якщо це свідчення не відповідає правді, то воно являється гідним уваги доказом, що ім'я Максима Залізняка, як командира українських борців за волю й за соціальну справедливість, було відомим і славленим не тільки в Україні, але й серед наддонських повстанців Пугачова.

Серед українського народу залишилося ім'я Максима Залізняка особливо популярним. У народній традиції, в якій увіковічуються герої і їхні чини, але губляться суворі дати, Залізник залишався живим ще багато десятирок літ після своєї смерті. Численні спроби підняти нове повстання проти окупантів України після 1768 року в'язалися з іменем Залізняка. Й навіть селянські повстання у другій половині XIX століття породжували серед народу вістку, що це батько Максим Залізник повернувся із Сибіру й підняв нове повстання, щоб вибороти українському народові козацьку волю та повернути Гетьманщину.

3. ПОЛКОВНИК ІВАН ГОНТА

Найцікавішою й наймаркантнішою постаттю між провідниками коліївського повстання є Іван Гонта, хоч він і не був ані ініціатором повстання, ані головним керівником, але пристав до нього щойно в розгарі боротьби. Чуттєво — він полонює увагу і здобуває симпатії, якщо не найглибше признание в кожного, хто познайомився з його долею, своїм безприкладним героїзмом у перенесенні жахливих тортур із рук польських катів. У дослідників того повстання й холодних аналітиків причин і цілей повстання Іван Гонта викликає глибоке здивування й застанову загадковістю спонук, які заставили

¹) »Записки НТШ«, т. XIV, замітка Ол. Маркевича.

²) Голобуцький. — »Запорожское козачество«, ст. 415.

його приєднатися до гайдамацького повстання. Бо всі польські й російські дослідники того повстання, і навіть багато українських істориків, стоять вперто на становищі, що Коліївщина була тільки — соціальним бунтом «голо-ти» проти їхніх панів; а Іван Гонта до тієї соціальної категорії аж ніяк не підходить. Більше того: він заперечує їхню тезу.

Хто ж такий Іван Гонта?

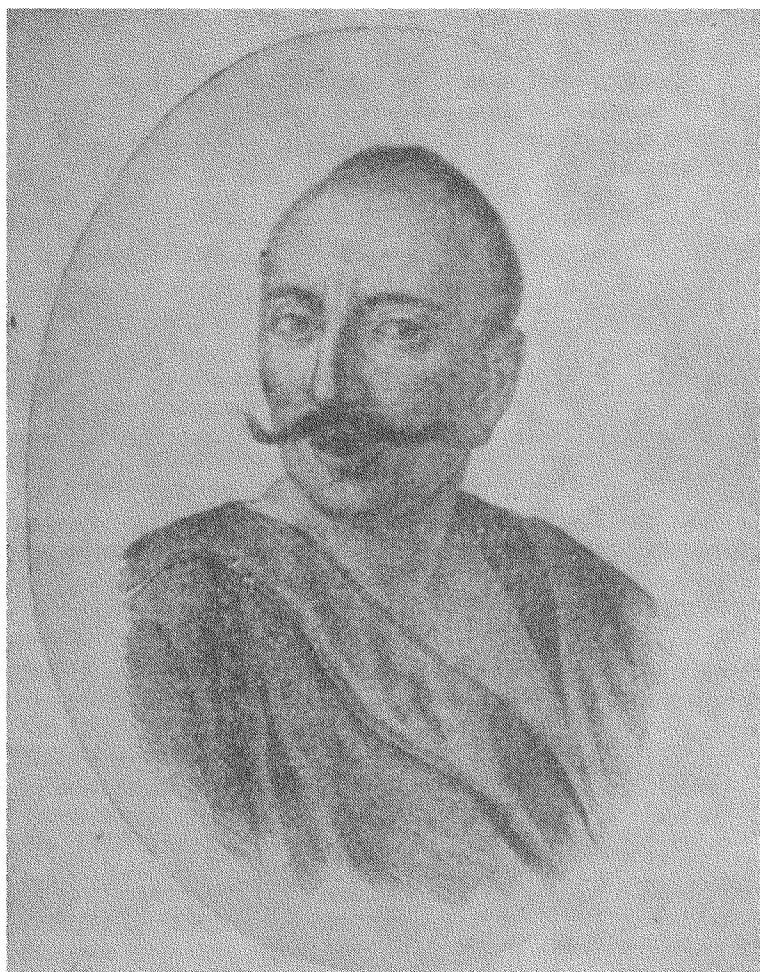
Інформації про нього, відносно досить докладні, маємо тільки з польської сторони, у свідченнях мемуаристів, які або особисто знали Гонту, або чули про нього безпосередньо від тих, хто сам мав до діла з Гонтою. Ясна річ, що поляки, як пошкодована сторона, яка в Гонті власне бачила головного спрчинника їхніх нещасть, уже навіть підсвідомо намагалися представити Гонту в найгіршому світлі. І якщо мимо цього вони все таки мають для нього вислови признання й пошани, то це мусить мати особливу переконливу вимову.¹

Найбільш вірогідними мусять являтися свідчення Вероніки Младанович, пізніше заміжної Кребс, дочки тодішнього губернатора Умані, Младановича, яка знала особисто Гонту кілька літ, зустрічаючи його дуже часто в домі свого батька, як сотника надворних козаків. У час Коліївщини Вероніка Младанович була дорослою панною, маючи 18 літ. Інформації про Гонту, що їх вона чула від свого батька, були інформаціями з першої руки, провіреними самим Младановичем як кількالكітнім його урядовим зверхником. А оцінка Гонти Веронікою Младанович-Кребсовою віддзеркалювала, без сумніву, опінію про Гонту польської шляхти в Уманщині, з якою дочка губернатора Умані щоденно зустрічалася.

У своєму спомині вона подає таку характеристику Гонти: «Гонта був гарний, добре збудований мужчина й до того він не тільки говорив, але і прекрасно писав польськи, а виховання його було таке, що й тепер (т. зн. на початку XIX ст.) його можна б було узяти за шляхтича».² Вона не подає дати народження Гонти, ані його вік у часі повстання, але згадує, що «коли мій батько приїхав в Умань (1757 р.), він застав уже там полковника Обуха і старшого сотника Гонту, селянина з Росошок».

¹) З-поміж українських істориків вичерпний і дуже гарний нарис п. з. «Уманський сотник Іван Гонта» дав Володимир Б. Антонович. (Друковано в час. «Кієвская Старина», 1882, XI і в українському перекладі в «Руська Історична Бібліотека», т. XIX, Львів, 1897, ст. 99-123.

²) Кребсова, ст. 78.

Іван Гонта

Вона, а також інші мемуаристи, згадують, що в час повстання Гонта мав чотири дорослі дочки й одного сина. З цього виходить, що за часів Коліївщини Гонта мав понад сорок літ.

Равіта-Гавронський подає: »Гарний, тридцятикількалітній мужчина, гладкий у поведінці з дамами, здобув

освіту здається в польських школах, не уступав нічому ніякому шляхтичеві».¹

К. Широцький подає, що Гонта «народився коло 1721 р. в селі Росошки, Уманщина... Коло 1755 його зробили сотником, Потоцький подарував йому Росошки й Урадівку».² Ця інформація доповняла б те, що подала Кребсова: виходило б, що в час коліївського повстання Гонта мав коло 47 років, а сотником став два роки перед приїздом Младановича до Умані.

Брат Кребсової, Павло Младанович оповідає, нібито Гонта родився на Поліссі і як мав 18 років, поповнив якийсь проступок, за який мав згинуту на шибениці, але батько Павла Младановича, що був тоді губернатором Умані, викупив його від кари сумою 4 тисяч польських злотих і записав його в надворні козаки. Це очевидна вигадка, бо коли взяти до уваги, що Младанович став губернатором Умані в 1757 р., то виходило б, що в час Коліївщини Гонта мав не більше як 29 літ, а при такому віці неможливо мати дорослих дітей. Цією умисною вигадкою хотів Павло Младанович змалювати великодушність свого батька.

Гонту характеризує Павло Младанович³ так: «Гонта козак пристійний, вродливий, високого росту, щасливий, милий цілій Україні, здобувши довір'я влади. Із простого козака зроблений сотником іще молодцем, потім оженився по власній уподобі, а не по примусі. Вийнятий із-під команди полковника Обуха й від самого Младановича залежний... одержав два села, Росошки і Хримву».

Невідомий автор спомину, залишеного в рукописі в польському архіві,⁴ який особисто знав Гонту, свідчить: «Гонта молодший від Залізняка, міцний, з оселедцем, голос грімкий, гарний мужчина».

А мемуарист Рачинський⁵ подає: «Гонта... умів він говорити, читати й писати по-польськи».

Про грамотність Гонти говорить виразно й відмічений майже усіма польськими мемуаристами факт, що Гонта, будучи сотником надворних козаків в Умані, провадив сам особисто скривану перед польською шляхтою пряму

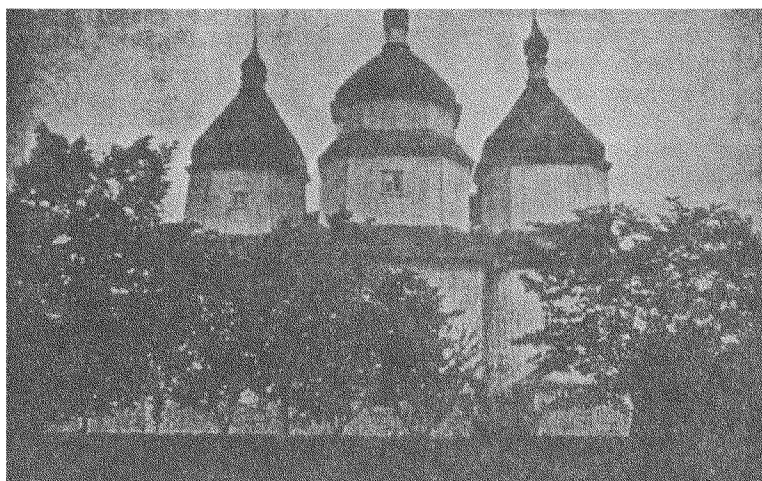
1) Равіта-Гавронський, II, ст. 184.

2) К. Широцький, ст. 21-22.

3) P. Mladanowicz — "Rzeź Humańska. (Z dziejów Hajdamaczyzny, I.)".

4) Biblioteka Narodowa w Warszawie. Рукопис ч .5623, ст. 96.

5) Рачинський, ст. 15.

Церква в селі Росошках збудована Іваном Гонтою (Росошки, повіт Уманськ)

кореспонденцію з воєводою Фр. Потоцьким, що жив у своєму замку в Кристинополі.

Всі польські мемуаристи свідчать однозгідно, що Гонта втішався незвичайною пошаною так серед козаків і селян, як і серед польської шляхти. Сам Потоцький вилучив Гонту з-під зверхности полковника Обуха, якому сотник Гонта мусів би підчинятись, і підчинив його прямо собі самому та подарував Гонті на власність два великі села — Росошки й Урадівку, які, за свідченням поляків, повинні були давати 20 тисяч злотих річного прибутку. Гонті, — свідчать польські мемуаристи, — Потоцький довір'яв у всьому більше, аніж будь-кому з польської шляхти.

Всупереч усім тим свідченням польських сучасників, ворожих Гонті, український історик О. Гермайзе¹ твердить, нібито «Гонта був не дуже грамотний, вірніш, не дуже освічений», спираючи свій осуд на збереженому в російських судових актах підписі Гонти під зізнаннями Залізняка після їх схоплення під Уманю москалями. Гермайзе забуває, що, — як свідчить Младанович, — Гонту й Залізняка на наказ російського полковника Гурьєва зараз по зв'язанні важко збито, а ранком по

¹) Гермайзе, ст. 37.

приведенні обидвох перед приміщення Гурьєва дано їм по триста ударів. З досвіду, будши в'язнем німецьких концтаборів, знаю, що вже по п'ятдесят ударах жертва попадає в гарячковий стан і починає маячити. Як же ж можна уявити собі, щоб Гонта після важкого побиття вночі і трьохсот ударів ранком міг «грамотно» думати й каліграфічно писати? Треба дивуватися, що Гонта в такому стані був іще спроможний взагалі якісь літери написати. Тому оцінку Гермайзе не можна вважати серйозною. Переконливим залишається свідчення польських мемуаристів, що знали Гонта.

Особливе довір'я Гонти в Потоцького викликало гостру задріть у польської шляхти і її бажання збутися якось Гонти. Тож коли на провесні 1768 р. Гонта виїхав із своїм відділом надворних козаків з Умані над річку Синюху, вони обвинуватили Гонту перед спеціальним уповноваженим Потоцького, Цесельським, у зносінах із гайдамаками й козаками і на доказ навели свідчення нібито уманських жидів, які, нібито, чули про те від сотника Дашка, що якраз помер. Вслід за тим на початку травня 1768 р. прийшов донос від полковника Обуха, що був у таборі над Синюхою разом із Гонтою, про заарештування ним трьох православних монахів, які намагалися потайки зустрітися з Гонтою й передати йому таємні листи. Тих монахів і знайдені при них листи доставив полк. Обух до Умані. Младанович негайно викликав Гонту до Умані й поставив перед шляхетський суд. Але арештовані монахи зізнали на допиті, що про ніякі зносини Гонти з гайдамаками чи запорожцями вони не чували, самі з ніким із гайдамаків, ні запорожців не зустрічалися, а листа до Гонти дістали від одного православного священика при нагоді побуту в Київській Лаврі на прощі. А в листі був тільки дружний привіт для Гонти від православного священика і прохання, щоб Гонта вставлявся в обороні православної віри. На підставі таких «доказів» обвинувачування Гонти у зв'язках із гайдамаками було надто безглуздим. Тому Младанович представив Гонті цілу аферу як вислід конфлікту Гонти з полк. Обухом і запропонував Гонті залишити військову службу. Але Гонта відмовився покидати становище сотника надворних козаків і заявив, що він залишається вірним Потоцькому.

Коли кілька тижнів пізніше до Умані прийшла вістка про виступ коліїв під проводом Залізняка і їхній марш у напрямі Умані, Младанович викликав усіх надворних

Уманський сотник Іван Гонга (рис. М. Фартуха)

козаків Потоцького до Умані й наказав усім їм повторити прилюдно на ринку присягу вірності пану Потоцькому. »Младанович, — каже В. Антонович¹ — кажучи про вірність і домагаючися присяги на ім'я Потоцького,

¹) Антонович, оп. цїт., ст. 109.

розумів вірність Речі Посполитій, польській шляхті та конфедерації, що постала серед неї. Гонта, зі свого боку, обмежуючися суворо формулою вірності воеводі, мав на оці виключно особу останнього». На спеціальному бенкеті, влаштованому після того, Младанович гаряче апелював до сотника Гонти, щоб той залишився вірним присязі, а окрема делегація жидівського кагалу принесла в дарі Гонті полумисок червінців та інші вартісні дари і прохала Гонту захищати жидів перед гайдамаками.

Після цього сотні козаків під командою польських полковників Обуха й Магнушевського та українських сотників Гонти й Уласенка вирушили в поле проти маршуючих на Умань коліївських повстанців. Ранком 18-го червня 1768 р. коло Соколівки вони зустрілися з маршовими колонами повстанців. Обидва війська задержалися проти себе. Тоді Гонта заявив польським полковникам Обухові й Магнушевському, щоб вони забиралися в Польщу, а всіх козаків закликав приєднатися до повстання під проводом полковника Залізняка за волю України. Хто з козаків хоче, — казав Гонта¹ — може разом з Обухом і Магнушевським вертатися в Умань. Козаки всі до одного заявили за приєднанням до коліївських повстанців. Гонта й Залізник виїхали перед своє військо і дружньо поцілувалися. Обидві збройні частини з'єдналися в одну повстанську українську армію й подалися на Умань.

Неможливо повірити, що такий драматичний момент, коли дві військові сили, які мали б знищити одна одну, стали проти себе без одного пострілу, прийшов без попереднього домовлення обидвох командирів — полковника Залізняка й сотника Гонти. Значить, Гонта мусів бути вже далеко перед тим у зв'язку із Залізняком, і його рішення приєднатися з усіма надвірними козаками до коліївського повстання мусіло бути прийнятим багато раніше.

Свідчення польських очевидців говорять переконливо про те, що Гонта намагався звести конечність кривавої розплати до мінімуму. Для того він запропонував обложеним в Умані полякам і жидам піддатися, запевняючи їм безпечний переїзд в Польщу так, як це він шопиш зробив із польськими полковниками Обухом і Магнушевським, яким навіть дав спеціальну козацьку охорону для безпечного доставлення їх поза передні стежі пов-

¹) Тучапський, ст. 127; Мощенський, ст. 147; «Кіевская Старина», 1882, I, ст. 523.

станців. Гонта теж особисто пішов до брами Умані на переговори із Младановичем. Але поляки зламали шановані всіми культурними народами вимоги воєнного права: вони чинно зневажили мирову делегацію українських повстанців і пробували вбити самого Гонта, який приїхав до міста на мирні переговори. Цим поляки спровокували безоглядність і жорстокість повстанської розправи з ними.

Кребсова і Младанович, як наочні свідки свідчать, що й після того, коли в Умані спалахнула спровокована поляками безпощадна кривава розправа повстанців з їхніми гнобителями, Гонта намагався з усіх сил рятувати від загибелі кого лише міг з-поміж польської шляхти. Тільки завдяки особистій інтервенції Гонти врятувалися від смерті діти губернатора Младановича, Вероніка, пізніше заміжна Кребсова, і Павло Младанович та багато інших, яких Гонта казав відвести в безпечне місце в українську церкву, або в мешкання українського міщанина українського міщанина Багатого, де їх стерегла повстанська сторожа.

Ця поведінка Івана Гонти — намагання навіть у розгарі рукопашного бою на життя і смерть, коли розбурхані пристрасті кривавої розправи вириваються з-під усякого контролю, зменшувати якомога розлив крові й рятувати від неминучої загибелі насамперед польські й жидівські жінки та діти, й зокрема факт, що, приєднуючись до повстання проти польських займанців, він не вбиває сам, ані не каже іншим вбити польських полковників Обуха й Магнушевського, але помагає їм рятуватися від загибелі, свідчать про гідну подиву шляхетність, великодушність і гуманність Івана Гонти. Для порівняння пригадаємо, що коли після захоплення Умані москалями на приказ російського полковника Гурьєва прилюдно, на очах урятованої Гонтою польської шляхтянки 18-тирічної Вероніки Младанович, по-варварськи бито нагаями дочок Гонти, з яких наймолодші ще й 16 літ не мали, то тій польській шляхтянці не прийшла навіть думка стати в обороні катованих українських дітей, чито з почуття гуманности, чи з почуття вдячності супроти Гонти за врятування їй життя, хоч сама вона у своїх споминах підкреслює, що москаль Гурьєв був особливо ласкавий до неї і тому вона могла сподіватися, що її інтервенція в обороні катованих дочок Гонти знайде успіх у російського старшини.

По здобутті Умані повстанцями Гонта береться з імпо-

ноючою діловістю та енергією до державотворчої праці. На Козацькій Раді в Умані 22-го червня 1768 р., коли то було проголошено відновлення Гетьманщини як суверенної Української Держави й обрано Максима Залізняка гетьманом вільної України, Івана Гонту, волею козаків і українських селян, було обрано уманським полковником.¹ Воля й рішення українського народу, очевидно, без порівняння важливіші, аніж рішення польського пана Потоцького, й тому в історії України Іван Гонта мусить залишитися назавжди як полковник Іван Гонта. Сотником надворних козаків він був тільки до моменту відновлення суверенності Української Держави 22-го червня 1768 року.

Як адміністраційний і військовий комендант Уманщини, полковник Іван Гонта заводить лад і порядок в Уманщині, організує зі селян нові повстанські загони й висилає їх прочищувати від польських займанців решту України. Уманщину поділено на сотні і призначено скрізь сотників, що мали бути військовими й адміністраційними зверхниками, регулювати доставку провіантів і податків, набір до війська та інші справи, згідно із зарядженнями, що були вислані скрізь за підписом Гонти.²

Під кінець третього тижня у висліді підступу і зради командування російської армії, очевидно на доручення російської царичці, полковник Гонта разом із гетьманом Максимом Залізняком та багатьма іншими повстанськими старшинами опинився в руках москалів як політичний в'язень. Російські вищі старшини, полк. Гурьев і пор. Кологрівов, які особисто керували тією зрадницькою акцією, важко збили закутих у кайдани повстанських старшин, а другого дня як вступ до переслухань казали дати кожному по 300 ударів. П. Младанович свідчить,³ що на протязі кількох днів, заки Гонту передано полякам, на наказ російського полковника Гурьева й за апробатою російського генерала Кречетнікова, Гонту бито по три рази на добу так, що все його тіло було вкрите ятрюючи ранами. Тільки з малим сином Гонти зміг сотник Уласенко, вирвавшись із рук москалів, втекти на Волощину. Дружину й чотири дочки Гонти на наказ російського полковника арештовано і прилюдно кілька днів під ряд катовано різками за те, нібито, що вони не донесли польській владі про задуману зраду Гонти.

1) Тучапський, ст. 137.

2) Мощеньскі, ст. 145; Младанович, ст. 103.

3) Младанович, ст. 111.

Портрет Івана Гонти, робота невідомого польського маляра;
зберігається в Дніпропетровському Історичному Музею. на
зворотнім боці полотна дата: 14 січня 1822 р. і напис
польською мовою:

Stawiony przed Hetmana Xawerego Branickiego, zapytany: "Jak śmiałeś, bestyo, taką rzecz czynić?" — Gonta dobył pismo i powiedział: "To nas do tego skłoniło, na, czytaj, bestyo!" A Branicki odebrał pismo, na, powiedział, gotuj się na śmierć, jutro będziesz ćwiertowany w Serbach, R. 176(8), a pismo odesłał Branicki do Senatu".

Видвигнення російськими вищими старшинами такої »причини« так само перфідне, як варварсько жорстоким було саме катування жінки й дівчаток, бо ж кожній нормальній людині є безсумнівним, що Гонта не міг говорити про задумане ним приєднання до повстання своїм малим дочкам, а й дружині ледве чи звірився з цим. І весь маєток Гонти був сконфіскований і — як свідчить Младанович¹ — російський генерал Кречетніков усе рухоме майно присвоїв собі.

По кількох днях жорстоких катувань російська військова команда передала Гонту, як польського підданого, разом з усіма іншими полоненими повстанцями польській владі, за винятком запорожців, яких трактовано як російських підданих.

У польському слідстві продержано Гонту місяць. Його держано, як подають поляки, у викопаній ямі з кайданами на руках і ногах і часто допитувано при стосуванні тортур. Врешті йому відчитано присуд польського суду: на протязі 10 днів Гонті повинен кат здерти кожного дня пояс шкіри із хребта, 11-го дня відтяти обидві ноги, 12-го обидві руки, 13-го вирвати серце, а 14-го відтяти голову й пошматувати тіло так, щоб частина була прибита на шибениці 14 найбільших міст Правобережної України під польською займанщиною. Браніцький, а за іншими свідченнями Потоцький, не міг знести виду катувань і того, що Гонта »плюгавив поляків та польського короля«, і третього дня казав стягти жертві катувань голову й виконувати решту присуду на трупі.

Про імпонуючо мужню поставу Гонти в часі тортур і смерти залишилося багато свідчень. Тучапський² каже, що Гонта »переніс справедливу кару з повною мужністю і приготувався до неї як слід«, маючи на думці, що перед смертною карою Гонта висповідався і запричашався. Охоцький,³ спираючись на розповіді очевидців, подає: Гонта вийшов на місце кари з лицем веселим і спокійним, немов би він ішов до кума на хрестини. Кат відірвав йому пасмо шкіри, кров бризнула, та лице гайдамаки не змінилося; здерли друге пасмо шкіри, тоді Гонта сказав глядачам: »От, говорили, що буде боліти. Ані трішки не

¹) Там же, ст. 114. Це свідчить, що злодієм і грабіжником був у дійсності російський генерал, а не українські повстанці-колії, які лише відбирали в польських зайд те, що ті всупереч Божим законам здерли з українських селян; російські генерали і старшини крали та грабували в чужій країні чуже майно.

²) Тучапський, ст. 145.

³) Ochocki: "Pamiętniki", т. I, ст. 108.

болить!» Чудна сила волі! В інших обставинах ця людина могла б доконати великих діл!» Цитований Антоновичем¹ анонімний польський шляхтич, що залишив свій спомин у рукописі, оповідає: »Полоненого беріг по ночах один із товаришів панцерної хоругви. Після того, як був прочитаний присуд, напередодні кари, той товариш, який підозрівав, що Гонта заховав дещо зі здобичі, звернувся до нього з таким проханням: »Пане полковнику! Завтра все земне буде скінчене для вас; чи не вважаєте можливим лишити що-небудь на спомин небагатому воякові, що проводить з вами останні хвилини?» — »Радо, — відповів Гонта. — Нагадайте мені завтра, я подарую вам пояс«. Товариш усю ніч думав про багатий пояс із золотоголава і на другий день, як тільки Гонту вивели з темниці, він обернувся до нього: »Пане полковнику, дозвольте пригадати вам обіцяний пояс!« — »Я не забув, — відповів Гонта з погірдливим усміхом, — перший пояс, що здеруть із мене, буде для вас«.

»Думаємо, — робить заключення Антонович, — що таку повну холоднокрівність і самоопанування перед тяжкою варварською карою міг показати тільки чоловік глибоко переконаний у правді своєї справи і в чистоті принципів та спонук, що керували ним«.

З яких же саме спонук сотник надворних козаків Іван Гонта приєднався з усіма своїми козаками до коліївського повстання? Соціяльний гніт, нахил до грабежу, жадоба особистої наживи? Таких мотивів не підсовують Гонті навіть найбільш ворожо наставлені до українського народу польські історики, бо це було б надто недоречним. Про соціяльно-економічні мотиви особистого характеру мови не може бути, бо ж Гонті подарував Потоцький на власність два села, що приносили двадцятикратно стільки, як нормальна платня сотникові надворних козаків, а Потоцький обіцяв іще більше нагороди й добути шляхетство Гонті, якщо він залишиться вірним Польщі. А приєднуючись до коліївського повстання, Гонта у випадку успіху тратив ті села, бо ж колії проголосили знесення шляхетського ладу й панщизняних повинностей, а у випадку невдачі повстання — його чекала втрата всього майна і власного життя. Не може бути мови і про якийсь нахил до грабіжництва, бо так свідчення поляків, які знали його особисто, як і видані Гонтою по відновленні української держави розпорядки вказують виразно на нахил Гонті до зберігання суворої суспільної дисципліни

1) Антонович, ст. 123.

і правопорядку. Жадоба особистої наживи? Теж безглуздий закид, бож нащо її було Гонті, який із власної спонуки власними коштами збудував у своєму селі Росошках велику церкву для українських селян.

Тому ворожі історики, які не хочуть признати, що тільки ідейні мотиви могли керувати Гонтою, називають їх якоюсь «загадкою» або «незною і трудною до вияснення інтригою».

Об'єктивний дослідник мусить признати, що єдиним мотивом рішення Гонти приєднатися до коліївського повстання, ризикуючи втратою всього свого майна і власного життя, міг бути чистий, ідейний патріотизм: щира любов до України й поневоленого українського народу, та бажання, не жаліючи для цього найбільших особистих жертв, допомогти своєму народові визволитися з важкого ярма та повернути собі волю у своїй відновленій самостійній державі.

В. Антонович у своїй монографії про Гонту дуже влучно зауважує,¹ що тільки коли дивитися на дію Гонти та на мотиви його переходу до коліївського повстання з ворожої точки зору, зі становища шовіністичної польської шляхти або принципово ворожо наставлених до кожного вияву визвольних змагань українського народу московських істориків, тоді і дія Гонти, і її мотиви виходять чимсь загадковим, нежданим, вислідом якихсь нероз'яснених інтриг, на які, зрештою, у споминах польських сучасників навіть натяків ніяких немає. Але «кольорит цей щезає, коли ми подивимося на цю подію з того погляду, що був притаманний у свій час українськом у народові; тоді стане зрозуміло, що Гонта діяв із-за переконань, які глибоко вкоренилися в народі, із-за свідомого обов'язку стати в боротьбі, що обхопила країну, на боці свого народу, його прав, віри й національності, та принести цьому ділові в жертву і свою кар'єру і своє суспільне становище».

Високо оцінила Івана Гонту й редакція «Київської Старини», яка опублікувала багато матеріалів про Коліївщину. В редакційній примітці до поміщеної в тому журналі фотографії жінки полковника Івана Гонти, сказано² про Гонту:

»Він приніс себе в жертву народові в час, коли (український нарід) був на краю загибелі. Його одчайдушний порив підносить народнього духа, спинає розгойдане

1) Антонович, ст. 100.

2) «Кіевская Старина», 1883, кн. 9-10, ст. 327.

море шляхетської розгнужданости і пристрастей, наносячи їм останній і найважчий удар, та в потоках крові і страхіттях смерті спасає нам нашу віру й народність. Треба було мати великий ум й особливо шляхетні почування, щоб могли в одному моменті з невисокого п'єдесталю схопити складний і заплутаний хід подій, знятися понад них і задивитися в будучину; треба було мати геройську душу, щоб в обличчі існуючих страхіть та повної безнадійности, непереборних перешкод, забувши про все на світі і про себе самого, кинутись у вир народного пориву, що заклекотів довкола. Це був геройський чин, довершений молодим до того й опісля сотником».

4. ПОЛКОВНИК СЕМЕН НЕЖИВИЙ

Наймаркантнішою постаттю Коліївщини після Залізняка й Гонти являється Семен Неживий, про якого збереглося відносно багато певних інформацій.

Згідно з тим, що подав сам Неживий на допитах, проведених російськими слідчими після його схоплення, він народився в містечку Боровиці коло Чигирина, де його батько Лукіян Мусієнко, родом з Єреміївки, Переяславського полку на Гетьманщині, переселився був на короткий час. Коли Семенові було пів року, його батьки повернулися на Лівобережжя, до Єреміївки. Шість літ пізніше до них заїхав був гончар Влас Терещенко, й Лукіян Мусієнко віддав свого шестирічного сина Семена Терещенкові на науку гончарства в Чигирин. На цій науці пробув Семен шість років. 13-літнім хлопцем він пішов на Запоріжжя, де його вписано в Уманський курінь, міняючи, як це було звичаєм на Січі, його прізвище на Гончар. На Запоріжжі працював він у різних місцях «риболовного промислу», а потім пішов до «польської» України. На першому допиті він подав, що по кількох роках бурлакування на Правобережжі він осівся в Медведівці, оженився і жив там із жінкою у власній хаті аж до схоплення його москалями. На другому допиті він уже подав що інше: шість років тому він оженився в Суботіві з дівчиною Явдохою і мав із нею сина Степана, але потім пішов у гайдамаки і що сталося з його жінкою та сином, він не знає; у Медведівці була його військова квартира, але своє майно він держав у домі Квасневсь-

кого. Котра з тих версій правдива, або чи взагалі все те, що він подав на слідстві, чи, вірніше, що записано у протокол слідства про його минуле, — невідомо, бо інших свідчень щодо того немає.

На першому допиті Неживий подав, що він добровільно приєднався до Залізняка і змінив своє прізвище на Неживий, бо Залізняк закликав до боротьби всіх, хто готовий боротися за віру православну. Він був у Мотронинському монастирі на Молебні й вирушив разом із Залізняком, але в Корсуні відділився, бо там приїхали були люди з Канева і просили його дати їм захист перед польськими конфедератами. На другому допиті він уже каже, що на Зелені Свята в його село приїхало чотирьох запорожців на чолі з Ковалем і вони змусили його йти до Залізняка в Мотронинський монастир, звідки вирушив із Залізняком. Але по дорозі у нього виринув сумнів, чи Залізняк дійсно діє за дорученням із Січі, тому постановив залишити його.

З цих явних протиріч у протоколах двох зізнань видно переконливо, що Неживий не хотів говорити москалям правду про своє минуле.

Із свідчень інших знаємо, що Семен Неживий, якого вже в Мотронинському монастирі звали уманським отаманом, належав до ядра організаторів повстання, які із Залізняком прийшли зі Запоріжжя. Згідно із пляном воєнних дій повстанців, він як полковник повстанського загону, став комендантом південно-східньої частини Правобережної України. Від Залізняка він відлучується в Лисянці і йде із своїм відділом у Черкащину й Чигиринщину, де грабували банди польських конфедератів, грабуючи й мордуючи українських селян та міщан. 20-го червня н. ст. Неживий здобув Канів, а далі Медведівку, яку зробив своїм осідком, Мошни, Крилів, Черкаси й Чигирин. На протязі червня й першої половини липня 1768 р. Неживий очистив майже всю південно-східню частину Правобережжя від місцевих поляків та зайшлих польських конфедератів. На звільнених теренах полковник Неживий заводив лад і порядок, як це признає навіть Равіта-Гавронський — і встановлює козацьку адміністрацію. У рапорті до цариці з датою 19-го червня ст. ст. (30-го червня н. ст.) Рум'янцев писав: »Коли з Канева тікав полк. Зеллер зі своїми (польськими) жовнірами, то запорожці гналися за ними по Дніпрі човнами і, здігнавши, декотрих віддали в руки смерті, а тоді вернулись і

1) Равіта-Гавронський, т. II, ст. 155-160.

живуть досі в містечку Каневі, заводячи там новий економічний лад, для чого визначений уже економ із тамошнього міського населення, писар грецького віроісповідання».¹

Неживий дбав на кожному кроці про дисципліну повстанців, ставав в обороні кривджених, не дозволяв, щоб будь-кому з українських селян і міщан сталася яка кривда, і брав від управ місцевостей, де він побував із своїм відділом, письмове свідчення про те, що він нікому з українців ніякої кривди не вчинив. «Всюди, — каже Равіта-Гавронський, — де він побував і діяв, брав письмове свідчення про спокійну поведінку його ватаги».

Суджений у Кодні селянин Іван Ботвиненко,² роджений у Лубенщині, але осілий в селі Сегединцях, зізнає: як почалася Коліївщина, приїхав до Сегединець із відділом козаків запорожець Неживий. Він скликав сегединців на збори, прочитав їм якісь накази, пояснив причину і ціль повстання та закликав пристати до повстання. Ніяких грабежів, ні напастей Неживий не чинив, не забрав у нікого навіть одного коня й по зборах від'їхав до Лисянки, де тоді перебував Залізняк. Зразу ніхто не пристав до Неживого, але зараз після цього чотирьох сегединців догнали його і пристали до відділу. Більшість відділу Неживого залишилася із Залізником, що йшов на Умань, а Неживий із малим відділом подався в іншому напрямі. В Тарасівці він довідався, що там тількищо були якісь «гайдамаки», які грабували селян. Неживий мобілізує селян Тарасівки й сусідньої Кирилівки, з ними і своїм відділом доганяє тих «гайдамаків» під проводом якогось Гайдаша в селі Пединівці і змушує того Гайдаша віддати селянам усе, що той у них забрав.

У збереженому документі³ мешканці Канева засвідчують: «Той же вищезгаданий отаман (Семен Неживий), будучи в городі нашому Каневі, мешканцям тутешнім ніякої кривди не чинив, а тільки брав від канівських міщан для прохарчування повстанців те, що вони могли дати, й ніяких грабежів супроти християн не допускався. В тому ми, козаки й міщани канівські, даємо йому, вищезгаданому отаманові війська запорозького, квитанцію з нашими власноручними підписами в доказ».

У документі, виставленому мешканцями Медведівки,⁴

1) Шульгин, ст. 57.

2) Коденська Книга, 11, 49. Я. Шульгин, ст. 36.

3) М. Костомаров. — «Матеріали для истории коліївщини». «Каовская Старина», 1882, кн. 8, ст. 319. Шульгин, ст. 41.

4) Костомаров, оп. цит. ст. 313. Шульгин, 41.

описано напад 450 польських конфедератів на Жаботин і вслід за тим 100 конфедератів на Медведівку, під час якого поляки безоглядно грабували українських міщан і селян та побивали їх киями до півсмерті, або й забивали. Повідомлений про те отаман Неживий прибув із своїм відділом туди й розгромив обидва відділи польських конфедератів. Про поведінку Неживого і його відділу в Медведівці мешканці міста свідчать у тому документі: «Він вимагав від нашої громади харчу для свого війська, а грабежу ніякого не чинив. І в тому ми йому, отаманові Семенові Неживому, свідчення підписуємо власними руками».

Член відділу Неживого, Шульга,¹ свідчить на допиті: «Йдучи походом, Неживий грабіжництв або шкоди якоїсь населенню не чинив. Ідучи шляхом, для поживи він забирив конечно кількість худоби, що паслася в полі».

Те саме засвідчує ясно в час російського слідства й інший учасник повстання, Федір Бондаренко: «Неживий, — зізнає він, — стояв із своїм загоном («чатою») в тамошньому селі Медведівці коло двох тижнів, у часі того постою об'їздив довколишні села Чигиринської губернії й там, якщо знаходив жидівський скот, то забирив його, не роблячи нікому ніякої кривди, грабежів, ні насильств, і той скот продавав різним мало- і великоросійським та польським купцям, а гроші за те, одержані по домовленій ціні, «в дув'ян пускал»,² — тобто, зуживав для потреб повстанського загону.

«Неживий із гайдамаками — каже Гуслистий — їх (ляхів) всюди прогонив; відбирав від конфедератів награване добро — харч, коні, худобу, — й віддавав назад, кому воно належало. Собі він не брав нічого, навіть того, що було потрібне для війська; за все, що його хлопці брали по селах, він сплачував грішми».³

На поставлений йому під час слідства закид грабіжництва Неживий відповідає:⁴ «На удержання козаків у місті Медведівці він зібрав залишене поляками й жидами майно, продав і одержав за те срібною монетою сто тридцять, а дрібними вісімдесят, разом двісті рублів, і їх він роздав козакам, яким віддав теж сто волів і дрібну скотину». Взагалі, — каже Неживий на першому допиті, — гроші за продані речі, залишені поляками й жидами, або

1) Гермайзе, ст. 68.

2) Гермайзе, ст. 27.

3) Гуслистий. — «Колишщина», ст. 18-19.

4) Гермайзе, ст. 68-9.

й самі речі, »віддавалися потребуючим місцевим українцям, а решту розділялося між козаків«.

Коли Неживий здобув Канів, — зізнає Шульга¹ — повстанці »наявних там поляків і жидів побили... А маєтків їх і грошей не брали«. Ті маєтки і гроші передав Неживий установленій українській владі міста з дорученням, розділити все те між потребуючих міщан, козаків і селян.

Прибувши до Крилова, Неживий довідався, що майже всі поляки й жиди задалегідь утекли із своїм майном на лівий беріг Дніпра, на терен російської окупації. Тому Неживий написав до »русского« коменданта на лівому березі Дніпра, полк. Хорвата, листа,² в якому було сказано: »Просимо все майно від них собі забрати, а їх усіх, хоч би й сонних, нам передати. Не за маєтки ми боремося, а за те, щоб віра наша християнська від них більше не терпіла«.

Так ото, всі документи і свідчення, що збереглися, відносно діяльності Семена Неживого як отамана повстанців, показують його як людину інтелігентну, грамотну, свідому цілей боротьби, ідейного борця за волю й соціальну справедливість, оборонця покривджених, дбайливого сторожа ладу й порядку.

Твердження Гермайзе, нібито Неживий був неписьменним,³ явно тенденційне й нічим необосноване: невідомо на чому спираючись, Гермайзе впевняє, нібито всю широку кореспонденцію Неживого провадив за нього його писар Ісаєнко; а з численних свідчень сучасників виразно виходить, що Неживий від самого початку повстання, заки ще до нього приєднався Ісаєнко, перебувши до села чи міста, скликав мешканців і читав їм — як свідчить суджений Ботвиненко — »якісь накази«. Як же неписьменний міг би читати перед зібраною громадою?

Крайне тенденційним є і його, Гермайзе, висновок, нібито Неживий »робив спробу увійти в порозуміння з урядом, виявивши й розуміння політичної ситуації і швидко зорієнтувавшись у самих різnorodних обставинах«. З яким »урядом«? Окупаційним урядом Правобережної України, де діяв Неживий, була Польща, а по його ліквідуванні українськими повстанцями тут був український уряд; проти першого, польського, уряду

1) Там же.

2) Шульгин, ст. 53.

3) Гермайзе, ст. 69.

Неживий боровся збройно і в ніякі порозуміння з ним не пробував входити, а другий, український, уряд Неживий беззастережно визнавав, будучи сам його членом. А з російським урядом Неживий намагався тільки встановити добросусідські відносини, стараючись насамперед у прямих розмовах із представниками російського уряду обопільно в'яснити ситуацію. Так само, як — для прикладу — в 1941 році пробували це, власне, робити у відношенні до Німеччини керівники відновленої української держави. Для Неживого, як і для інших провідників Коліївщини, було незрозумілим, чому у кривавій розправі українських повстанців із польськими окупантами православна Росія повинна стати збройно на захист панування католицької Польщі над Правобережною Україною і проти православних українців. Йому здавалося, що тут мається до діла з якимсь непорозумінням і для обопільних роз'яснень Неживий пропонував його особисту зустріч із представниками Росії.

У відповіді на пропозиції Неживого, у другій половині липня 1768 р. російський полковник Чорба через окремого післанця запросив полковника Неживого на особисту зустріч у селі Галаганівці. Неживий поїхав туди з писарем Ісаенком і канівським сотником Василем Мизиним. Але в Галаганівці, замість полковника Чорби, ждала на українських представників російська гусарська боївка, яка неждано кинулася на Неживого і двох його товаришів, обеззброїла їх і відставила спішно до Глинська до Чорби, як російських в'язнів. Звідти їх відставлено закутих у кайдани до Кременчука бригадирові Чортову, а той доставив їх до російської військової тюрми в Києві.

Із судово-слідчих протоколів пробивається виразно намагання Неживого доказами найрішучіше заперечити закид йому й іншим повстанцям у розбишацтві і грабежах та довести протилежне, що він й інші українські повстанці боролися «за віру християнську», за соціальну справедливість, лад і порядок. І в дії, і в зізнаннях полковник Неживий визнає Максима Залізняка своїм зверхником і керівником усього повстання.

Після такого ж самого підступно-зрадницького схоплення москалями на наказ російського вищого командування і, без сумніву, на доручення російського уряду, як це було у випадку Залізняка, Неживого в дальшому зустріла та сама доля, що й Залізняка. По закінченні слідства йому відчитано такий самий присуд, як Залізнякові: кара смерті із стосуванням тортур, замінена на

стоп'ятдесят ударів батоном вирвання ніздр і випалення розпеченим залізом на чолі та на обидвох лиць тавра каторжника й заслання в Сибір на досмертну важку працю.

Полковник Семен Неживий ніякого відношення до справи Балти не мав і російська влада ні у слідстві, ні у присуді ніякої вини в нападі на турецьку територію Неживому не приписувала. Й коли йому присуджено ту саму кару, що й Залізнякаві, то це доказує, що на крайню ворожість Росії до українського повстання, до визвольних змагань українського народу й на стосування варварсько жорстоких кар супроти керівників повстання та усіх його учасників справа заатакування повстанцями двох турецьких міст — Балти й Голти — ніякого впливу не мала.

Екзекуцію на Неживому й 48 інших повстанцях було виконано в Новоросії, при Глинському шанці на польсько-російській границі, напроти Мотронинського монастиря, «в якому було первоначальне зборище і гніздо тих розбишак», як це сказано у присуді російського суду. На цю ганебну сцену звірських знущань були запрошені представники польської окупаційної влади Правобережжя та польської шляхти, щоб вони могли насолоджуватися муками катованих українських повстанців. Після того, коли жертви тортур були знову спроможні маршувати, їх відставлено в Сибір. Там, на каторзі, полковник Семен Неживий, мабуть, і загинув.

У слідчому протоколі про Неживого записано, що він віком 24 роки, росту великого («большого»), волосся темно-русяве, очі сірі, довголиций, над правою бровою близна.

Нам видається надто мало правдоподібним усе те, що записане у слідчому протоколі про раніше минуле Неживого: й те, що його семилітньою дитиною віддав батько на науку гончарства, де він пробув шість літ, і те, що, прибувши опісля 13-літнім хлопцем на Запоріжжя, він пішов там на заробітки по різних місцях «риболовної промисловости», коли знаємо, що на Січі брали дітей у школу, і сам вік Неживого, записаний у протоколі, сумнівний, бо тяжко повірити, щоб таку інтелігенцію, вміння і досвід у військовому ділі та в адміністраційних справах, як це виявив Неживий, міг виявити 24-літній бурлака, колишній гончар і потім риболовний робітник, та ще й — якщо б повірити у твердження Гермайзе — неписьменний і неграмотний «аргат». Нам здається, що

Неживий мусів мати дещо більше, як 24 роки, і що його не без причини всі інші повстанці звали »запорозьким отаманом«.

У кожному разі — Семен Неживий на тлі зібраних ним письмових свідчень українських громад, бодай частинно збережених у судових архівах, і зізнань інших учасників повстання, свідків дій Неживого, показує постать повстанського командира Коліївщини як високо інтелігентного, політично грамотного, дуже ідейного борця за кращу долю українського народу, невтомного сторожа ладу й порядку, вмілого організатора нового політичного й соціального ладу. Удокументований портрет Семена Неживого, як одного із найголовніших провідників Коліївщини, являється переконливим запереченням принизливих закидів учасникам Коліївщини і їхнім провідникам розбишацтва, пиятики, неграмотности й анархії. Удокументований морально-політичний портрет Неживого гідно презентує те повстання українського народу, що його прозвано Коліївщиною.

5. ПОЛКОВНИК МИКИТА ШВАЧКА

Ім'я повстанського отамана Швачки збереглося насамперед у народніх піснях. Найбільше інформацій про нього повинно бути в судово-слідчих протоколах російської окупаційної влади в Києві, де Швачка після того, як повав раненим у полон, був суджений разом з іншими учасниками коліївського повстання. Але вже перший дослідник знайдених у 1930-их роках російських судово-слідчих протоколів, О. Гермайзе, стверджує, що »до нас дійшло не все. Ми не маємо, напр., допита Швачки і його гайдамаків — ті матеріяли, очевидно, згубилися«.¹ Зберігся тільки коротенький рапорт підполковника Брінка й рапорт полковника Протасова, командирів московського карабінерного полку, в бою з якими Швачка попав у російський полон. Інші короткі інформації про Швачку були зібрані давнішими дослідниками Коліївщини.

Перш за все, російський офіційний рапорт різниться від усіх попередніх відомостей щодо імені Швачки. В усіх попередніх матеріялах подано, що Швачка звався на ім'я Яків; а в російському офіційному рапорті про полонення та у збереженій судово-слідчій записці про

¹) Гермайзе, ст. 20.

»справу Швачки« подано як ім'я Швачки Микита. З огляду на те, що персональні дані до протоколу були подані самим Швачкою, ми приймаємо як його ім'я і прізвище в період його участі в Коліївщині — Микита Швачка.

Родом із Волині, Микита Швачка описаний у згаданому рапорті як »літ 40, росту низького, волосся темно-русяве, очі яснокарі, довголиций«. Сам він звав себе отаманом канівського куреня; але, коли він опинився на Запоріжжі, як звався на прізвище по-батькові і яке прізвище він мав на Січі, не знаємо. У слідчих протоколах згадується, що восени 1767 р. Швачка виїхав із Запоріжжя »в Польщу«, тобто на територію окупованої поляками Правобережної України, »для продажу соли«, там перезимував і пристав до Залізняка.¹ В інших джерелах подано, що Швачка був у гурті тих кільканадцяти запорожців, які прийшли з Січі разом із Залізняком. У кожному разі, Швачка належав до тих чотирьох провідників коліївського повстання, які те повстання разом із Залізняком плянували і якому згідно із пляном повстанських дій було призначено керувати діями на ширшому терені.

Швачці було призначено район Білої Церкви, в якому оперував колись славний козацький полковник Семен Палій. У свій район дії маршував Швачка зразу із головним повстанським відділом під командуванням полк. Максима Залізняка, беручи участь у перших повстанських боях. Щойно по здобутті Богуслава, коли Залізняк скерував свій марш на захід, Швачка із своїм заступником Андрієм Журбою відділився від Залізняка й помаршував із своїм відділом на північ. Його відділ у тому часі, як це подав на слідстві Чернявченко,² мав 10 запорозьких козаків і 200 »польських«, тобто надворних українських козаків, що приєдналися до повстання разом із поручником Копиткевичем. До того основного ядра стали горнутися українці не тільки з тієї частини »польської« України, де оперували повстанські загони Швачки. Мешканець Києва Чернишенко оповідає на допиті, що після вибуху повстання до Києва прибув післанець Швачки, запорожець Василь, із завданням збирати охочих до повстання. На його заклик відгукнулося 50 молодих українців із Києва, які прокралися через бережений російським військом кордон і з'єдналися із Швачкою. А

1) Там же, ст. 65.

2) Гермайзе, ст. 64.

на території Запоріжжя власник козацького зимівника Максимів зорганізував відділ із 40 душ і, перейшовши кордон, помаршував у Білоцерківщину, де з'єднався з отаманом Швачкою. У скорому часі частина полковника Швачки зросла до тисячі повстанців.¹ Про цей повстанський загін маємо виразні свідчення, що він складався із запорожців зі Січі, запорожців із зимівників, українських козаків польської надвornoї міліції, правобережних українських селян, українських міщан із Києва, і навіть український шляхтич із Волині, свояк Швачки, Митинський, став членом цього повстанського загону.

Швачка поділив свої повстанські сили на сотні й у скорому часі прочистив від поляків район між Богуславом, Білою Церквою, Васильковом, доходячи на заході до Бердичева й Житомира. У Трипіллі над Дніпром Швачка зустрівся з російською частиною, яка стала в обороні поляків. Змусивши боєм ту частину відступити за російський кордон, Швачка завернув до Хвастова і тут зробив свою квартиру. На початку липня Швачка розділив свою частину: Журба із трьома сотнями як їх комендант, отже полковник, подався далі на захід, а Швачка переніс свою квартиру до Богуслава.

Швачка із своїм помічником Журбою — каже Гермайзе² — займалися не тільки військовими операціями, а й вели інтенсивне листування із представниками польської та російської влади. Виступ російської армії у Трипіллі над Дніпром проти українських повстанців, в обороні поляків, заскочив Швачку. Чи це був тільки самовільний виступ одного загону російської армії, чи вияв постави російського уряду й самої цариці до українського повстання? Щоб в'яснити це, Швачка із Журбою починають переписку із представниками російської влади. «Ваша милість удержує руку за ляшеньками!» — пишуть вони в листі російському генерал-губернаторові в Києві.³ Вони подають, що діють по дорученню «нашого полковника Залізняка», «кошового і» «єя в-ва і-ці».⁴ Дехто думає, що в тій згадці про царицю виявляється переконання Швачки, Журби та інших повстанців, що вони діють на доручення, або щонайменше згідно з волею російської цариці Катерини. Алеж факт, що першу роз-

1) Равіта-Гавроєвський, II, 160-165.

2) Гермайзе, ст. 64.

3) Там же, ст. 30.

4) «єя в-ва і-ці» це вживані тоді в кореспонденції скорочення «єя величества імператриці». Вживання їх вказує, що Швачка й Журба були обізнані з формами листування.

мову провели Швачка й Журба з російським військом зброєю у кривавому бою в Трипіллі над Дніпром, і щойно після того почали листовну переписку із представниками російського уряду, говорить про що інше. Вживані в листах фрази на адресу цариці ніщо інше, як вживані скрізь у світі дипломатичні хитрування. Доказом того є те, що переходячи до прямого контакту з Воейковом, Швачка й Журба не їдуть на запропану зустріч самі, але висилають із листом своїм представників.

9-го липня (28-го червня ст. ст.) 1768 р. Швачка й Журба, бажаючи розкрити становище російського уряду до українського повстання, вислали до російського генерал-губернатора Воейкова в Києві з листом спеціальне посольство у складі трьох козаків. Воейков заарештував усіх трьох, як злочинців і бунтівників, але після консультації з царицею Катериною відіслав одного з них до Хвостова з повідомленням про негативну поставу російського уряду до Коліївщини й закликом, щоб Швачка й Журба з усіма повстанцями здалися російському військові. Швачка й Журба відкинули цю вимогу, продовжуючи діяти як командири незалежної української повстанської армії. Замість здаватися москалям, вони почали поширювати між українським народом відозву з остереженням, що Росія є таким самим ворогом українського народу, як і Польща.

На доручення генерал-губернатора Воейкова проти Швачки й Журби був висланий Московський карабінерний полк під командою полк. Протасова. Російське військо оточило квартиру Швачки з частиною його війська в районі Богуслава. Скільки повстанців мав тоді Швачка при собі — невідомо. Але й тепер він рішуче відкинув вимогу москалів здатися. В народній пісні співається про це:

»Крикнув Швачка на осавула:

»Із коней додолу!

Ох, не даймося, панове молодці,

Ми москалям в неволю!»

У кривавому бою частина повстанців загинула, частина прорвалася з московського оточення й відступила в ліси, а ранений Швачка із шестидесятьма вісьмома повстанцями потрапив у московський полон.

Дальша доля полковника Микити Швачки така сама, як й інших повстанських отаманів, що потрапили до рук москалів. Після слідчих допитів у київській військовій тюрмі, російська окупаційна влада Лівобережної Укра-

їни засудила його на кару смерті, зі заміною на стоп'ятдесят ударів батою, випалення розпеченим залізом на чолі й обидвох лицах тавра каторжника, вирвання ніздр і заслання на досмертні важкі роботи в сибірській каторзі. Присуд на Швачці і 28 інших жертвах московського звірства мали бути виконані у Васильківському російському форпості. Ця група була вислана з київської тюрми 24-го вересня ст. ст., тобто 3-го жовтня н. ст. 1768 р. під охороною відділу Севського піхотного полку під командою шпор. Урбановича. Чотири дні пізніше командир Васильківського форпосту рапортував генерал-губернаторові Воейкову: »Швачка с товаришами присужденное им наказание у Васильковского форпоста при границе в присутствии моем через отправленного Киевской губернской канцелярией палача Леонова учинено«.¹ Після цього Швачку з іншими відставлено в Сибір.

Потверджена кількома наворотами істориком Гермайзе, який в іншому місці твердив, нібито всі колії були неграмотними, широка переписка Швачки свідчить, що він був свідомим самостійником, непримиримим ворогом і польських, і російських найзників.

6. ПОЛКОВНИК АНДРІЙ ЖУРБА

Андрій Журба, якого Равіта-Гавронський називає Василем Журбою, запорожець, колишній отаман Канівського куреня, був одним із тих кільканадцяти запорожців, що прибув до Мотронинського монастиря для організування повстання разом із Залізником. Ведена ним кореспонденція, зразу разом із Швачкою, а потім самостійно, вказує, що Журба був людиною письменною і грамотною.

Равіта згадує, що до Коліївщини Журба звався Василь Тесленко; на жаль, Равіта не подає, звідки він узяв ту відомість і чи те ім'я та прізвище, Василь Тесленко, було родове, по-батькові, чи прибране на Січі. В кожному разі ця інформація вказує, що ім'я і прізвище »Андрій Журба« були прибраними.

В перших двох місяцях повстання, травні й червні, Журба діяв разом із Швачкою. Разом вони обидва й підписували листи та відозви. Виглядає, що Журба був тоді заступником Швачки.

На початку липня загін Швачки, що мав тоді більше

¹) Гермайзе, ст. 80.

як тисячу повстанців, розділено, й Журба почав діяти самостійно. Із поверх трьома сотнями повстанців Журба подався з Богуслава через Білу Церкву на північний захід у напрямі Волині.

Але коло села Блощинці в районі Білої Церкви Журба попав у засідку російських частин, що в районі Києва перейшли кордон, щоб помагати полякам ліквідувати українське повстання. Рум'янцев звітував, що у кривавому бою згинуло 30 повстанців, а 64 попало в полон. Командир Московського карабінерного полку, полковник Протасов, рапортував Воейкову, що він здобув у бою чотири знамена, дві мідні й одну савунну гармату та п'ять залізні гаківниць і що «атаман Журба и до тритцяти человек казаков на месте побито». «Так скінчив своє життя цей сподвижник Швачки» — робить із того позасумнівний висновок Гермайзе.¹ Спираючись на цей рапорт російського полковника Протасова, й інші історики приймають, як факт, що Журба загинув у бою під Блощинцями.

Та в інших джерелах ми знаходимо що інше. Польський сторик Корзон² подає, що ще й навесні 1769 року оперували три сильні повстанські загони: Журби, Тимченка й Панченка, силою разом поверх тисячі люда. А інший польський історик, А. Й. Ролле³ подає, що всю зиму 1768-69 рр. Журба, отаборившись у лісі під Вільхівцем, Панченко в районі Лисянки, а Тимченко у Звенигородщині вели дуже жваву бойову дію, даючися взнаки і польським, і російським військовим частинам. Загін Андрія Журби мав тоді понад сімсот чоловік, а загони Панченка й Тимченка — по 200 чоловік. Із цих даних виходить, що інформація російського полковника Протасова, начебто отаман Андрій Журба загинув у бою коло села Блощинці, незгідна із правдою; Протасов або впав жертвою фальшивої інформації, або свідомо вигидав це, щоб підбити собі ціну як тому, що вбив отамана Журбу.

На ділі, Журба в запеклому бою біля Блощинець із масою свого загону прорвав московське оточення й відступив, пересунув свій осідок і після того, як три дні пізніше полковник Швачка в бою коло Богуслава попав

1) Гермайзе, ст. 65.

2) Корзон, оп. цїт., ст. 198. Він передає прізвища отаманів як «Тименко» й «Паченко».

3) Antoni J. Rolle — "Gawedy Historyczne". Kraków, 1966. ст. 40-43.

раненим у московський полон, перебрав становище Швачки, як білоцерківський полковник.

На тому пості полковник Андрій Журба продовжував успішно повстанські дії всю осінь 1768 та зиму 1768-69 рр. Між українським населенням, — подає Ролле, — поширювано відозви, підписані »Козак Іван«, в яких голошено, що не лише ляхи, але й москалі (чи, як хтось хоче — росіяни) є ворогами українського народу, й тому треба боротися проти обидвох ворогів, бо, лише звільнившись з ляцького й московського ярма, Україна стане вільною. Повстанські відділи ліквідували польську шляхту, що на вістку про російську військову акцію проти повстанців під Уманю почала повертатися з Польщі в Україну, та громили менші загони російської армії, які йшли на поміч польській шляхті. Алярмуючі вісті про успішні дії українських повстанців та благаання поляків заставили князя Голіцина вислати ген. Вуїча із 2-ма тисячами донців, 60-ма стрільцями й гарматами для підсилення російських сил, що помагали польському комендантові Стемковському. Весною 1769 року злучені польсько-російські війська розбили під Ротмістрівкою частини загону Журби під командою отамана Шостака, а три дні пізніше головні сили полковника Журби. В запеклих боях отаман Шостак і полковник Андрій Журба загинули.

Це сталося, мабуть, у травні 1769 року. Значить, полковник Андрій Журба зумів устоятися в боях проти польських і російських військ цілий рік.

7. ПОЛКОВНИК СТАНКЕВИЧ

Дуже цікавою особою являється другий із черги наслідник полковника Неживого на пості керівника повстання в південно-східній частині Наддніпрянщини — Станкевич. У час коліївського повстання він був капітаном російського гусарського полку у Новосербії, а до коліїв пристав осінню 1768 року. Цікавий він насамперед тим, що до повстання приєднався вже після захоплення москалями в полон гетьмана Максима Залізняка й полковника Івана Гонти, коли повстанці мали вже виразно проти себе поруч польських військ теж московські війська й офіційно задекларовану ворожість до повстання московської цариці, а тому всі позначки вказували, що з'єднані польсько-московські війська втоплять повстання

в морі крові. Зумівши вибитись у російській армії на становище капітана, Станкевич мусів бути людиною інтелігентною і знавцем військового діла. З того, як повелися москалі з тими учасниками коліївського повстання, які попали в полон, Станкевичеві мусіло бути ясным, що його жде тільки смерть у бою, або жорстокі тортури, якщо б він попав до рук москалям. І коли він усе таки приєднується до повстання, то цим засвідчує свій небуденний патріотизм, відчуття морального обов'язку супроти свого поневоленого народу, що став до бою, і свій подивугідний героїзм. Подруге, особливе зацікавлення мусить викликати факт, що його боротьба скеровується виразно проти московських військ і має не тільки оборонний, але й зачіпний характер.

На жаль, інформації про нього дуже скупі. Можливо, що їх і було мало. Але, якщо докладніші інформації про нього й були в російських архівах, то й давні московські, й теперішні «советські» історики поспішили знищити їх. Бо власне Станкевич, полковник коліївських повстанців, недавній капітан російського гусарського полку, найвиразніше доказує своєю дією, що не «за возз'єднання із братнім русским народом», але за звільнення України однаково з польського, як і з московського ярма колії підняли повстання і стали до нерівного бою проти Польщі та проти Москви.

Коли саме і в яких обставинах Станкевич приєднався до коліїв — невідомо. Вперше згадується його ім'я в польських повідомленнях під кінець листопада 1768 р. як наступник впавшого в бою полк. Майбороди. Збережений у польському архіві «Журнал польського війська» описує бої поляків і москалів зі загоном Станкевича силою ок. 1.000 повстанців у першій половині грудня 1768 р. в районі Сміла-Жаботин. 15-го грудня загін Станкевича розгромив московську військову частину під командою пор. Вепрейського, що транспортував полонених повстанців до київської тюрми, і звільнив усіх полонених. 18-го грудня ротмістр польського війська Бучацькі звітував Браніцкому про бойові дії частин Станкевича в районі Біла Церква-Жаботин-Лисянка-Бігуслав.

Загинув Станкевич у бою з москалями, мабуть, весною 1769 року.¹

1) В Журналі польського війська під датою 9 грудня подано, що в бою коліїв з польським і московським військом 6 грудня Станкевич попав в полон, але потвердження цього в судових документах немає. Навпаки, бойові дії Станкевича згадується й після 6 грудня 1768 р.

Для поляків Станкевич «росіянин», боже недавній капітан російського гусарського полку, для інших серб, бо його частина перед його переходом до коліїв була стаціонована у Новосербії. Для ще декого він «мабуть білорус», бо прізвище Станкевич відоме серед білорусів. А в дійсності Станкевич чистокровний українець із Лівобережної України, який у тодішніх умовах опинився на пості російського капітана так, як Гонта на пості польського сотника. Обидва вони залишалися щирими українськими патріотами й гідно сповнили свій обов'язок супроти України в час важкої проби.

8. ПОЛКОВНИК ІВАН БОНДАРЕНКО

Іван Бондаренко належав до гурту тих запорожців, що разом із Максимом Залізняком прийшов із Січі до Мотронинського монастиря організувати нове повстання проти польських займанців. Він став теж одним із чотирьох головних командирів повстанських дій: згідно з виготовленими організаторами повстання у «Мотронинській Січі» плянами, Бондаренкові припало завдання керувати звільненням північної частини Київщини, Полісся й північної Волині.

Історик Я. Шульгин подає, що Іван Бондаренко був родом із села Грузьке, київського «уезда». Відомо теж, що він був запорозьким козаком, але коли пішов на Запоріжжя і що там робив, невідомо.

Дуже скупи відомості про його бойові дії занотовані в Коденській книзі.¹ Там згадується про здобуття його частинами Маркова, Брусилова, Рожова, Бишова та змальовано його як безпощадного винищувача поляків і жидів. Суджений у Кодні в травні 1770 р. Корній Москаленко подає, що по здобутті Бишова полковник Бондаренко казав повісити на воротах цвинтаря домініканів польського ксьондза, жида й собаку та помістити над ними великий напис: «Лях, жид і собака — все віра однака». Це зізнання Москаленка, подане в Коденській книзі, підхопили поляки й досьогодні твердять, нібито коліївські повстанці в кожному місті по здобутті його вішали обов'язково на воротах поляка, жида й собаку та давали над ними згаданий напис.

Та надиво, разом із цим залишилося передання, зане-

¹ Коденська книга, ст. 340, 345, 348, 350.

сене в літературу,¹ про те, що в розгарі повстанської боротьби Бондаренко оженився з польською шляхтянкою, яка добровільно перейшла на православну віру. З цього виходить, що повстанський отаман Бондаренко винищував тільки польське панування над українським народом із шляхетським ладом і носіїв того беззаконня, а не кожну польську людину тільки за те, що вона польська.

Прочистивши від поляків північну частину Київщини, Бондаренко подався на Волинь і Полісся, несучи туди успішно хвилі повстання. Московська інтервенція застала Бондаренка повернутися в Київщину. Він звів кілька переможних боїв, але в запеклому бою з московським загоном капітана Щербини між Макаровом і Димиром полковник Іван Бондаренко був важко ранений і попав в полон. Його пост перебрав отаман Саченко.

Достовірних вісток про дальшу долю Бондаренка немає. Згідно з одною версією, капітан московського загону Щербина без суду казав стягти раненому Бондаренкові голову.

Нагомість «Радянська Енциклопедія Історії України» (т. I, ст. 177) подає: «Підступно захоплений каральним загоном в полон, Бондаренко був за вироком шляхетського суду прилюдно страчений у Чорнобилі».

9. АРХИМАНДРИТ МЕЛХИСЕДЕК ЗНАЧКО-ЯВОРСЬКИЙ ПСЕВДО-ІНІЦІАТОР КОЛІВЩИНИ

Поляки, сучасники Коліївщини, мемуаристи й історики, вважають безсумнівним, що головним спричинником, ініціатором і дійсним організатором Коліївщини був — православний священик о. Мелхиседек Значко-Яворський, архимандрит Мотронинського монастиря. Від поляків такий погляд перебрало й чимало українських, особливо католицьких істориків. Але, чи згідний цей погляд з історичною правдою? І, на чому, взагалі, спирається такий погляд, із чого він зродився?

Польське панування на Правобережній Україні лягло важким ярмом на шию українського люду в усіх ділянках життя: в політичній, економічній, культурній, релігійній. Економічний гніт відчувала кожна українська

1) «Сказание о Бондаренке по народным преданиям» — Киевская Старина», 1882, кн. 5.

Мелхиседек, Єпископ Яворський

Мелхиседек Значко-Яворський

людина безпосередньо і безперервно, бо селян закували польські пани в панцизняні пута, а селяни становили в тому часі більше як 95% усього українського населення. Але, хоч як важким і всеохоплюючим був той економічно-соціальний гніт, він не знаходив майже ніякого відгомону на верхах політичного життя. В ментальності так польської шляхти, як російського дворянства, й так польського, як і московського урядів, панцизняний лад уважався нормальним, справедливим, згідним із людськими й Божими законами. В обороні соціальних прав українського селянства не зважувалося виступити на політичній арені ніхто. Тим більше, що й у всій тодішній Європі існував панцизняно-февдальний лад.

Зовсім інакше малася справа з релігійним питанням. Із релігійним переслідуванням, хоч і як воно було дошкульне та принизливе, зустрічалося головно українське духовенство. Загал українського селянства ненавидів ляхів, а через те й католицизм, репрезентований дуже погано ляхами. В боротьбі між українським православним й українським уніятським духовенством селянські маси брали слабу участь. Але боротьба, ведена духовенством, відбивалася дуже голосним відгомонам на політичних верхах, у польському сеймі, в колах польського уряду й навіть у польській міжнародній політиці. Особливо ж тоді, коли цю боротьбу підхопив для своїх політичних цілей московський уряд, який, виступаючи в ролі оборонця православної віри українського населення «Польської Речіпосполитої», став устрявати все нахабніше у внутрішні справи польської держави.

Провідником православних українців на Правобережній Україні й надзвичайно активним борцем за їхні релігійні права в періоді безпосередньо перед Колівщиною був архимандрит о. Мелхиседек Значко-Яворський. Його ім'я і його боротьба стала відомою всім тодішнім полякам. При кожному заторкненні релігійного питання в тодішньому польському сеймі відразу ж дзвеніло ім'я архимандрита Мелхиседека. Його згадував кожним разом представник цариці у Варшаві, порушуючи справу права православної віри, про архимандрита Мелхиседека й доставлені ним інформації говорилося й у всіх офіційних меморіялах царського уряду до польського уряду й польського сейму відносно переслідувань православних у Польщі.

От тому то власне його, архимандрита Мелхиседека Значка-Яворського визнали всі поляки спрчинником

коліївського повстання, а репрезентовану ним справу релігійних переслідувань православних українців, якщо не єдиною, то основною й найважливішою причиною того »хлопського бунту«.

Але історична правда каже щось зовсім інакше.

Мелхиседек, син лубенського полкового осавула Карпа Значка, народився на Лівобережжі, в Лубнях, мабуть 1716 року. Високу освіту здобув у Києво-Могилянській Академії, яка стояла на високому рівні. Крім теологічних наук, Мелхиседек здобув теж знання мов — російської, німецької, польської, латинської і грецької. Маючи 22 роки, Мелхиседек переходить на Правобережну Україну до Мотронинського монастиря, одного із найстарших в Україні, що існував іще за княжої України, а після зруйнування його татарською навалою, був відновлений універсалом гетьмана Петра Сагайдачного в 1620 році. Сім літ після вступлення до того монастиря, в 1745 р., Мелхиседек Значко, уже як о. Мелхиседек Яворський, був обраний і затверджений на ігумена того широковідомого в усій Україні монастиря. В 1761 р. переляславсько-бориспільський єпископ Гервасій Лінцевський призначив ігумена Мелхиседека Значка-Яворського зверхником усіх православних монастирів і парохій на Правобережній Україні.

Як релігійно-церковний зверхник всіх православних українців під Польщею, архимандрит Мелхиседек розвинув надзвичайно енергійну акцію в обороні православ'я. В 1765 р. уніятський декан Корсуня вислав до переляславського православного єпископа Лінцевського скаргу проти архимандрита Мелхиседека, у висліді акції якого — писалося у скарзі — уніятські селяни масово йдуть на прощу до Мотронинського монастиря, щоб там перед православними священиками відбути свою великодню сповідь.

Та найважливіше — Мелхиседек звернувся із проською про піддержку в його боротьбі в обороні православ'я до московської цариці. Цариця Катерина спішно й радо прихилилася до його просьби й доручила московському представникові у Варшаві інтервенювати в цій справі перед польським королем і польським сеймом. Мелхиседек особисто побував у Петербурзі, був прийнятий царицею на особистій аудієнції і за її інтервенцією побував у Варшаві, де передав королеві обширний матеріал, дуже ділово опрацьований і спертий на вичислених у 60 пунктах різного роду кривдах, заподіяних поляками право-

славним священикам.¹ Польський король особисто доручив підканцлерові Млодзейовському простудіювати меморіал і зайнятися порушеними там справами.

У висліді тієї дії Мелхиседек став сіллю в оці всім полякам. На нього посипалися з усіх сторін переслідування. Поляки раз-по-раз арештували його, над арештованим по-варварському знущалися, робили збройні наскоки на монастир і забирали всю його кореспонденцію. Коли весною 1767 р. Мелхиседек утік з польської тюрми, то стан його здоров'я у висліді тортур був такий критичний, що всі сподівалися його скорої смерті. Але міцний організм Мелхиседека переміг ослаблення, пошкодження здоров'я й недуги. Зловленому селянинові, що помагав Мелхиседекові у втечі через Дніпро, поляки стяли голову,² але сам Мелхиседек зумів утекти на Лівобережжя.

З Переяслава Мелхиседек знову нав'язав живий контакт із Петербургом. 18-го січня 1768 року він вирушив із Переяслава через Київ і Люблин до Варшави, одержавши від російського уряду спеціальний паспорт. У Варшаві пробув він до кінця березня. 2-го квітня 1768 р. Мелхиседек виїхав із білоруським єпископом Кониським із Варшави й через п'ять днів добився до Берестя Литовського. 16-го квітня він був у Слонімі на Білорусії, 19-го у Слуцьку, звідси рікою Случ, Прип'яттю і Дніпром дістався 3-го травня 1768 р. до Києва, а потім по-мандрував до Петербургу.

Оце подрібно, удокументоване зіставлення дат про перебування Мелхиседека від кінця 1767 р. аж до початку коліївського повстання поза тереном Правобережної України свідчить переконливо про його непричетність до повстання. Його не було в Мотронинському монастирі ні при «свяченні ножів», ні в періоді підготовки повстання. Мелхиседек був у тому часі всеціло заангажований у політичній боротьбі, перебуваючи у Варшаві, а потім мандруючи з Варшави через Білорусію до Києва і з Києва до Петербургу.

Супроти цього мова могла б бути лише про психологічну підготову Мелхиседеком українських православних мас до повстання шляхом розбурхування релігійних пристрастей. Але про таке можна б говорити тоді, якщо б Коліївщина дійсно була війною релігійною. А вона

1) W. Serczyk. "Melchisedek Znaczkowski-Jaworski. Studia Historyczne". 1968, z. 3, str. 306.

2) Там же, стр. 307.

ніяк такою не була: ніхто не занотував ні одного випадку збройного зудару української православної громади з українською уніятсько-католицькою громадою, ані випадку, де б українці-католики добровільно приєдналися до поляків-католиків у бою проти православних українців, ні випадку, де б у бою по одній стороні стояли православні українці із православними москалями, а по другій українці католики з католиками-поляками. Коліївщина була дуже виразно національним повстанням: по одній стороні бою стояли українці, православні й католики, а по другій стороні поляки з москалями, католики із православними.

Але, чи при підкреслюванні релігійної ворожості українців православних до поляків-католиків, не розбурхував Мелхиседек теж політично-національних почувань, скеровуючи їх практично в підготову збройного повстання?

Можливо, що певною мірою воно так було, але — без свідомого наміру Мелхиседека робите це. Польський дослідник Коліївщини, підхоплюючи факт таємної дії Мелхиседека, зміг лише подати, що Мелхиседек у 1767 р., після повернення з Варшави, зібрав у Мотронинському монастирі таємно православних священиків, «може й вірних» із чотирьох волостей і відібрав від них присягу на вірність... православній вірі.¹ Це ще один доказ, що і в таємній дії серед українського населення архимандрит Мелхиседек був завжди заінтересований тільки справою православ'я.

Отже, факти не залишають сумніву, що ігумен Мелхиседек Значко-Яворський, дуже активний в обороні православ'я на Правобережній Україні, не був ані організатором, ані ініціатором, ані інспіратором коліївського повстання.

Натомість він мав дуже сильний вплив на перебіг і на долю повстання, — не плянуючи того й сам не усвідомлюючи собі того. Тільки ж, якраз протилежний до того, що йому приписують. Його вплив на повстання був трагічним. Спершись у своїй дії в обороні православної віри на допомогу московської цариці, Мелхиседек вирощував серед українців переконання, н'бито православна Московщина, а зокрема цариця Катерина, співчуває боротьбі українського народу проти католицької Польщі. Польський історик слушно підхоплює,² що осінню 1767 і весною

1) Там же, ст. 315.

2) Там же, ст. 317.

1768 рр. до Мотронинського монастиря почали приходити українці, які «мали на думці не релігійні практики, але — повстання проти ляхів». Та, перебуваючи тут, вони мусіли чути від монахів про наполегливі заходи ігумена Мелхиседека й піддержку, яку він одержує від цариці. Із двох пастирських послань переяславського єпископа Гервазія Лінцевського, виданих літом 1767 року, виходить, що загал православних українців на Правобережжі, а тим більше організатори повстання — у прихильність Москви до українців не вірили. Це й було причиною видання тих двох спеціальних «пастирських посланій». «Не слухайте того, — писав у другому посланні єпископ Гервазій, — сам Бог є вашим оборонцем, а по Бозі — православна Росія. Як всіх православних, так і вас вона не опустила й не опустить!»¹ Підсилена такими посланнями православного єпископа, дія Мелхиседека, в оперті на піддержку цариці, баламутила українців щодо настанови Москви й щонайменше присипляла їхню сторожкість щодо небезпеки для українського повстання проти Польщі теж зі сторони Москви.

Приспання дією Мелхиседека сторожкості супроти Москви стало основною причиною успіху зрадницького підступу командування московської армії під Уманню на початку липня 1768 р., яким нанесено найважчий удар коліївському повстанню, та інших таких підступно-зрадницьких ударів. Ось у чому трагічна роль архимандрита Мелхиседека Значка-Яворського в Коліївщині.

Дуже цікаве становище в оцінці Мелхиседека Значка-Яворського і його дії зайняли советсько-«українські» історики. Відомо, що крайня ворожість до релігії як «опіюму народу» та до «служителів культу», тобто священства, належить до основних принципів комунізму. Тому, згідно з цим, письменник М. Глухенький у своїй повісті «Коліївщина» висміває попа Мелхиседека і як тільки може представляє його в поганому світлі. Але історик Г. Ю. Храбан¹ дивиться на справу зовсім інакше. Для Храбана основним і вирішним є — відношення до Москви. Раз Мелхиседек Значко-Яворський співпрацював із московською царицею, значить — це особа позитивна, байдуже, що «служитель культу» й «торгівець релігійним опіюмом», а поскільки вся дія Мелхиседека була узгоджена ним із Москвою, то й та дія беззастережно правильна. Звідси й оцінка Храбана: архимандрит

¹) Г. Ю. Храбан — «Мемуари» — «Коліївщина 1768». Київ, 1970 ст. 141.

Мелхиседек Значко-Яворський — визначний борець українського народу, який »на законних підставах організував селян на рішучу відсіч уніатам, згуртував їх під ідеологічним прапором, що мав релігійну оболонку. Відстоюючи православ'я, селянство боролось не за богословські, небесні справи, а за свої земні інтереси: геть панщину, геть шляхетське гноблення, за возз'єднання із братньою Росією!«

Все ж і Храбан підкреслює, що вся дія Мелхиседека Значка-Яворського велася »на законних підставах«, шляхом меморіялів до польської влади при піддержці московського уряду, отже зі збройним повстанням українського народу, з Коліївщиною, нічого спільного не мала.

ІХ. ДО ОКРЕМИХ ПИТАНЬ КОЛІЇВЩИНИ

1. ПОЧАТОК ПОВСТАННЯ

Гайдамацьке повстання 1768 р., прозване «Коліївщиною», почалося Молебнем у наміренні успіху зриву українського народу проти польського панування та посвяченням ножів у Мотронинському монастирі, положеному менш-більш на середині між Смілою й Чигирином. Згадуване багатьма мемуаристами й поетично змальоване Шевченком у «Гайдамаках» свячення ножів історики вважали давніше тільки народньою поетичною вигадкою; але у знайдених документах переслухань захоплених москалями учасників повстання записано багато потверджень того факту. Сам Залізняк подає на допиті, що, зібравшись у монастирі, повстанці, заки вирушили в похід, «відбули наперед через одного ієромонаха Молебень у наміренні успіху діла». Переслухуваний полонений повстанець Нечипір Кожухар оповідає: «Залізняк з усіма, що там зібралися, запорозькими й польськими козаками, яких було до тисячу триста чоловік, відслужив у тому Мотронинському монастирі Молебень, причому в церкві були самі лише їхні начальники, й по відправленні Молебня вийшли з монастиря та пішли в напрямі польського міста Умані». Тому факту, що повстання почалося Молебнем у Мотронинському монастирі в наміренні успіху повстання, не заперечує вже ніхто з дослідників Коліївщини.

Але коли саме, котрого дня, це сталося?

У цьому питанні сумнівів іще остаточно не усунено. Найбільш переконливою є дата Зелених Свят, що припадали в 1768 р. за православним календарем на 18-го травня старого стилю, або 29-го травня нового стилю. Так Домінік Завроцький у своїх споминах пише виразно, що Молебень перед походом був відправлений на «руські Зелені Свята, 29-го травня» нового стилю. У хронікерських записках польського жаботинського кляштору записано, що напад коліїв на Жаботин відбувався на українські Зелені Свята. Повстанець Омелько Чуб зізнає, що на Зе-

¹⁾ Записки НТШ, т. ХСVII, ст. 52. Завроцький був наочним свідком здобуття коліївськими повстанцями містечка Тетіїва, отже мусів мати достовірну відомість про початок повстання.

лені Свята він утік із Григорієм Москалем до Мотронинського монастиря, де Залізник, при якому було до десяти запорожців і біля тисячі »польських« гайдамаків, закликав до повстання.

Дату Зелених Свят приймає у своїй праці про Коліївщину український історик Максимович,¹ який виразно зазначає, що власне 18-го травня за старим стилем, отже 29-го травня за новим стилем, ігумен Мотронинського монастиря благословив Залізника з його відділом та зброєю, і повстанці вирушили в похід. Приймає цю дату й М. Максимович, а за ним і М. Маркевич у своїй »Історії Малоросії«,² а з новіших істориків К. Гуслистий³ Цю дату приймає фактично й молодий, але найсерйозніший із польських дослідників Коліївщини, В Серчик,⁴ кажучи, що Коліївщина почалася »в останніх днях травня нового стилю«. Загальникове окреслення »в останніх днях травня«, замість точної дати, вжив Серчик, мабуть, тому, що в усіх згаданих свідченнях говориться про »Зелені Свята«, які складаються із двох святкових днів: Зіслання Святого Духа в неділю і Святої Трійці в понеділок, а тому в переведенні на точні дати для 1768 року це могло бути в неділю, 29-го травня, або в понеділок 30-го травня нового стилю. Логічне роз'яснення, чому власне Зелені Свята вибрано на день початку повстання, вияснюється тим, що Мотронинський монастир був »троїцький«, тобто в честь Святої Трійці і в день Святої Трійці відбувався тут кожного року величавий празник, на який збиралися маси народу з усіх сторін; така нагода була особливо пригожою для проголошення повстання й поширення заклику до всього народу, щоб він брав зброю до рук проти наїзника. Цю нагоду й використали організатори повстання.

Той момент, що празник був у день Святої Трійці, на другий день Зелених Свят, можна б приймати як вказівку, що Молебень і початок повстання відбувся власне другого дня Зелених Свят, в Зелений Понеділок, 30-го травня. Але таке припущення анітрохи не переконливе. Організаторам повстання йшлося, очевидно, тільки про масову присутність паломників, а вони були в монастирі вже в суботу і в неділю вранці. А тому й багато вигідніше було використати саме неділю, залишаючи Зелений

1) М. Максимович — »Собрание сочинений«, т. I, ст. 634.

2) М. Маркевич — »Історія Малоросії«, т. 2, ст. 661.

3) К. Гуслистий »Коліївщина«, ст. 82.

4) W. Serczyk, op. cit., 82.

Понеділок для празникових церемоній. Тим більше, що зайва проволока на один день могла передчасно виявити присутність такої великої кількості козацького війська в монастирі й заалармувати поляків. Тому і приймається, як абсолютно логічне, що у цьому випадку в народньому окресленні »Зелені Свята« треба розуміти неділю, 29-го травня.

Найбільшим відхиленням від дати Зелених Свят є інформація, подана польським письменником Чайковським в його повісті »Вернитора«.¹ Гайдамацьке повстання 1768 року — каже він — почалося »на святого Маковія«, тобто 1-го серпня. За ним, не маючи в тому часі ніяких провірених даних, приймає цю дату Тарас Шевченко, пишучи свою поему »Гайдамаки«.² Помилковість такої дати аж надто очевидна й до того вона сперта тільки на якомусь народньому переданні.

Російський дослідник Гайдамаччини А. Скальковський³ твердить, що коліївське повстання почалося при кінці квітня за старим стилем, тобто на початку травня 1768 р. за новим стилем. В день святого Юрія, 23-го квітня (4-го травня) 1768 року — каже Скальковський — ігумен Лебединського монастиря закликав до повстання і три дні пізніше гайдамаки вирушили на Медведівку. Цю версію приймає за Скальковським Д. Мордовцев,⁴ а також Равіта-Гавронський й »Енциклопедический словарь Гнат«,⁵ які подають, що Коліївщина почалась »на початку травня« за новим стилем.

У збереженому протоколі зізнань самого Максима Залізняка на допиті 26-го червня (7-го липня н. ст.) 1768 р., зараз після його схоплення москалями, записано: »От показаного монастиря пошел я сего году в апреле месяце, а которого не помню«.⁶ Це свідчення самого керівника повстання виглядало б найбільш авторитетним. Але протокол писаний не самим Залізняком і навіть не ним самим підписаний. Устійнені дослідниками на підставі оригінальних записок дати здобуття Жаботина, першого вияву повстання, та інших міст виявляють надто довгу прогалину часу, якщо б прийняти виступ із Холодного

1) Czajkowski — "Wernyhora". Warszawa, 1907. I, 34.

2) Т. Шевченко — »Гайдамаки«. (Початок розділу »Треті півні«).

3) А. Скальковський, ст. 72-73.

4) Д. Мордовцев, ст. 169 і 220.

5) »Енциклопедический словарь Гранат«, т. 12, ст. 328.

6) »Гайдамацький Рух на Україні в XVIII ст.« Київ, 1970, ст. 360.

Яру на початок травня (кінець квітня ст. ст.) і днем Зелених Свят, коли — як це записано в хроніках польського монастиря — відбувся напад на Жаботин. На той період часу, перших трьох тижнів травня (н. ст.) не заготовано ніде ніякої бойової дії повстанців. Реєстр бойових дій коліїв починається в усіх документах та свідченнях тільки від Зелених Свят 1768 р.

Звідки ж узялася дата «кінець квітня» (ст. ст.) у протоколі зізнань Залізняка?

Уважна аналіза проблеми приводить до припущення, що московський писар, який списував зізнання Залізняка, дещо переплутав. У своїх зізнаннях Залізняк подає, що в час його побуту в Мотронинському монастирі по його виступленні з монастиря він був обраний полковником тими козаками, в яких була згода на повстання. Виходить, що перед самим збройним виступом відбулася поблизу Мотронинського монастиря окрема рада козаків, на якій було постановлено починати повстання, і для цього було обрано козацьким полковником, як головним командиром запланованого повстання, Максима Залізняка. Оце, мабуть, і сталося при кінці квітня (ст. ст.) або, як це уточнює Скальковський, в день св. Юрія, 4-го травня за новим стилем, а 23-го квітня за старим стилем, 1768 року.

Підтвердженням цього була б згадка Залізняка в зізнаннях, що вже за 6 тижнів перед приходом Залізняка під Умань поляки були вислани на вістку про нове повстання сотника Гонта проти коліїв, але Гонта їх ніде не знайшов і повернувся до Умані. Це вказувало б, що після ради й обрання Залізняка керівником запланованого повстання ініціатори провели ще три тижні в таборі недалеко Мотронинського монастиря, виготовляючи деталі повстанських дій та збираючи охочих. Вістка про раду продісталася, виходить, до поляків в Умані, й тому Гонта був висланий проти повстанців, але їх іще не було тоді в дії.

У висновку треба прийняти як найбільш правдоподібне, що на св. Юрія, 4-го травня (23-го квітня ст. ст.) 1768 р. на козацькій раді в Холодному Ярі було обрано Максима Залізняка полковником і керівником запланованого повстання, а само повстання почалося Молебнем у Мотронинському монастирі на інтенцію повстання в перший день Зелених Свят, **29-го травня** (18-го травня ст. ст.) **1768 року**, після якого повстанці під командою полк. Максима Залізняка вирушили в похід.

Ініціативу коліївського повстання і всі мемуаристи, і загал усіх дослідників Коліївщини признають Максимові Залізнякаві. Тільки О. Гермайзе у своїй аналізі знайдених документів російського судового слідства висуває твердження, що Максим Залізник припадково очолив повстання, ким іншим приготоване ще до приходу Залізняка в Мотронинський монастир.

Свою теорію спирає Гермайзе¹ насамперед на фрагменті слідчих зізнань самого Залізняка. »Сам Залізник, — пише Гермайзе, — на допиті, трудно гадати, чи із причин власної реабілітації, бажанням зменшити свою вину, чи просто щиро оповідаючи про справжні факти, — старався первісну ініціативу усунути зі себе і приписати її іншим. За тиждень перед Великоднем 1768 року, — оповідає Залізник на допитах у генерал-губернатора Воейкова, — до нього в Мотронинський монастир прийшло сім душ запорожців« і говорили, щоб іти в Польщу для прогнання конфедератів та жидів і грабування їх та показували йому дане їм для того начебто кошовим отаманом письмо, яке було дане прибулому з ними отаманові Юськові Шелесту, що опісля під час побуту в монастирі при спорі з одним із тих козаків був застрілений«. Щойно після смерті Юська Шелеста ініціатори повстання вибрали своїм полковником Максима Залізняка. Це зізнання доповнює Гермайзе зізнаннями полоненого повстанця Нечипора Кожухара, який подає, що він на третій день Зелених Свят 1768 року поїхав із Лівобережжя на »польську« Україну й зустрів там гурт 50 запорожців, які забрали його зі собою до Мотронинського монастиря. Там застав він гурт запорожців на чолі з їх полковником, Осипом Шелестом. На пропозицію того полковника Осипа Шелеста, Кожухар залишився при запорожцях за кравця. Скоро після того Шелест посперечався за владу із запорожцем Кондратом Лусконогом і згинув із рук Лусконога. На його місце, — каже Кожухар, — козаки вибрали своїм полковником Максима Залізняка.

Зізнання Кожухара баламутні щодо дат: якщо він дійсно прибув до Мотронинського монастиря на третій день Зелених Свят, то там не тільки Осипа Шелеста, але й Залізняка вже не було, бож уже першого дня Зелених Свят повстанці під команду Залізняка вирушили з Мотронинського монастиря на Жаботин. Але сходиться воно із зізнанням Залізняка щодо особи Осипа Шелеста,

1) О. Гермайзе, ст. 40-42.

запорожця, який згинув у суперечці із другим запорожцем.

Але, якщо і прийняти історію про Осипа Шелеста за факт, то він тільки говорить про те, що думка про повстання не з'явилася неждано: вона жевріла вже й раніше, і то не тільки в Осипа Шелеста, але в багатьох інших організаторів гайдамацького руху, першими роками XVIII століття починаючи. Підхопивши цю думку, Максим Залізняк став **організатором і керівником** повстання українського народу в 1768 році, прозваного Коліївщиною.

2. ЗДОБУТТЯ УМАНІ

Дати подій в Умані удокументовані мемуаристами і принагідними свідками вичерпно й переконливо, якщо не вчисляти самих деталей подій. Баламутство щодо основних дат виникло в дослідників та істориків через те, що росіяни вживали тоді календарне числення за старим стилем, а поляки за новим: на терені дій Коліївщини була польська, окупаційна адміністрація й російська армія, і тому в подаванні дат легко виникла плутанина. З огляду на це, при дослідях у кожному випадку, коли зустрічається дата, її треба уважно перевірити й устійнити, чи вона подана за старим, чи за новим стилем. При перечислюванні одного стилю на другий не вільно забувати, що різниця між ними виносила тоді 11 днів, а не 12 як у XIX столітті, чи 13 як це є сьогодні.

Губернатор Торговиці, Якуб Квяткевіч,¹ у своєму листі з датою 28-го червня 1768 р. до воеводи Потоцького звітував, що повстанці підійшли до Умані 20-го червня й наступного дня здобули місто. А в листі до полковника Чорби подав виразно, що Умань здобули повстанці «дня 21-го червня по римсько-католицькому календарі». Обидва листи це офіційне звідомлення, писане польським губернатором міста Торговиці, віддаленої ок. 30 кілометрів від Умані, на другому тижні після подій.

Уманські купці О. Бочка й О. Поломаний, які за перепусткою М. Залізняка привезли в Січ горілку 2-го липня 1768 р., зізнали в кошовій канцелярії, що Залізняк підійшов до Умані 9-го червня (старого стилю), тобто 20-го червня, й наступного дня оволодів містом.²

1) «Киевская Старина», 1882, т. III, ст. 305.

2) ЦДА УРСР, ф. 229, справа 227, арж. 28.

Свячення козацьких ножів

9-го й 10-го червня за старим, а 20-го і 21-го червня за новим стилем припадало в 1768 році на понеділок і вівторок. І коли в народній пісні¹ говориться, що «В понеділок перед обідом із гармат загулю, а в вівторок іще раніше Уманя добули», то це повністю сходиться із згаданими датами: в понеділок 20-го червня (н. ст.) повстанці облягли Умань, а в вівторок 21-го червня 1768 р. здобули.

Свідок подій в Умані М. Даровський² засвідчує це зовсім виразно: в понеділок 20-го червня н. ст. почалась облога, а в вівторок здобули місто.

Повністю покривається з тими датами й жидівське свідчення,³ згідно з яким українські повстанці під проводом Залізняка й Гонти підійшли під Умань 5-го тамуза 5528 року, а наступного дня, 6-го тамуза, здобули місто. Ці жидівські дати, переведені на християнський календар нового стилю, дають: понеділок, 20-го червня, й вівторок, 21-го червня 1768 р.

Інформація мемуариста Тучапського, подана в заголовку — «погром, учинений 20-го червня 1768 р.» — баламутна. Бо з неї можна робити однаково висновок, що 20-го червня почались уманські події, облога й погром, як і такий висновок, що сам погром у здобутому

¹) Максимович — «Українські історичні пісні», ст. 515.

²) «Записки НТШ», т. 62, ст. 10.

³) М. Steinschneider «Die Geschichtsliteratur der Juden», 150-151.

попереднього дня місті відбувся 20-го червня. Згідно з першим висновком, інформація Тучапського згідна з тим що ми вже згадали; згідно з другим висновком — свідчення Тучапського різняться від інших на один день.

Те саме стосується повністю й інформації Е. Гелленіюша,¹ який нотує: »В тому році вибухла страшна різня, що сталася дня 9-го червня (очевидно, старого стилю) 1768 р. і далі оповідає: »Перед самою різнею, що була в понеділок, 9-го червня 1768 р., о. Костецький усі дні, п'ятницю, суботу й неділю на ринку сповідав, причащав і приготавляв на смерть«. Можливе, що й тут автор інформації лучить і бій в часі облоги, й бої на вулицях здобутого міста в одне і ставить одну дату, понеділок 20-го червня, як початок кривавих дводенних подій.

Інформації, подані мемуаристами у збірці Рачинського, суперечні: в одному споміні² сказано, що »Коло години 10-ої в понеділок... донесено про наближення війська«, а в другому,³ що присутні в Умані поляки й жиди »9-го червня... в понеділок смерть понесли«. Перша з них виразно підтверджує дати понеділка, 20-го червня (9-го ст. ст.) як початку облоги; другу треба трактувати як інформацію того роду, що й інформації Тучапського та Гелленіюша.

Визначення дат В. Антоновичем, автором монографії про Гонту, досить складне: читач мусить їх сам дедукувати з того, як він подає розв'язку подій. В. Антонович наводить прямо тільки дату 18-го червня, коли то »коло 11 години дня з вежі економічного двора зауважили, що наближається полк уманських козаків; зараз за ним шло ополчення Желізняка«. ⁴ З'єднавшись, — представляє Антонович далі хід подій, — повстанці заатакували польсько-жидівський табір під Грековим Лісом. Щойно після того повстанці підійшли під мур Умані, звідки на них »почали стріляти з пушок. Перестрілка тривала 30 годин«. Виходило б — до ночі 19-20 червня. »На другий день уранці« — каже далі Антонович, — значить, в понеділок, 20-го червня, Младановичеві донесено, що запаси амуніції й води вичерпуються. Младанович пропонує представництву жидів іти до Гонти з дарами, й вони, зібравши різні цінні подарунки, виконують пропо-

1) E. Helleniusz — "Wiadomość historyczna o zgromadzeniu XX. Bazyłjanów w Umaniu". ст. 8-11.

2) Рачинський, ст. 83

3) Там же, ст. 126.

4) Антонович, ст. 112.

зицію. »Проводирі гайдамаків прийняли дарунки, але пересправи відложили до ранку. На другий день« — отже у вівторок, 21-го червня, Гонта пробує переговорювати, повстанці здобувають місто й відбувається розправа. Так, вираховуючи події, представлені Антоновичем, знаходимо, що й він приймає дати: 20-го червня — дійсна облога міста і 21-го червня, вівторок, — здобуття міста, а до того додає тільки ще два попередні дні, починаючи від моменту 18-го червня, коли з вежі Умані спостерігано об'єднання полку надворних козаків під команду Гонти з повстанцями під команду Залізняка.

В. Серчик приймає як безсумнівні дати: в понеділок увечері почався наступ на Умань, а у вівторок, 21-го червня 1768 р., повстанці здобули Умань.¹

В «Історії УССР» та в «Українській Радянській Енциклопедії»² подано, що українські повстанці »9-10 червня 1768 р. взяли Умань«, пропустивши тільки конечне в наші дні роз'яснення, що це дати за старим стилем, які відповідають 20-21 червня нового стилю. Але в російській »Большій Советській Енциклопедії« в першому виданні подано як дату здобуття Умані 19-те червня, а в другому 18-те червня 1768 р. »Советська историческая энциклопедія«³ подає 18-те червня. Советський історик В. Голобуцький у своїй науковій праці »Запорозьське козацтво«⁴ подає 9-те й 10-те червня, але у своїй популярній брошурі »Максим Залізняка« подає вже інакше: »підійшли 18-го червня й до ранку 19-го оволоділи містом«.⁵

На чому спираються такі дати — 18-го й 19-го червня, суперечні всім джерелам, та ще й без зазначення, про який власне стиль ідеться, не вияснюють ні словом ані вищезгадані советські енциклопедичні видання, ні історик Голобуцький.

У висновку, після уважної аналізи всіх джерел, ми приймаємо як безсумнівне, що облога Умані почалася в понеділок, 20-го червня, а у вівторок, **21-го червня 1768 р., українські повстанці здобули Умань.**

1) В. Серчик, ст. 96.

2) »Українська Радянська Енциклопедія«, т. 3, ст. 359 і т. 5, ст. 152. »Історія УССР«, Київ, 1967, т. I, ст. 333.

3) »Сов. историческая энц.«, т. 7, ст. 480.

4) Голобуцький — »Запорозьське козацтво«, ст. 397.

5) Ст. 46 і 48.

3. КОЗАЦЬКА РАДА В УМАНІ

Про факт вибору в Умані полковника Максима Залізняка гетьманом України, а сотника Івана Гонти уманським полковником є так багато свідчень у споминах сучасників, що того факту не заперечує майже ніхто з українських, польських та російських істориків. Але докладніших інформацій про перебіг Козацької Ради, на якій відбулося проголошення відновлення Гетьманщини, тобто самостійної Української Держави, та вибір гетьмана, — немає. Не збереглася навіть відомість про те, котрого саме дня це сталося. А це тому, що переможці, однаково росіяни, як і поляки, були заінтересовані власне в тому, щоб ніяких документів, які свідчили б позитивно про державницькі змагання коліївських повстанців, не залишилося. Слідчі протоколи польської і російської влади та судів були укладані тенденційно. Нікого з поляків в Умані в часі Ради вже не було, й тому ніхто з польських мемуаристів не міг достовірно занести у свої спомини згадку про дату тієї події, ні про її перебіг.

Дивно, що й ніхто з українських істориків досі не поцікавився бодай устійненням дати Козацької Ради в Умані.

При такому стані ми можемо тільки дедукційно устійнити цю дату.

В судових протоколах переслухань полонених повстанців російською владою¹ зустрічаємо свідчення, що Залізник був у самій Умані тільки два дні. Після того він перебував разом із Гонтою в таборі біля Умані, а заряд міста перебрав сотник Уласенко. Значить, в одному із тих двох днів побуту Залізняка в Умані мусіла відбутися Козацька Рада, поскільки в усіх згадках про вибір Залізняка гетьманом говориться виразно про те, що це сталося в Умані.

До міста Умані ввійшли повстанці у вівторок, 21-го червня, біля 11-ої години перед полуднем, і після того почалася кривава розправа, яка, на нашу думку, тяглася весь той день і, можливо, теж у ніч із вівторка на середу. Це був перший день побуту Залізняка в Умані. Виглядає зовсім неможливим, щоб уже того дня відбулася Козацька Рада й вибір гетьмана, бо весь день ішли бої повстанців із ворогом. Другого дня вранці було вже по бою. І того власне дня, — треба прийняти, — в середу,

¹) Гермайзе, ст. 48.

22-го червня (н. ст.) 1768 року й відбулася в Умані козацьким звичаєм Козацька Рада, на якій було проголошено відновлення Гетьманщини й вибір полковника Максима Залізняка гетьманом України.

4. ВІДНОВЛЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ

Чи у висліді коліївського повстання в 1768 році було дійсно відновлено Гетьманщину як самостійну, ні від кого незалежну Українську Державу?

Ані текст дотичної декларації, ані навіть автентичне потвердження самого факту проголошення відновлення Гетьманщини до нас не дійшли. Ми не знаємо навіть, чи така декларація була проголошена у формі тільки усного повідомлення, чи сформульована на папері й відчитана. А все ж таки, аналіза фактів і тих інформацій, які до нас дійшли, та їхня оцінка під кутом політичного права приводять до висновку, що відповідь на поставлене вище питання мусить бути позитивна.

Численні й однозгідні свідчення польських мемуаристів потверджують, що вже при проголошенні повстання в Мотронинському монастирі було відчитано якусь відозву, в якій подавалися цілі повстання: знищення польського панування на Правобережній Україні, знесення панщини і станового ладу, повернення козацького ладу із визнанням всіх українців вільними козаками. Вже в перших днях походу проти польських окупантів повстанці закликають поляків капітулювати, бо «не встоїтьесь, все одно Г е т ь м а н щ и н а б у д е». На всіх звільнених теренах заводиться новий соціальний і економічний лад, встановлюється українську адміністрацію. У звільненій Умані повстанці вибирають Максима Залізняка гетьманом України. Всі повстанські отамани, й фактично, й у своїх зізнаннях чи заявах, визнають Залізняка своїм найвищим зверхником. Це факти незалежні. Чи ж не говорять вони виразно про те, що й фактично, і вже хоч би самим фактом вибору в Умані 22-го червня 1768 року й формально, Гетьманщину було відновлено?

У висліді шести-тижневих повстанських дій широкі простори Правобережжя були зовсім звільнені з-під всякої польської влади. На тій українській території, що її замешкував український нарід, діяла українська влада, вибрана й беззастережно респектована

українським народом. Всі три компоненти, що становлять державу, — територія, нарід і влада — як бачимо, існували; значить — існувала Українська Держава. Тим більше, що ту владу встановив собі сам український нарід і що в обороні тієї відновленої української держави вів український нарід на протязі цілого року важку збройну боротьбу, в якій приблизно п'ятдесят тисяч українських бійців склало своє життя.

Очолена вибраним гетьманом Максимом Залізняком влада Української Держави не підлягала нікому. Про будь-яку її залежність від Польщі не могло бути й мови. Не підлягала вона ні фактично, ні формально, та й найменшого бажання підлягати не виявила й Росії. Це була суверенна влада й тому відновлена у висліді коліївського повстання в 1768 році Українська Держава була самостійною, ні від кого незалежною державою українського народу.

Непевність щодо тексту й форми проголошення відновлення суверенної держави не має під політично-правним оглядом ніякого значення. Адже ніхто не знає, який був текст і чи взагалі мало місце формальне проголошення заснування французької, німецької й багатьох інших держав, а однак ніхто не ставить під сумнів існування тих держав у час, коли на окресленій території даного народу існувала його суверенна влада.

В аспекті політичного права не має теж значення час тривання держави: факт існування не залежить зовсім від того, чи дана держава існувала три тижні, три роки, чи тридцять літ. Основним є, чи вона існувала, тобто чи фактично діяла суверенна влада даного народу на його території.

Визнання даної держави іншими державами має велике значення у практичній ділянці, особливо в наші часи. Але в суворо політично-правному аспекті, й воно не зумовлює ніяк існування чи неіснування держави. Визнання або невизнання іншою державою тільки облегшує, або утруднює, нормальні зв'язки між тими двома державами. Існування, для прикладу, швейцарської держави не починається з моментом визнання її якоюсь іншою державою, але з моментом проголошення її самими швейцарцями і встановлення самими швейцарцями швейцарської суверенної влади.

А тому немає дійсних політично-правних підстав ставити під сумнів існування відновленої у висліді коліївського повстання Гетьманщини, як самостійної українсь-

Українські дівчата з Волині

кої держави. І було б нерозважно та шкідливо, коли б це робили самі українці.

Отже — в історії України Коліївщина мусить залишатися не тільки як одно із славних повстань, але й як інтегральна частина **української держави** козацької доби. І Залізняк мусить залишатися як гетьман Максим Залізняк, а Гонта, Неживий, Швачка, Бондаренко, Журба як полковники, бо ті пости одержали вони законно з рук українського народу, як суверена.

Наше становище щодо старшинських ранг базується на таких засновках: термін «отаман», що його ми звичайно зустрічаємо в усяких матеріялах про Коліївщину, не визначає ніяк ступеня старшинства, а є лише таким самим загальниковим окресленням, як сьогодні термін «командир»: воно визначає лише, що дана особа командує якоюсь військовою одиницею, без огляду на величину даної військової одиниці й без огляду на старшинсь-

кий чи підстаршинський ступінь даного командира, а в часи Гайдамаччини — отамана. У свідченнях польських і російських сучасників про дії керівників Коліївщини виразно говориться про те, що вони встановили один найвищий провід й одне найвище військове командування, запровадили на звільнених теренах козацьку адміністрацію, поділили повстанську армію на сотні й вищі та нижчі від сотні одиниці й козацьким способом вибору та затвердження встановляли військових і адміністраційних старшин. Так, у протоколах справи Василя Мизина, схопленого москалями разом із Неживим, виразно говориться про те, що після звільнення Канева загоном Неживого, канівська громада вибрала Василя Мизина, родом із Канева, який утік був перед польським переслідуванням на Лівобережжя, а тепер повернувся до Канева, канівським сотником, а Неживий затвердив його на тому пості. А в рапортах про справу Балги говориться про вбивство поляками й татарами **козацького сотника** хощоватської громади. Вже з тих двох виразних свідчень ясно, що як в інших періодах гетьманської держави, так і в час Коліївщини, сотники — а на вищому щаблі полковники — були військовими рангами й одночасно державно-адміністраційними постами: сотник Мизин у Каневі, а неназваний по імені козацький сотник у Хощоватій були не тільки військовими старшинами, але й одночасно тими адміністраційними зверхниками, що їх тоді поляки звали »губернатор«, німці і сьогодні звуть »біргермайстер«, а американці »мейор«.

Полк — каже історик українського війська — означав і відділ війська, й округу, а »полковник« був і військовим комендантом полку як військового відділу, й адміністраційним зверхником територіальної округи, званої полк. Як військова одиниця козацький полк мав на переломі XVI-XVII ст. пересічно 500 людей; за Хмельниччини пересічно 5.000 людей; добровільні полки у XVIII в. на Лівобережжі налічували по 500-600 людей. Полк ділився на сотні, під військовим і під державно-адміністраційним, територіальним оглядом. Кількість сотень у полку залежала від величини полку як військової одиниці, і як територіально-адміністративної одиниці.¹

А тому, коли ясні й ніким незаперечувані факти говорять про те, що Неживий, Швачка, Бондаренко, а від липня 1768 р. і Журба та Майборода, й осінню 1768 і

1) »Історія Українського Війська«. Вінніпег, 1953, ст. 258.

зимою 1769 р. Станкевич, яких повстанці козацьким звичаєм обрали своїми «отаманами», були військовими зверхниками багатьох сотень, а своїм зверхником призначали вони Максима Залізняка, головного командира й керівника повстання, якого в Умані було обрано гетьманом, то з цього випливає логічно ясний висновок, що вони — Семен Неживий, Микита (Яків) Швачка, Іван Бондаренко, як теж і Василь Журба від липня 1768 р. та Майборода і Станкевич як наслідники Неживого, були козацькими полковниками відновленої на Правобережжі Гетьманщини.

Російська влада, намагаючись увесь час усіма способами представити повстання українського народу 1768 року як якісь анархічні оргії розбишацьких банд, не дозволяла вводити до протоколів ранг повстанських командирів, зовучи їх зневажливо «ватажками» і навіть у випадку Залізняка внесла до присуду як його вину, що заслугоує на покарання, те, що він «самозванчо» й «незаконно» звав себе козацьким полковником. Таке ж становище займала й польська влада. Алеж і з української точки зору, і згідно із принципами політичного права західного світу, єдино компетентним у визначуванні військових рангів в українській армії та територіально-адміністративних постів в українській державі є український нарід: його визначення залишаються законними й вирішними зовсім незалежно від того, чи це признає Росія або Польща. Так само, як були американськими генералами Джордж Вашингтон та інші командири американської повстанської армії, призначені на ті пости американським народом, що підняв повстання проти Англії, — незалежно від того, що цього не признавала тодішня англійська окупаційна влада й уряд Англії, і залишилися би були в історії американськими генералами навіть і тоді, якщо б Англії було вдалося здавити американське повстання.

5. ЧИ В ДІЙНОСТІ ІСНУВАЛА ЯКАСЬ »ЗОЛОТА ГРАМОТА«?

»Указ« цариці з датою 9-20 липня 1768 р. і ще більше дія московських військ на Правобережжі проти коліїв доказували аж надто переконливо скрайню ворожість Московщини до Коліївщини й щире бажання московсь-

кого уряду, щоб українці на Правобережжі »довіку« залишалися в політичній і соціалній неволі польської шляхти. А тому твердити про оригінальність »Золотої Грамоти«, як заклику цариці до повстання українських селян проти польських панів, чи то у формі тексту, опублікованого поляками у французькій мові, чи в якійсь іншій формі, було надто несерйозно. Тому вже й сучасники Коліївщини, впевняючи, що таку власне »Золоту Грамоту« було дійсно відчитано в Мотронинському монастирі перед »свяченням ножів«, висловлюють переконання, що це був фальсифікат, створений організаціями повстання.

Польські мемуаристи Адам Моциньський і Ліппоман,² сучасники Коліївщини, та польський історик Равіта-Гавронський³ думають, що той документ сфабрикував о. Мелхиседек Значко-Яворський, ігумен Мотронинського монастира, вводячи у блуд теж самого Максима Залізняка. Такий погляд приймає й російський історик Скальковській.⁴ Таку версію підтримує й Куліш, переповідаючи народне передання про Коліївщину, в якому говориться: »А в тому монастирі був ігумен, ах, забув, як він звався. Бачить, що зле ляхи роблять, що витнуть впень усіх православних, — а писака він добрий був! як утне Золоту Грамоту!«⁵ Тільки ж тут, у тому українському народньому переданні, не згадується ні словом про зміст »Золотої Грамоти«: була вона писана в імені цариці, чи ні?

Погляд, що »Золоту Грамоту« як »указ« цариці підфальшував ігумен Мелхиседек Значко-Яворський, найбільш поширений.

Максимович переповідає версію, нібито »Золоту Грамоту« написав монах Молдаван, що помагав ігуменові Яворському у веденні монастирської аптеки.⁶

Про те, начебто »шайка розбійників, що подає себе за частину Низового Війська Запорозького«, закликає українських селян до повстання »показуючи їм фальшиві укази, нібито видані в Нашому (т. зн. царициному) імені«, говориться в указі цариці з 9-го липня 1768 р. Але тут говориться не про один »указ«, яким мала б бути »Золота Грамота«, але про »укази«, яких, виходить,

1) Моциньський, 135-6.

2) Ліппоман, 21.

3) Равіта-Гавронський, II, 108-9.

4) Скальковській, 69-70.

5) Куліш у »Записки о Южной Руси«, I, 149.

6) Максимович.

мало бути більше. Ніяких імен тих, хто мав би бути автором «фальшивих указів» і хто їх показував іншим, ані інших детальніших інформацій про ті «фальшиві укази» цариця Катерина у своєму дійсному «указі» з 9-20 липня не подає, хоч його писала вона два тижні після схоплення москалями гетьмана Залізняка й полковника Гонти під Уманню, й полковника Неживого біля Канева, і «фальшиві укази», якщо вони дійсно існували, мусіли вже бути в московських руках та доставлені цариці.

Наведений нами французький переклад «Золотої Грамоти» був надрукований у Парижі у збірнику державних документів, що відносяться до Польщі,¹ без вияснення, з чого цей переклад зроблено і де є оригінал. Равіта-Гавроньський, наводячи звідти текст французького перекладу,² подає коротко, що «оригінал не існує» і визнає переклад беззастережно фальсифікатом з огляду на подану в перекладі дату. Советський історик Храбан думає, що опублікований французькою мовою фальсифікат написав гр. Чарторийський, який переслав його до Франції під псевдом «Анжберг».

Цікавою є версія, що подає в своїх споминах мемуарист Крушельницький.³ Згідно з його твердженням, автор «Золотої Грамоти» був сам Максим Залізняк, який, нібито, уклав два «пісма» і для переписання тексту покористувався одним із монахів Мотронинського монастиря: одно, написане Залізняком «пісмо» закликала до відібрання ляхам України по Случ і Дністер та відновлення Гетьманщини з гетьманом Залізняком, а другим «пісмом» був лист цариці Катерини до Залізняка.

Ми думаємо, що вживана українським народом назва «Золота Грамота» відноситься до двох дійсних документів, текст яких, на жаль, до нас не дійшов: заклику полковника Максима Залізняка до повстання проти поляків, відчитаного в Мотронинському монастирі при «священні ножів», й універсалу, виданого Залізняком як гетьманом відновленої української держави 22-го червня 1768 року в Умані. Характер «указу цариці Катерини» підсунули «Золотій Грамоті» тодішні поляки, свідомо фальшуючи дійсний текст згаданих нами двох українсь-

1) *Bibliothèque de Archives diplomatiques. Pologne Recueil des traités et conventions concernant la Pologne, 1762-1862 par la Comte d'Angeberg, Paris, 1862.*

2) Равіта, II, 105-6.

3) Крушельницький, 12.

ких документів, щоб у своїй пропаганді представляти українське повстання московською інтригою, а на московський уряд могли натискати, щоб Московщина доказала свою ворожість до українського повстання. Вислідом того політичного шантажу й була згадка про «фальшиві укази, видані нібито в імені цариці», в дійсному «указі» Катерини з 9-20 липня 1768 р., пересиченому ворожістю до визвольної боротьби українського народу.

6. СПРАВА БАЛТИ

О. Гермайзе,¹ у своїй аналізі окремих питань у світлі новознайдених у 1930-тих роках судово-слідчих документів у справі Коліївщини, намагається підтримати й підсилити старе пропагандивне твердження, нібито російський уряд і російська армія зразу ставилися дуже прихильно до коліївських повстанців і щойно напад українських військових частин на турецькі посілости Балту й Голту змусив доброзичливу Росію гостро виступити проти українських повстанців, бо той напад поставив Росію перед небезпекою виповідження Туреччиною війни Росії. Це твердження повторив Дмитро Дорошенко² й деякі інші українські історики. Але повну безпідставність такого твердження виявляє вже тільки зіставлення фактів, наведених самим Гермайзе. Ось ті факти:

18-го червня (29-го червня н. ст.) в містечко Палієве Озеро, що знаходилося в польських володіннях недалеко турецького кордону, прибули дві сотні українських повстанців під командою сотників Шила й Попадка, щоб не допустити татар переправлятися на «польську» сторону, бо ходили чутки, що на просьбу поляків татари мають виступити на захист поляків проти українських повстанців. Палієве Озеро очищено від поляків і жидів і встановлено там українську адміністрацію, при чому багато поляків втекло на турецьку територію. Після відходу сотень Шила й Попадка до села Хощовате над Бугом, загін татарів із польськими втікачами увірвався до Палієвого Озера; вони вбили хощоватського сотника і сім «греческих» купців, пограбували крамниці й, тікаючи перед українським військом, що залярмоване мешкан-

¹) Гермайзе, ст. 54-5.

²) Дмитро Дорошенко — «Нарис історії України». Мюнхен, 1966, т. II, ст. 258-9.

цями Палієвого Озера повернулося туди, забрали зі собою чотирьох полонених українських повстанців. Сотник Шило поставив турецькому каймакові Балти гостру вимогу, щоб схоплені чотири українські повстанці були негайно звільнені та щоб були передані йому поляки, які, беручи участь із татарами в нападі на Палієве Озеро, вбили хошоватського сотника. Той відмовився виконати вимогу сотника Шилов. Тоді сотні Шилов й Попадка, маючи чотири гармати, у дні 21-го або 24-го червня (за новим стилем 2-го або 5-го липня; в одному рапорті подано першу дату, у другому другу) напали на турецькі містечка Балту й Голту, змусили турецькі й татарські залоги тікати і знищили там усіх польських і жидівських утікачів. Після того український загін, маючи виразне доручення Залізняка, не займати турецької території, повернувся на українську сторону, одержавши від турецького коменданта запевнення видачі ним посвідки, що турецьким громадянам українські повстанці в часі того випадку ніякої кривди не заподіяли; тільки скорий від'їзд козаків і події під Уманю перешкодили в доставленні такої посвідки до рук Залізняка.

Як бачимо, напад на Балту й Голту стався, згідно з турецькими й російськими рапортами, 21-го або 24-го червня за старим стилем, тобто 2-го або 5-го липня 1768 р. за новим ст. і ці дати повторює, як дійсні, й Гермайзе.

А тим часом, — каже дослівно Гермайзе, — «поручник Кологрівов виступає в напрямку на Умань через тиждень після здобуття його гайдамаками, — 17. VI. ст. ст. (т. зн. 28-го червня н. ст.) услід за ним іде полковник Гурьев і 28 червня ст. ст. (8-го липня н. ст.) було вже по всьому. Того числа Кречетніков мав від Гурьева рапорта про арешт гайдамаків».

Зіставмо ці дати, перевівши всі для чіткості на новий стиль: 2-го або 5-го липня відбувся напад українських повстанців на турецькі містечка Балту й Голту, а вже 28-го червня російське військо під командою полковника Кологрівова, про якого Гермайзе каже, що він, і його частина мали особливе довір'я генерала Кречетнікова, маршує на Умань, «вслід за ним», — отже, ще перед подіями в Балті й Голті, — ген. Кречетніков шле на Умань додаткові російські частини під командою полковника Гурьева і вночі із 6-го на 7-ме липня — отже всього через один або чотири дні після подій в Балті-Голті — російська армія проводить зрадницький напад

на український військовий табір під Уманню, підступно схоплюючи Залізняка, Гонту й інших керівників повстання. Така швидкість розвою подій, у висліді якого напад російських військ на український табір під Уманню з метою ліквідування коліївського повстання мав би бути вислідом подій у Балті-Голті, теоретично можлива у наші дні при існуванні телеграфічних і радіових засобів порозуміння, але, навіть теоретично, виключена при тодішніх засобах комунікації. За один, чи й чотири дні ледве чи турки змогли повідомити турецький уряд в Істамбулі про події в Балті й Голті; а скільки ж днів треба ще було для того, щоб кінний гонець зміг доставити протест турецького уряду з Істамбулу російській цариці в Петрограді, а тоді завезти доручення цариці генералові Кречетнікову з Петрограду під Умань? До того ж, проста конфронтація безсумнівних дат показує, що ген. Кречетніков вислав свої найбільш випробувані частини під Умань для ліквідування Коліївщини — щонайменше за чотири дні перед подіями в Балті й Голті: а така швидкість реакції — від чотирьох до семи днів **н а п е р е д** — немислима навіть у добу радіо.

А тому припущення, начебто російський уряд щойно у висліді нападу українського повстанського загону на турецькі посілости Балту й Голту, лякаючись небезпечних комплікацій у настанові Туреччини до Росії, змінив свою поставу й доручив своїм військам спільно з польськими ліквідувати українське повстання, не тільки є зовсім необоснованим, але й явно суперечить дійсним фактам і датам.

Інша справа, що вибух коліївського повстання викликав і в російських урядовців окупаційної влади на Лівобережній Україні, і в командирів російської армії, яка перебувала тоді на теренах окупованої Польщею Західної України, розгубленість і заклопотання. Адже їм було добре відомо, що російський уряд виграє проти-польську боротьбу українського народу, прикидаючись опікуном й оборонцем православ'я на Правобережжі, щоб мати претекст для політичної інгеренції у внутрішні справи Польщі: то як же, у виду цього, повинні були російські «опікуни» й «оборонці» ставитися до факту, що правобережні українці самі зі зброєю в руках стали захищати себе перед поляками? Поляки відразу підняли крик, що виступ коліїв інспірований царицею: а може — думали російський генерал-губернатор у Києві, Рум'янцев, і ген. Кречетніков — а може воно і справді так?

Звідси й непевність, як поступити, і їхні обережні рапорти цариці про події на Правобережжі. І тільки одержавши офіційне «благословення» самої цариці, російські війська, — як говорить само зіставлення дат, ще до подій у Балті, — дбайливо підготовляють і проводять підступний і зрадницький удар під Уманню, а вслід за тим — відкрите, криваве здавлювання, на спілку з поляками, українського повстання.

Можна б думати, остаточно, що справа Балти мала вплив на настанову москалів супроти полонених українських повстанців. Але й таке припущення при конфронтації фактів і дат виявляється недоречним. Адже варварсько-жорстоке катування, на наказ вищих старшин російської армії, полонених керівників українського повстання й навіть жінки та нелітних дочок Гонти мало місце вже тоді, коли події в Балті російським старшинам не могли ще бути відомими.

Тільки суд і екзекуції над повстанцями-запорозжцями, що попали в російський полон, були використані для політичної гри в нав'язанні до справи Балти. В мотивах присуду Залізняка з особливим наголошенням відмічується його вину в нападі на турецьку територію, тобто на Балту й Голту, а виконання екзекуції на Залізнякові й 70 інших засуджених козаках доручено провести в Орловському форпості над турецьким кордоном і запросити турецького воеводу Балти та татарського каймакана Голти, щоб вони були наочними свідками проведення жорстокої екзекуції. І вже протокол зізнань переслухуваних у часі слідства, згідно з дорученням російського уряду, чи й самої цариці, формулювався так, щоб виходило, що ціле коліївське повстання було ділом кількох сотень неграмотних запорізького коша й самовільно, всупереч забороні кошової старшини, прокралися на територію «польської» України, де під їх проводом українські селяни, піддані Польщі, вчинили ряд убивств, грабежів і розбишацтв, пиячачи безустанно.

Але і слідство з так сформульованими, наперед унапрямленими «протоколами» переслухань, і підтасовання справи Балти до обосновання присуду, і проведення екзекуцій над турецьким кордоном у присутності представників турецької й татарської влади прийшло вже після проведення російською армією підступного схоплення керівників повстання й нападу на головні повстанські сили під Уманю. Доручення російської цариці і її

уряду, провести безоглядно розгром українського повстання проти Польщі було дане ще перед подіями в Балті і Голті, а російська армія з особливою жорстокістю те доручення провела ще заки комусь із старшин російської армії могло бути відомим щось про події в Балті й Голті.

Дійсною і єдиною причиною нагального виступу Росії проти Коліївщини були — принципова ворожість Росії до визвольних, державницьких змагань українського народу і страх, що запал визвольної боротьби за повернення Гетьманщини захопить Запоріжжя та перекинетися на Лівобережжя України, скеровуючись тут проти московських окупантів.

Доказом того, що справа Балти в дійсності ніякого впливу й на вимір кари не мала, є факт, що на таке саме варварське жорстоке покарання, як Залізняк, засуджено й Семена Неживого, й десятки інших провідників повстання, яким навіть російські слідчі ніякого відношення до справи Балти не закидали і єдиною виною яких було — участь на керівному пості в українському повстанні.

7. НАЗВА «КОЛІВЩИНА»

Коли і хто вжив вперше назву «Коліївщина» для повстання українського народу проти польських окупантів у 1768 році й чому саме таку назву — невідомо. Але у протоколах суду в Кодні вже зустрічається ця назва, й то не з польської сторони, а з уст переслухуваних повстанців. Так, наприклад, переслухуваний В. Лобуренко каже: «Коли почалася Коліївщина прийшли два колії...» А підсудний Підпригоренко признається, що він «ходив із гайдамаками під час Коліївщини».¹ І в записках з уст народу багато пізніше П. Куліш нотує в розповіді Таранухи та Харка Цехмістера з Черкас назву «Коліївщина» для того повстання. Це значить, що назву «Коліївщина» створив сам український нарід: він вживав тієї назви і в час самого повстання, й опісля.

Дуже правдоподібно, що така назва для повстання була вжита вже у відозві-закликові до повстання, відчитаному в Мотронинському монастирі, а тому й поширилася вона по Україні вже в час повстання.

¹) Коденська Книга, ст. 4, 5, 371 і 372.

Серед дослідників Коліївщини був загально прийнятим погляд, що ця назва походить від слова «кіл» тому, що, нібито, перші загони повстанців були озброєні колами, до яких були прив'язані ножі або коси. Та це погляд помилковий. На збережених портретах коліїв ніде не видно якогось кола з ножем, чи косою, прив'язаними до нього, або звичайного кола. Навпаки, характеристичною зброєю на рисунках є — довгі, залізні списи. Тими залізними списами повстанці кололи ворогів і власне від слова «кололи», у значінню вбивати, й походить назва Коліївщина, тобто повстання, ціллю якого поставили собі учасники повстання винищення всіх ворогів, що гнобили український нарід.

Дуже чудернацьке пояснення назви «Коліївщина» пробував дати в 1893 р. В. Щербина. Ця назва, — каже він, — походить від слова «колія», тобто черга; козаки-повстанці стояли в черзі, або як тоді казалось »в колії« і з того й прозвано їх »колії«, а ціле повстання »Коліївщина«. Таке вияснення подала, надиво, польська енциклопедія в наші дні, хоч пояснення Щербини, як надто чудацьке й недоречне, ніхто з істориків ніколи не повторив.

Советський історик Г. Ю. Храбан, аналізуючи назву »Коліївщина« в окремії статті,¹ думає, що така назва »являє собою термін не тільки невдалий, але навіть образливий для пам'яті учасників народнього повстання«. Вислів »кололи«, каже він, вживають скрізь українські селяни в окресленні »кололи свиню« і тому асоціація з цим надає немилого враження назві »Коліївщина«. У висновку він радить історикам перестати вживати цю назву й заступити її окресленням »повстання 1768 р.«.

Ми не бачимо потреби міняти назву »Коліївщина«, устійнену самими повстанцями і прийняту вже в історіографії. Нічого принизливого в цій назві немає. Окрема ж, спеціальна назва вирізною дане повстання з низки інших повстань і надає йому характер повноти сама собою. Слова »кололи« й »колії« такі ж самі нібито принизливі, як слова: »бити« й »бійці« або »стріляти« і »стрільці« виходило б, що вислів »бійці такої то армії« або »Січові Стрільці« є образливим для даного народу, даної армії, чи самих її членів. А ми ж знаємо, що так воно не є, і ніхто не збирається міняти назв »бійці« чи »стрільці«.

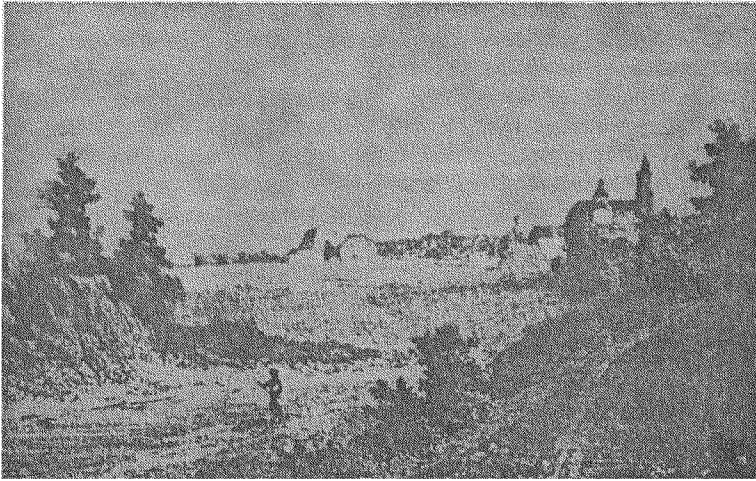
¹) Г. Ю. Храбан — »Чи слід користуватися терміном »Коліївщина«. Укр. Іст. Журнал, 1967, ч. 8, ст. 154-158.

Та найважливіше — в назві, як у прізвищі якоїсь особи, первісне значіння самого слова губиться, і слово перетворюється у звукову ідентифікацію даної події чи особи, викликаючи завжди пригадку суті події. І власне тому, краще вживати прийнятну вже назву «Коліївщина» замість, наприклад, «Повстання Залізняка й Гонти», бо коли при назві «повстання Залізняка й Гонти» увага мимоволі звужується до цих двох провідників, то при назві «Коліївщина» перед нашими очима стають і повстання, і його провідники, й постава українського народу, і зрадницький удар Росії, і жорстокість польської шляхти, — весь зміст зриву й боротьби за повернення волі Україні.

8. «КОДЕНСЬКА КНИГА»

«Коденська Книга», тобто збірка протоколів польського військового суду в Кодні, викликала великий розголос серед дослідників Коліївщини зараз після її знайдення, коли історик Я. М. Шульгин вперше навіть цитує з неї у своїй статті про Коліївщину в журналі «Кіевская Старина» в 1889 році. Польський публіцист Ф. Равіта-Гавронський та польський історик Т. Корзон у тодішній польській пресі поставили в сумнів автентичність документів, викликаючи цим пристрасну полеміку між українськими й польськими тодішніми дослідниками Коліївщини. Від того часу «Коденська Книга» й досі викликає загальне зацікавлення як збірка оригінальних документів про Коліївщину. Бож це власне в містечку Кодні суджено й карано різними родами смерти тисячі дійсних та здогадних учасників коліївського повстання, вривуючись у пам'ять українського народу у формі фолклорного прокльону «А щоб тебе Кодня не минула!»

На жаль, зміст тієї збірки не виправдує сподівань, зв'язаних із назвою «Коденська книга». Вже сам побіжний перегляд зібраних там документів мусить розчарувати читача. Документів, які відносяться дійсно до коліївського повстання, там надсподівано мало, а й ті надивоскупі, в порівнянні до інших документів. Велика більшість справ, яких зібрані там документи стосуються, не мають абсолютно ніякого відношення до Коліївщини. Це, зрештою, підкреслює у вступному слові редактор, який приготував збірку до видання її друком як другий том наукової серії «Український Архів» (Київ, 1931) п. з.

Вид на Кодню

»Коденська Книга судових справ«: »Половина, — каже він, — це справи кримінальні різного характеру: крадіжки, грабунки, зловживання, шахрайства, дезертирство тощо«, в яких підсудними являються москалі — дезертири з російської армії та старовіри »пилипони«, — польські шляхтичі й жиди; їм судді та слідчі й не пробують пришивати якогось пов'язання з українськими повстанцями-коліями, й тому ні одного з них не названо там »гайдамакою« чи »колієм«.

І щодо місця, де проводились усі ті судові справи, назва »Коденська книга« невірна. Із усіх справ, протоколи, чи уривки протоколів, яких збережені в тій збірці, лише 17 розглядалися в Кодні. 23 справи розглядалися у Троянові, 9 в Тетіїві, решта в інших місцевостях Правобережної України. Коротко, — ціла »книга« це випадкове скупчення різних документів польських військових судів, зшите невідомо ким в один »том« і штучно назване, мабуть відкривцями збірки, »Коденською Книгою«. Роздобув цю рукописну збірку в 1870-тих роках разом з іншими матеріалами М. О. Максимович і передав її історикові В. Б. Антоновичеві, який ті матеріали, що стосувалися Гайдамаччини з-перед періоду Коліївщини видрукував у третьому томі третьої частини »Архіва Юго-Западной Россії«, а »Коденську Книгу« дав для використання своєму учневі Я. М. Шульгинові.

Щодо часу, то документи »Коденської Книги« стосуються в основному справ, розгляданих польськими військовими судами в 1771-1772 роках, і лише кількох справ, розгляданих у другій половині 1769 та в 1770 рр. Абсолютно ніяких документів немає з 1768 і першої половини 1769 року, власне з періоду Коліївщини. А тому немає в »Коденській книзі« хоч би дрібного уривка із слідчих і судових протоколів не тільки самого Гонти, але й усіх тих, що були захоплені москалями під Уманню 7-го липня 1768 року й передані полякам, як і тих, що у другій половині 1768 і в першій половині 1769 рр у боях із поляками й москалями попали в полон. За винятком кількох лише випадків, це протоколи справ, у яких і самі суджені вчинки були поповнені вже по здавленні коліївського повстання, в роках 1770-1772.

Редактор вступної статті, який здав рукописну збірку до друку, думає, що половина документів таки стосується якоюсь мірою Коліївщини чи Гайдамаччини. Та це непорозуміння: він керувався в тому знайденням самого слова »гайдамака« в документі, а тому, що польські слідчі й судді кожного підсудного українця звали »гайдамакою«, додаючи до того, в чому його обвинувачувано ще й обов'язково »участь у гайдамацтві«, то у висліді такого підходу до категорії »гайдамацьких справ« попали всі справи, де підсудними були українці. Але перевірка суті кожної із цих справ виявляє, що велика більшість і цих »гайдамацьких« справ це звичайні кримінальні справи. Так, наприклад, на стор. 220 бачимо заголовок, даний редактором: »35 селян, обвинувачених у розбої та гайдамацтві«; а в дійсності між 35 справами, зв'язаними разом тільки тому, що їх судив той сам суд у Кодні в липні 1772 року, поруч справ українських селян, обвинувачених кожний окремо у крадежеві коней, є теж такі самі кримінальні справи польських шляхтичів і москалів. Тільки одному з них, який мав близну на грудях і вияснював, що це його зранив був у суперечці козак, слідчий суддя закидає: »Не від козака ти проколений, а від ляха, якого ти там під час різанини колов, а може й не одного, а близько сто, бож там кожний колов, хіба той не колов, що рук не мав, а ти відтираєшся!«¹ Отже в дійсності — ні одна з тих 35 справ не відноситься ні до Коліївщини, ні до Гайдамаччини взагалі.

А все ж, і при такому стані, коли навіть із цієї поло-

1) »Коденська Книга судових справ« ст. 223, а у збірці рукописів ст. 344, NB9.

вини книги, яка, на думку її видавців, охоплює «гайдамацькі» справи, тільки мала частина в дійсності відноситься до Коліївщини, ті оригінальні судові документи з років 1769-1772 мають таки особливу вартість. З усіх тих документів ми можемо зробити такі загальні висновки:

1. Виявлений тими судовими актами факт, що майже кожного підсудного українця обвинувачувано в «гайдамацтві» й «різанні ляхів» і водночас ті самі польські слідчі й судді ні одного підсудного не-українця — поляка, москаля чи жида — не назвали «гайдамакою» й не обвинувачували його в «гайдамацтві» — свідчить переконливо, що національний характер Коліївщини і всієї Гайдамаччини був уже тоді зовсім виразним і безсумнівним.

2. Записаний у судовому акті «Коденської Книги» згаданий закид польського судді підсудному українцеві, що той, мабуть, таки брав участь у коліївському повстанні й тоді «зарізавав не одного, а може й сто «ляхів», є мимовільним признанням тогочасного поляка прямо легендарної відваги українських повстанців-коліїв: польський суддя вважає, що український повстанець, який мав тільки ножа, а шаблю і кріс мусів здобути собі на ворогові, один міг «зарізати може й сто» польських шляхтичів, з яких кожний мав шаблю при боці, і кріс, і часто ще й охоронний бляшаний панцер, та ще й зумів залишитися живим тільки з одною близною на грудях від «ста» польських шабель!

3. У кримінальних справах «Коденської Книги» величезну більшість становлять не-українці: москалі, дезертири з російської армії і старовіри «пилипони», поляки й жиди, хоч відсоток того не-українського елементу становив тоді 10-20% усього населення Правобережної України. До того ж, коли у випадку українських селян вистачало найменше підозріння, щоб «винного» арештувати й передати на тортури польських слідчих катів, то у випадку поляків, москалів і жидів арештовано й суджено тільки того, кого або зловлено на гарячому, або проти кого були переконливі докази його вини. Значить, кадри **кримінальних злочинців** на Правобережній Україні в тому часі становили в основному не-українці: москалі, польські шляхтичі та жиди.

4. Поданий при кінці «Коденської Книги» урядовий судовий реєстр ексекуцій у Кодні, де на протязі одного

року, від половини 1769 до половини 1770 рр., більше як 300 жертв польського »правосуддя« покарано різними родами смертної кари — вішання, стинання голови топором, саджання на паль, розривання живої людини колом, — являється історичним документом особливої жорстокості та кровожадності польської шляхти. Ці екзекуції проводжені польськими судами вже по повній ліквідації коліївського повстання. Якими ж жорстокими і як масовими мусіли, отже, бути екзекуції, проведені польськими »судами« в часі повстання, в періоді другої половини 1768 і першої половини 1769 років?!

5. Вжита в судових протоколах »Коденської Книги« кілька разів назва »Коліївщина« й »колії« (ст. 4, 5, 371, 372) переконує, що назву »колії« і »Коліївщина« було дано гайдамацькому повстанню 1768-69 рр. вже в періоді самого повстання, можливо, що й самими організаторами повстання.

А тепер кілька слів про суть справ, охоплених тією збіркою судових протоколів.

Із кількох справ »Коденської Книги«, що дійсно заторкають Коліївщину й відносяться до котрогось із дійсних його учасників, цікаві, насамперед, зізнання (на жаль — навіть не ціла сторінка!) Івана Ботвиненка (ст. 19, на рукописі ст. 12) що був у повстанському загоні отамана Неживого. Роджений на Лівобережжі, а згодом осілий на Правобережжі, Ботвиненко оповідає, як на самому початку повстання до його села Сегединець прийшов повстанський отаман Неживий, скликав селян і прочитав їм якісь відозви, закликаючи всіх приєднуватися до повстання під проводом Залізняка. Це доказує, що починаючи повстання, його організатори видали були якісь відозви до українського народу, та засвідчує, що отаман Неживий був сам людиною грамотною. Ботвиненко, який відгукнувся на заклик і приєднався до Неживого, оповідає далі, як отаман Неживий, довідавшись, що на Тарасівку напали якісь розбишаки, які грабують селян, пішов спішно із своїм відділом туди і змусив грабіжників віддати селянам все забране в них майно.

У протоколі допитів селян із Погребища (ст. 279, на оригіналі ст. 432-433) обвинувачених у тому, що »брали участь у гайдамацтві«, бо... були всі присутніми на весіллі коліївського отамана Микитки з »вихрещеною на руську віру« шляхтянкою, записано дуже цікаве свідчення:

»Питана громада, хто з них казав іншим, що вже не будемо робити панщини, бо ляхів не буде. Відповідає громада, що з нас ніхто не казав, але ми з уст гайдамаків чули, що панщини робити не будете, жито і всяке збіжжя збирайте й сіно косить собі на потребу«.

Подібне записано теж у зізнаннях громади Литвинівської (ст. 372, ориг. ст. 576):

»Хто казав, щоб панщини не робити? Відповідь: Прийшовши із Житник від козаків, названий Василь (Дубний) казав людям, щоб панщини не робили: як землі далеко до неба, так ляхам до нас!«

Знаменне, що в обидвох цих свідченнях про проголошення повстанцями знесення панщини не говориться про «панів», але виразно про «ляхів».

Із коротеньких нотаток про присуди частині суджених виходить, що супроти тих, участь яких у Коліївщині була для суддів безсумнівна, стосовано особливо жорстокі роди смертних езекуцій. Так, напр., українського шляхтича Миколу Чоповського, що був у загоні Неживого й Шелеста, а в Каневі заколов на смерть трьох польських жовнірів, посаджено на палъ, (ст. 309, оригінал ст. 482); отамана Савку Плиханенка (там же) колесовано; запорожців Левка Малого і Клима Білого (ст. 309, оригінал ст. 483) та повстанських отаманів Степана Головацького й Михайла Бондаренка (ст. 350, ор. ст. 539 і 540) четвертовано. Так само четвертовано селянина Гладенка за те, що відвів до коліїв польського шляхтича, (ст. 308, ор. ст. 483). Для видання присуду смерти вистачало будь-яка причетність підсудного до коліївського повстання. Так у »Реєстрі 23 гайдамаків з виροками про них, 26-го січня 1770« (ст. 290-291, на оригіналі стор. 447) знаходимо між іншими:

»Мартин Вернигора, із Млієва Смілянського, їздив возом із Залізняковими гаймаками. Кара смерти.

»Василь Ворченко прийшов із Виногородки до Козацької Долини, звідки пішов із відділом ватажка Ремези до Водяник, Кобилячки й Папужинець, приграючи їм на бандурі. Кара смерти.

»Хведір Семерій: робив стрільний порох для коліїв. Кара смерти«.

Із приміток до реєстру в'язнів у Кодні з червня 1769 р. (ст. 307-312, оригінал ст. 431-484) про те, що із 62 в'язнів 12 »померло в ямі« перед присудом виходить, що при переслухуванні стосовано такі жорстокі методи тортур, що яка четвертина в'язнів від них вмирала в ямі, в якій

держано в'язнів, не доживши до видання присуду в їхній справі.

На сторінці 311 (на оригіналі 484) під числом 54 стрічаємо коротеньку, але дуже цікаву замітку про справу польського шляхтича Лозінського, паволоцького писаря, який вихваляв надзвичайну лицарську відвагу коліїв, що не боялися ніякої зброї, ні куль. Він сам мав бачити, як москалі прив'язали одного полоненого колія до стовпа, щоб його розстріляти, «але його кулі не бралися» — каже той поляк.

Дуже важливе свідчення про звірства, поповнені на повстанцях москалями, знаходимо на ст. 120 (оригінал ст. 179-180) в зізнаннях шляхтича Яна Градовського, богуславського скарбового писаря. Московський військовий загін під команду князя Баратова спільно з польськими військовими загонами в боях у Білоцерківщині розбив повстанський відділ отамана Бандурки, силою ок. 300 коліїв. Тих, що попали в полон, — зізнає Градовський — казав князь Баратов держати у спеціально викопаній ямі, доручив скликати довколишніх попів, шляхту й селян і на їх очах на наказ московського військового старшини, князя Баратова, всіх полонених українських повстанців випроваджено з ями й уставлено над ямою, а тоді московські солдати стріляли по них доти, поки всі вони не попадали в яму. Постріляних москалі засипали землею, хоч із ями неслися зойки живих іще жертв московського звірства.

На сторінках 323-331 (оригінал ст. 501-513) записані широкі зізнання 14 польських жовнірів із їх комендантом Камінським, обвинувачених у тому, що, будучи висланими проти гайдамаків, вони при зустрічі з відділом гайдамаків кинулись усі в переполосі до втечі, у висліді чого чотирьох польських жовнірів згинulo, а кількох було ранених. Зізнання цікаві тим, що ледве чи котрийсь із українських сатириків потрапив би так барвисто змалювати чванькуватість і полохливість тодішніх польських шляхтичів, жовнірів польської армії. Зустрівши гайдамаків, — оповідає комендант тієї польської військової частини, — поляки відважно, «по жолнерськи» протиставилися їм і... поховалися всі по хатах. А як гайдамаки почали атакувати хати, підкладаючи під них вогонь, поляки повискакували з хат на коні і знову стали до бою... спинившись, тікаючи, аж за мостом річки, яких сім кілометрів за селом. Але гайдамаки далі гналися, тож

поляки знову «стали до бою» і... користаючи з вечірнього сумерку погнали щосили до замку, а другі, зіскочивши чи впавши з коня, поховалися у високих придорожних бурянах. Один з них зізнає, що тікаючи побачив свого капрала, який випереджував його і спитав капрала, чому той не стає до бою з гайдамаками. «Мені кінь сполошився і я не можу його спинити» — відповів пан капраль і пігнав у переполосі далі. Інший оповідає, як він став відважно до двобою з гайдамакою і відібрав йому ратище; але той гайдамака, тікаючи, побачив на землі спис іншого польського вояка, підняв його і ним зранив того польського вояка, що «гнався за ним», у... плечі. Один із переслухуваних жовнівів схоплює «бій» коротко: «хто з поляків мав доброго коня, той урятувався, а хто мав злого, той згинув». «Скільки разів ти вистрілив у гайдамаків із свого пістоля?» — питає слідчий одного із жовнівів. — «Ані разу» — відповідає той.

Справа Івана Шевця (ст. 65-68, оригінал ст. 91-95) заторкає питання освіти тогочасних українських селян. Швець узяв був у школі книжку для свого сина і вступив до корчми. Там побачив у нього книжку польський урядник, сказав, що Швець мусів її дістати в Києві, або в Переяславі, відібрав книжку, збив Шевця й закував, щоб відставити до тюрми. Та випадково вступив до корчми російський солдат. Довідавшись, чому Швець заарештований, збив поляка і розв'язав Шевця. Але потім поляк відшукав Шевця й відставив його до Кодни. Цей епізод свідчить, що українські селяни таки були тоді грамотними. Підтвердження цього стрічаємо в зізнаннях шляхтича Гошовського. Коли його батько, — зізнає Гошовський, — залишив його маленьким без опіки, ним заопікувався селянин Кравченко, який післав його до церковної школи, «де я, — каже Гошовський, — навчився руської граматики», а пізніше післав на науку ремесла. (стор. 156, оригінал ст. 224-225). Значить, при українських церквах були тоді школи, до яких українські селяни, не дивлячись на важке політичне й соціальне поневолення, із власного почину посилали своїх дітей учитися «руської граматики», тобто читати й писати по-українськи.

Кількома наворотами згадується справа Василя Вишньовського, молодого хлопця, що був чурою в Максима Залізняка. На жаль, його зізнання в його власній справі (ст. 8, оригінал стор. 4) списані надто коротко — півсто-

рінки рукопису — а через те надто баламутно. Він зізнає, що до Залізняка пристав зараз на початку й був із ним у Корсуні, Богуславі, Лисянці та в Умані, де, як сам зізнає, вбив одного поляка і п'ять жидів. Після московського нападу на табір під Уманню його і 26 інших полонених відставили москалі до Єлисавету, але там курінний отаман із Січі, Орлик, випросив його в москалів і пустив на волю. Після бурлакування до Бендер, Полтави тощо, він стрінув у Кременчуці на Зелені Свята 1770 року запорожця, який казав, що є рідним братом Залізняка і збирав охочих іти на Правобережжя «різати далі ляхів». Із тим відділом, про який — кажеться у протоколі — Вишньовський раз зізнає, що мав сто чоловік, другий — що 1.000, а третій — що 400, він подався до лісів у районі Чути, але скоро відлучився й пішов до Гранова до родичів, де його поляки заарештували. З такого надиво скупого протоколу можна лише довідатися, що це й у 1770 році діяли якісь загони козаків. Інтригуючою є згадка про отамана загону із 1770 року, який «назвав себе рідним братом Залізняка»: але ніякого вияснення, чи це був дійсно брат Максима Залізняка, та яке ім'я і прізвище він мав, у зізнаннях Вишньовського немає.

Широкі й детальні протоколи справи попа Івана Старжевського (ст. 14-15, 70-75, 85-93, 227 і 357, а на оригіналі ст. 8-9, 98-108, 122-133, 350 і 553, разом 15 сторінок друку, а 23 сторінки оригіналу-рукопису), обвинуваченого у співучасті в убивстві уніятського священника Миколи Фалінковського і його сина, кидають світло на обставини, в яких в часі Коліївщини згинувло й кільканадцять уніятських священників. Випадок стосується громади Смілянська Завадівка в Корсуні. Згідно із зізнаннями судженого попа Старжевського та сина священника Фалінковського, що виступав як обвинувач, у 1767 році (власне: в 1767, а не в 1768!) тодішній парох Завадівки о. Фалінковський повернувся з цілою громадою на православ'я. Але громада не була з нього задоволена, невідомо чому, й вислала делегацію до православного архиєрея в Переяславі, яка привезла попа Старжевського як нового пароха на місце Фалінковського, тоді теж православного попа. Але піп Фалінковський відмовився передати парохію і заявив громаді, що він вертається назад на унію й церкву забирає для себе. Старжевський замешкав в одного із селян і, тому що поновий уніятський священник Фалінковський не допускав його до церкви,

Старжевський хрестив дітей ночами у своїй хаті, а померших хоронив на світанку по селянських подвір'ях. Одного дня в 1767 р. — зізнає син убитого священника Фалінковського, — громада зажадала у Фалінковського ключі від церкви, а коли той відмовився і на його доручення його старший син із стрільбою в руках побив і прогнав селян, їх зібралось більше, виломали двері в церкві і сказали, що це буде їх церква. Після цього старший син о. Фалінковського із стрільбою в руках дигнав за селом попа Старжевського, збив його, обстриг і сказав, щоб він більше в селі не показувався, бо буде вбитий і забрав при тому у нього хутро.

Коли влітку слідуючого року почалася Коліївщина, громада з попом Старжевським знову зажадала в о. Фалінковського передати їм церкву, а коли той поновно, разом із своїм сином, спротивився тому, штовхаючи селян, люди збили обидвох і відставили до тодішньої квартири Залізняка в Корсуні, де о. Фалінковський і його син згинули з рук гайдамаків. Молодший син убитого зізнає як обвинувачувач, що його батька вбив обухом по голові сам Залізняк, зазначаючи, однак, що він того не бачив, а тільки чув таке. Але Старжевський зізнає, що він був якраз у Залізняка з поклоном, як привели зловленого о. Фалінковського. Залізняк, — зізнає Старжевський, — питався, чи були в селі колії, чи не робили кому із селян якої кривди і сказав, що «ніякої вам кривди робити я не дозволю». А коли ввели о. Фалінковського і сказали, що це зловлений уніятський священник із Завадівки, Залізняк сказав «відведіть того уніята й посадіть на худобу». А старшого сина о. Фалінковського, зловленого разом із ним, розстріляли колії за те, що він зразу пристав був до них, а потім утік до поляків. Коли його з батьком привели до квартири Залізняка, колії пізнали його і як зрадника розстріляли, а разом із ним вбили теж його батька, о. Фалінковського.

Про себе самого оповідає Старжевський, що він був уніятським священником і як у 1767 році почалася акція повороту на православ'я, він пішов до «офіціала українського» ксьондза Мокрищицького за порадою, як йому вдержатися в парафії. Той, тільки довідавшись, що він із «ключа Мошанського», вигукнув, що Старжевський мусить бути схизматик і казав відставити його до тюрми в Богуславі, де його збито й держано доти, доки в'язні не скористали раз із нагоди, що сторожа була дуже п'яна, і втекли з тюрми. Лякаючись відповідальности за

втечу з тюрми, він пішов до Переяслава й там перейшов на православного священика.

На цьому широко у протоколах судової «Коденської Книги» представлено прикладі бачимо, що трагічні випадки кільканадцяти замордованих уніятських священиків були вислідом трагічного розладу в Українській Церкві на Правобережній Україні вже перед Коліївщиною, коли священики по кілька разів переходили з унії на православ'я, а з православ'я на унію, і воєнні події Коліївщини були лише нагодою для проведення поррахунків парохіян із їх власним парохом, чи самих священиків між собою; сама Коліївщина до цього не має ніякого відношення.

В обвинуваченнях багатьох суджених українських селян за участь у Коліївщині можна то тут, то там вилувити якусь інформацію такого роду: «Ігнат Щербина. Брав участь у загоні отамана Паралюша, що опісля злучився із загоном отамана Панасенка, у винищуванні польської шляхти в Цибулівському лісі на Уманщині». «Андрій Головка. Брав участь у загоні отамана Бандурки». «М. Казин. Участь у загоні Залізнякавого отамана Івана Чорного». «Юхименко. Пристав до Швачки, що побував у Василькові, Гребінках, Хвастові». Але арештовані випадково, вже по повній ліквідації повстання, в'язні звичайно рішуче заперечують обвинувачення, й тому ніяких конкретніших інформацій щодо Коліївщини в дуже скупих протоколах їхніх справ немає.

Такою є ота голосна «Коденська Книга». Зовсім не те, чого сподівається той, хто вперше з нею зустрічається, заінтригований її назвою «Коденська» (протоколи суду в Кодні). А все ж таки цікавого матеріялу для всестороннього навітлення відносин на Наддніпрянській Україні в періоді Коліївщини в цій збірці оригінальних документів чимало.

Документарну вартість має збережений у Коденській книзі реєстр екекуцій жертв польського військового суду в Кодні за один рік, від половини 1769 до половини 1770. В ньому зареєстровано:

» 11 липня 1769: 59 постинані. — 13 липня: 61 постинані.
— 11 серпня: 2 постинані. — 25 серпня: 4 постинані. —
15 вересня: 18 постинані. — 16 вересня: 4 постинані. —
16 вересня: Василь Паламаренко живим четвертований.
— 18 вересня: 1 засуджений на смерть помер перед екекуцією. — 4 жовтня: 7 постинані. — 23 жовтня: 9 постинані. — 8 листопада: 6 постинані. — 14 листопада:

3 постинані. — 21 листопада: 3 постинані. — 29 листопада: 2 постинані. — 18 грудня: 15 постинані. — 2 січня 1770: 3 постинані. — 19 січня: 7 постинані. — 27 січня: 23 постинані. — 15 березня: Марта Вихрестка стята. — 23 травня: 1 стятий. — 1 липня: 1 стятий — 10 липня 1 живим четвертований. — 16 липня: Осип Дяк Митинський здерто два паси, а тоді живим четвертовано. — 18 липня: 8 постинані. — 1 серпня 51 постинані».

Оцей офіційний, мабуть неповний, судовий реєстр екекуцій, який подає кругло 300 виконаних смертних присудів за один рік після остаточного придавлення повстання, залишається назавжди переконливим доказом звірської жорстокости й садистичної кровожадности тодішнього польського суспільства, польських суддів і навіть польського короля. Окресленням «постинано» і «стято» («сьценти») зазначено спосіб екекуції, при якому жертву кладено зв'язаним на дошку над викопаною ямою, кат відрубав сокирою голову, яка падала в яму, а тоді тручав у яму й тіло, роблячи місце наступній жертві. Екекуції були завжди прилюдними і, як подають сучасники, польські шляхтянки з насолодою придивлялися тим екекуціям. Польському королеві пересилано звіт з виконаних екекуцій.¹

А Кодна, хоч може й найкривавіша, була тільки одною із багатьох місцевостей на Правобережній Україні, де шляхетсько-польські «носії культури», католики, переводили такі суди й екекуції над українськими жертвами.

---

¹) Польський історик Антоні Й. Ролле (ст. 77) пише про це: «Навіть король, людина освічена й гуманітарна, який в часі суду над членами барської конфедерації, винними у пораненні й схопленні його, короля, вимагав присуду з виключенням кари смерти, у випадку полонених українських повстанців виявляє неймовірну мстивість і жорстокість. В листах до Браніцького радить, що якщо заходять труднощі з живленням тих полонених, то щоб їх просто вішати».

9. КОЛІВЩИНА Й ІНШІ РЕВОЛЮЦІЙНІ РУХИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 18-го СТОЛІТТЯ

При порівнюванні Коліївщини з повстаннями й революціями інших народів у другій половині 18-го століття треба насамперед підкреслити, що часо́во Коліївщина випередила їх усіх: американська революція почалась в 1773 році, отже п'ять років пізніше, як Коліївщина; французька велика революція почалась в 1789 р., двадцять-один років після Коліївщини, а польське повстання Косцюшка в 1795 р., більше як чверть століття після Коліївщини. А тому про ніякий вплив цих трьох революційних рухів на Коліївщину під будьяким оглядом не може бути мови.

Ніякого пов'язання ні впливу на Коліївщину не мали й селянські повстання в центральній і західній Європі. По-перше тому, що часо́во їх розділяють цілі віки: селянські війни в Німеччині пройшли ціле століття перед Коліївщиною, а селянські повстання у Франції, відомі під назвою «жакері», більше як два століття перед Коліївщиною. Головне ж, що і причини виникнення, і цілі були в обох випадках зовсім інші: там — у Німеччині, Франції, Швейцарії — це був бунт економічно визискуваного селянства у феодальному ладі власної держави і тому ті рухи мали виключно соціальний характер; а Коліївщина була національним повстанням українського народу проти польських окупантів за повернення національно-державної самостійності і соціально-економічний момент був тільки одним із складових моментів причин і цілей повстання. Тому й зв'язування Коліївщини советськими істориками з «селянськими рухами» тогочасної Європи є протинауковим нагинанням історичної правди для потреб советсько-комуністичної пропаганди. Ніяких «селянських рухів» у Європі у час, чи напередодні Коліївщини не було.

Чим же були по суті три згадані революції останнього чвертьстоліття 18-го століття: американська, французька, польська і як представляється Коліївщина в порівнянні з ними?

Американська революція виросла з протесту 13 тогочасних англійських колоній у північній Америці проти економічного визиску їх Англією. Її початком вважається насильне викинення в море американськими колоністами в Бостоні 1773 року транспорту чаю, привезеного компанією англійського монополю, на знак протесту проти наложених урядом Англії на колонії податків і

мит на користь Англії. Перший Континентальний Конгрес, що відбувся у Філадельфії в 1774 р. у зв'язку з поглибленням конфлікту, видвигнув тільки вимогу економічної автономії колоній. І навіть коли конфлікт прибрав форми збройної боротьби і Другий Континентальний Конгрес в 1775 р. постановив «відперти насилля силою» («Ту міт форс бай форс») і призначив ген. Вашингтона головним командантом збройних сил збунтованих колоній, то й тоді американські «бунтарі» залишалися при вимогах економічної автономії колоній в складі англійської імперії. «Американська революція почалась як спір, на який ніхто із відомих американців — крім, може, Самюела Адамса, не дивився як на революцію, яка може довести до незалежності» — стверджує американський історик.¹ І ще й 25 серпня 1775 Джеферсон, пізніше автор Деклярації Незалежності, писав: «Дивлячись прихильно на примирення з Великою Британією, я б волів бути в залежності від Англії з задовільно унормованим ладом, аніж від якоїсь іншої держави, або взагалі від ніякої».²

Переломовим моментом була поява в 1776 р. книжки «Common Sense» («На здоровий розум») що її написав і видав Томас Пейн (Thomas Paine) новоприбулий емігрант з Англії. В ній автор підніс погляд, що американські колонії мають право не тільки на економічну автономію, але й на повну державну незалежність від Англії. Розгар боротьби зробив цю думку дуже популярною серед американських «бунтарів» і врешті 4 липня 1776 проголошено 13 англійських колоній в північній Америці окремою, самостійною державою з демократичним ладом, спертим на принципі волі й рівності всіх людей.

Про виникнення Великої Французької Революції пише її історик і аналітик:

«Безпосередних причин французької революції 1779 р. треба шукати не в економічній нужді селянства і не в політичному незадоволенні середньої кляси, але в реакційних змаганнях французької аристократії». «Революцію почала в 1787 і 1788 аристократія в цілі оборони своїх маєткових і політичних привілеїв, що були загрожені новою політикою реформ Бурбонської монархії».³

¹) Carl Van Dorren, Secret History of American Revolution N.Y., 1941, p. 6.

²) Там же, ст. 7.

³) A. Goodwin. The French Revolution.

Але в розгарі боротьби видвигнуто й питання «третього стану». Грунт для цього був підготований писаннями Русса, Вольтера й інших політичних мислителів, які видвигали ідеї волі й рівності всіх людей, ідеї, які якраз тоді законом поставлено в основу конституції новоствореної американської республіки. Тому в липневих демонстраціях 1789 р. в Парижі взяли участь й члени «третього стану» і здобуття тюрми в Бастилії стало початком дійсної революції. У висліді такого ходу подій французький парламент 26 серпня 1789 р. ухвалив «Права Людини» проголошуючи, що «Люди родяться і вмирають вільними і рівними супроти права» і перетворив абсолютну монархію на конституційну монархію. Такі докорінні зміни внесли заміщення і в 1791 король Людовик XVI тікає з Франції, але його ловлять на кордоні і ставлять перед суд. Зразу його обвинувачено у втечі з Франції й нараженні цим на чужу інтервенцію, а врешті у «злочині, що був королем». 21 січня 1793 йому стято гільотиною голову, а Францію проголошено республікою. Боротьба за владу між партіями й окремими політиками викликала криваві розправи й масові масакри, в яких десятки тисяч французів згинувло на гільотині з рук інших французів, а між ними й чимало керівників революції, як от Робесп'єр, Дантон і багато інших. Кінець кривавій революції поклав Наполеон, який опинившись на верху мілітарної сили, проголосив себе в 1799 р. «першим конзулем», а п'ять років пізніше «імператором французького народу».

Все ж, видвигнені в ході революції у Франції ідеї волі і рівності всіх людей перемогли, закріпилися законами, а війни Наполеона рознесли їх по всій Європі.

Польське «повстання» Косцюшка в 1794 р. попередила «Конституція 3-го мая». Політично-моральне розладдя й анархія, які ми коротко представили в огляді стану Польщі в 18-тім столітті, доходили до верхка. Розгнuzдана шляхта чванилася своєю сваволею й беззаконням, король був безсилий, польський парламент затвердив забрання частин Польщі Росією, Австрією й Прусією в 1772 р. («Перший розбір Польщі»). Та все ж знайшлася горстка розумних і ідейних одиниць серед поляків, які бачили дійсність і пробували рятувати Польщу від загибелі. Вони виготовили проект нової конституції, який зберігав далі шляхетсько-панщизняний лад, але обмежував сваволю шляхти, скріплював владу уряду й армію. 3 травня 1791 р. малою більшістю голосів

польський сойм схвалив це як «Конституцію 3-го мая 1791». Але спротив самих поляків проти неї був дуже сильний. Їх піддержала Росія й Прусія, які «йдучи на поміч» окупували великі простори Польщі й приєднали їх до своєї держави. Польський сойм в 1793 р. затвердив той «другий розбір Польщі», а польський уряд і король заборонив польській армії, яка під командою Понятовського й Косцюшка мала 65 тисяч вояків, протиставитись тому «розборові Польщі». Щойно коли вслід за заборонам частини Польщі Росія поставила вимогу зменшення польської армії в Польщі (яка по двох «розборах» все ще мала 5 мільйонів, на 95% польського населення), із 65 на 5 тисяч, гурток польських патріотів спротивився. На їх заклик генерал Косцюшко, герой американської війни, обняв командування армії і почалось «повстання». Косцюшко проголосив мобілізацію в Польщі і заклик до повстання на теренах, що опинилися вже під Росією і Прусією, обіцяючи селянам, які пристануть до повстання, звільнення з панщини. Але відгук був неймовірно слабкий: і на мобілізаційний декрет, і на заклик до повстання відгукнулася лише горстка. Загал польської шляхти і польських селян залишився байдужим, польські магнати поголовно коляборували з москалями і німцями, беручи за те платню так, що навіть шість польських католицьких єпископів були повішені польськими повстанцями за продажну співпрацю з ворогами. Польська армія під командуванням Косцюшка звела кілька боїв, але була переможена. Російська і пруська армія здобули Варшаву і в 1795 році розділено решту Польщі між Росією, Прусією й Австрією. Польща перестала існувати. Косцюшко попав до російського полону. Він погодився на московську пропозицію виїхати за кордон і ніколи більше не займався польською справою й у 1796 р. був звільнений, виїхав до Швейцарії і там залишився аж до смерти в 1817 р.

Американська й французька революції, як бачимо, стали величними тому, що були успішними. Їхні величні ідеї волі і рівності зродилися щойно в ході збройної боротьби завдяки успіхам. Якщо б Франція замість помагати американським «бунтарям» була пішла на поміч Англії для здавлення американського «бунту», то й увесь той епізод історії Америки залишився б був тільки дрібним бунтом. І так само, якщо б негайна інтервенція на допомогу французькому королеві була здавила заворушення в Парижі в 1789 р., то й увесь той епізод ввійшов

би був в історію як ще одне бурхливе заворушення й ніщо більше.

Коліївщина не досягла успіху, бо її вже в початках криваво здавили російські інтервенти з польськими займанцями. Але вона таки перевищає ті дві революції тим, що ідеї волі, рівності й справедливості були ясно поставлені як ціль повстання вже при самому початку Коліївщини і відразу ж впроваджувалися в життя. До того, це були ідеї піднесені цілим народом і піддержані цілим народом.

Польське «повстання» і «конституцію 3-го мая» важко й порівнювати до Коліївщини. Це ж і не було повстання, але спроба самостійної Польщі з 5-мільйоновим населенням протиставитись ворожим зазіханням. У тій спробі були проблиски патріотизму й героїзму — одиниць: загаль поляків залишився байдужим. «Конституція 3-го мая» ніяких ідей волі й рівності не вносила, а навпаки, закріплювала й надалі відсталий шляхетсько-панцизний лад. Тільки ж — наскільки Коліївщину чужі й свої знецінили, настільки поляки зуміли «повстання» Косцюшка і «Конституцію 3-го мая» позолотити, закриваючи сумну дійсність патетичними прикрасами патріотизму. Але, порівняймо хоча б двох керівників і героїв польського і українського повстань. Косцюшко, попавши в російський полон, не зазнав там ніяких тортур і все таки морально заломався, прийняв помилування під умовою, що ніколи більше не буде за Польщу боротися і те своє приречення ворогові додержав до смерти, хоч у час воен Наполеона поляки прохали його очолити знову боротьбу поляків з Наполеоном проти Росії. А Гонта, попавши в російський полон, жакливо знівечений московськими нагаями й тортурами польського ката, що з живого дер пояси шкіри, вислухавши присуд смерти з застосуванням нелюдяно жакливих тортур, з погордою — як свідчать поляки — відкинув пропозицію просити помилування, заявляючи: «Знаю, за що гину і не жалію!»

Х. ЗАКЛЮЧЕННЯ

КОЛІВЩИНА — КІЛЬЦЕ ДЕРЖАВНОЇ ТРАДИЦІЇ

Крайньо ворожа постава до Коліївщини польських мемуаристів, польського й російського урядів і польських та російських істориків і пристрасно повторюване ними при кожній нагоді представлювання того повстання, як якогось анархічного розбишацтва і грабіжництва, позбавленого всяких вищих цілей, а всіх його учасників як неграмотних злочинців і п'яниць, мали — як це ми згадували в нашому історіографічному вступі — дуже сильний вплив на українських істориків. Приголомшені тим, одні з них повірили у правильність оцінок, видаваних запеклими ворогами державницьких змагань українського народу і самі їх повторювали; інші — намагалися тільки виправдувати Коліївщину й коліїв.

Зовсім інакше прийняла Коліївщину українська народня традиція. В українських народніх піснях, у розповідях українських сучасників і тих, що ті розповіді зберігали для майбутніх поколінь, Коліївщина являється величним зривом українського народу в обороні своєї волі і правди, проти польських займанців, за повернення Гетьманщини, як суверенної української держави; зривом захоплюючого героїзму його учасників та їхньої безмежної відданості ідеям, за які вони свої голови клали. В українській народній традиції немає й тіні сумнівів у правоту й чистоту ідей коліївського повстання: ідей національної волі й соціальної справедливості. Провідникам коліївського повстання признала українська народня традиція авреолу національних героїв.

Такий, власне, характер Коліївщини, зберіганий в українській народній традиції зродив Тараса Шевченка — полум'яного пропагатора ідеї революційної боротьби за повернення волі Україні. Адже це якраз Коліївщина, переповіdana дідусем Тараса, учасником того повстання, поклала основи політичного світогляду Тараса Шевченка. «Я ж рідний внук одного з гайдамаків!» — писав із гордістю своїм приятелям Тарас Шевченко.¹ І тому, коли

1) І. Франко — «Листочки до вінка на могилу Шевченка». Львів, 1890, ст. 45. Польський автор біографічної праці про Тараса Шевченка, Jerzy Jędrzejewicz. (Noce ukraińskie, albo rodowód geniusza. Warszawa, 1966, ст. 22) подає, що дід Тараса, Іван Шевченко, народжений в 1742 р., брав участь у здобутті Умані і знав особисто Залізняка і Гонту.

тогочасні українські культурні й політичні діячі, щирі патріоти, але виховані в російській школі, Куліш, Костомаров й інші вважали ціллю політичних змагань українського народу сперте на народництві слов'янофільство, унію слов'янських народів, то вихований на традиції Коліївщини Шевченко закликав український нарід до нового збройного зриву, щоб відновити «свою хату», самостійну українську державу, «без ляха, без холопа та без пана». Зрадницький удар Московщини в коліївське повстання, варварсько жорстоке тортурування москалями одної частини коліївських повстанців, що попали в московський полон, і видання другої частини полякам на муки та смерть зродили в душі малого Тараса вже тоді, коли його дідусь розказував йому про те, непоборну погорду й ненависть до Московщини, як спричинника неволі й неволі України.

Коліївщина, як джерело національного патосу Тараса Шевченка, стала темою його першої політичної поеми — «Гайдамаки».

Іван Франко зустрівся з Коліївщиною і в науковій літературі, і в українській народній традиції. Дотогочасна «наукова» література про Коліївщину викликала у нього непевність і настороженість до того зриву українського народу й тому він у своїх коментарях до польської поеми про «уманську різню» підносить сумніви щодо розмірів «різни» й щодо того, хто це справді заініціював події в Умані. Але під впливом української народньої традиції Франко пише революційний викрик: «Ми гайдамаки! Ми всі однакі: Ми — не навиди м ляцькее я р м о . . . За народ (ми) життя свое дамо!»

Коліївщина, як пориваючий приклад геройської боротьби за волю свого народу, вросла в українську народню традицію дуже глибоко й дуже міцно. І коли на переломі 1917-1918 років Симон Петлюра прийшов до висновку, що на сторожі волі українського народу мусять стати збройні загони борців, готових життя своє віддати за свій нарід, то, беручись до організування таких загонів, він дає їм назву — г а й д а м а к и .

Значить, Коліївщина — і як історичний факт, і як первень української народньої традиції, — являється важливим кільцем державницької традиції, що зв'язало ідеї визвольної боротьби українського народу періоду Козаччини із сьогоднішньою визвольною боротьбою українського народу, пророком якої був Тарас Шевченко, — «рідний внук одного з гайдамаків!»

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

І. ДЖЕРЕЛА¹

- »Акти о гайдамаках«. Архів Юго-Западной России, т. 3. Київ, 1876.
- »Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів«. Київ, 1970.
- »Коденська Книга«. Академія Наук УРСР, »Історичний Архів«, т. 2. Київ, 1931.
- М. Коялович — »Документы объясняющие историю Западно-русского края и его отношения к России и Польще«, Спб., 1865.
- Манифест імператрици Катерини II, 9 іюля 1768 т. »Киевская Старина«, 1882, кн. 8.
- »Матеріали для історії Гайдамаччини«. »Киевская Старина«, 1888, кн. 2.
- »Матеріали для історії Коліївщини или різни 1768«. (Н. Костомаров). »Киевская Старина«, 1882, кн. 8.
- »Матеріали до історії Коліївщини«, (М. Грушевський). Записки НТШ, Львів, 1906.
- »Матеріали до історії Коліївщини«. (С. Прущенко). ЗНТШ, Львів, 1904, т. LVII.
- »Матеріали до історії Коліївщини«. (І. Франко). ЗНТШ, Львів, 1904, т. LXII.
- »Матеріали до історії Коліївщини«. (І. Шпитковський). ЗНТШ, Львів, 1908, т. XCVI.
- »Матеріали до історії Коліївщини«: »Василіянські записки й листи про Коліївщину«. ЗНТШ, Львів, 1904, т. LVII.
- »Несколько документов в истории Гайдамаччини«. (А. Скальковскій). »К. С.«, 1885, кн. 10.
- Переписка графа П. А. Рум'янцева о восстании на Украине 1768 г. »Киевская Старина«, 1882, кн. 9.
- Реляция киевского генерал-губернатора за 1767-1769 гг. »Чтения в историческом обществе Нестора-летописца«, кн. VII. А Р X I В И, де зберігаються неопубліковані досі документи: Центральний Державний Історичний Архів УРСР у Києві та філіял у Львові.
- Центральний Державний Військовий Історичний Архів СРСР у Москві.
- Державна публічна бібліотека Академії Наук УРСР у Києві (Колекція Лазаревського і ін.) та у Львові (колекції: кол. Інституту Осолінських, Потоцьких, Браницьких, Радзівілів, Сапіг і ін.).
- Архів Ленінградського відділення Інституту Історії АН СРСР.

¹) З технічних причин ми мусіли в російськiм правописі пропускати »твердий знак« і »ять« і передати назви російських праць та російські прізвища новим правописом російської мови.

II. МЕМУАРНА ЛІТЕРАТУРА

1. Weronika Krebs — "Opis autentyczny rzezi humańskiej". Poznań, 1840.
2. S. Kruszelnicki — "Opisanie rzezi umańskiej. Z dziejów Hajdamaczyzny", cz. II. Warszawa, 1905.
3. "Krótkie opisanie wierszem polskim nieszczęśliwej kłięski w całej Ukrainie, a najszczególniej tyranskiej rzezi w mieście Umaniu... 1768 roku".
4. Lippoman — "Bunt hajdamaków na Ukrainie 1768 r." Poznań, 1854.
5. Paweł Mladanowicz — "Rzeź humańska". Warszawa, 1862.
6. Adam Moszczanski — "Pamiętnik do historyi polskiej". Poznań, 1854.
7. "Opisanie kłięski humanskiej". Переклад: »Описание бідствія, постигшого Умань и всю Україну«. »Кієвская Старица«, 1882, кн. 3.
8. Отривок из записок Анонима (1768 г.) »К. С.«, 1882, кн. 11.
9. Edward Raczyński — "Bunt hajdamaków na Ukrainie r. 1768, opisany przez Lippomana i dwóch bezimiennych, wydane z rękopisu". Poznań, 1854.
10. Tuczapski — "Opis krótki rzezi w mieście Humaniu". Poznań, 1842.
11. М. Кречетников. Дневник. »Чтенія в Обществе Ист. и Др. России«, кн. X. Санкт-Петербург, 1863. Окреме видання: »Журнал о движеніи и военных дѣйствіях в Польше в 1767-8 г.« Москва, 1863.

Збірники:

1. H. Moscicki — "Z dziejów Hajdamaczyzny". Warszawa, 1905. t. I i II.
2. E. Raczyński — "Obraz polaków i Polski w XVIII wieku, czyli zbiór pamiętników". Poznań, 1842.

III. НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА: МОНОГРАФІЇ

- A. А. Андриевский — »Материали для истории Южнорусского края«. Одесса, 1886.
- В. В. Антонович — »Исследование о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700-1798 г.«. Київ, 1870.
- В. Антонович — »Розвідка про Гайдамаччину«. »Руська Історична Бібліотека«, т. XIX, Львів, 1897.
- В. Антонович — »Уманський сотник Іван Гонта«. »Р. І. Б.« т. XIX, Львів, 1897.
- И. Галант — »К истории уманской резни 1768 года«. Київ, 1908.
- О. Гермайзе — »Колішчина у світлі новознайдених матеріалів«. »Україна« т. 1-2. Київ, 1924.
- В. О. Голобуцький — »Запорізька Січ в останні часи свого існування«. Київ, 1961.

- В. А. Голобуцький — «Максим Железняк». Москва, 1960.
- К. Гуслистий — «Коліївщина». Київ, 1947.
- А. Дмитриев — «Гайдамаччина». Москва, 1939.
- В. Дядиченко — «Антифеодальні повстання в Росії і на Україні на Україні в XVII-XVIII ст.». Київ, 1954.
- О. Я. Єфіменко — «Южная Русь; очерки, исследования і записки», т. II. СПб., 1905.
- Н. И. Костомаров — «Последние годы Речи Посполитой». СПб., 1905.
- Н. И. Костомаров — «Собрание сочинений», кн. I і VI. СПб., 1905.
- В. М. Куликовський — «Полум'я гніву народнього». Київ, 1968.
- П. Кулиш — «Записки о Южной Руси», т. I. СПб., 1856.
- О. П. Лола — «Гайдамацький рух на Україні 20-60 рр. XVIII ст.». Київ, 1965.
- Г. Лужницький — «Українська Церква між Сходом і Заходом». Філадельфія, 1954.
- М. Максимович — «Собрание сочинений», т. I. Київ, 1876.
- М. А. Маркевич — «История Малороссии», т. 2. Москва, 1842.
- В. А. Маркина — «Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в.». Київ, 1961.
- Д. Л. Мордовцев — «Гайдамаччина или Колиивщина». СПб., 1884.
- А. Петрушевич — «Сводная Галическо-русская летопись с 1772 до конца авг. 1778 г.» ч. III. Львів, 1837.
- Н. Полонська-Василенко — «Заселення південної України в половині XVIII ст.». Мюнхен, 1960.
- Н. Полонська-Василенко — «Запоріжжя XVIII століття та його спадщина». Мюнхен, 1965 (т. 1), 1967 (т. 2).
- Г. Я. Сергієнко — «Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.». Київ, 1963.
- А. Скальковскій — «История Новой Сечи или последнего коша запорожского», I-III. Одесса, 1840.
- А. Скальковскій — «Наезды гайдамаков на Западну Украину в XVIII ст., 1733-1768». Одесса, 1845.
- М. Соловьев — «История падения Польши». Москва, 1863.
- К. Широцький — «Коліївщина». Київ, 1918.
- Я. Шульгин — «Начерк Коліївщини». «Руська Исторична Бібліотека» т. XX. Львів, 1898.
- E. Heleniusz — «Wspomnienia narodowe». Paryż, 1861.
- T. Korzon — «Wewnetrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta», т. 2. Kraków, 1887.
- J. Kitowicz — «Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III». Wrocław, 1950.
- T. Morawski — «Dzieje narodu polskiego», т. V. Poznań, 1877.
- J. Perdenia — «Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec Ukrainy na przelomie XVII-XVIII wieku». Warszawa, 1963.
- F. Rawita-Gawroński — «Historia ruchów hajdamackich», т. 1 і 2. Lwów, 1901.

- W. Serczyk — "Gospodarstwo magnackie w wejewództwie w 2-iej polowie XVIII w.", Kraków, 1965.
- W. Serczyk — "Koliszczyzna". Warszawa, 1968.
- A. I. Brawer — "Galizien wie es an Osterreich kam", Leipzig, 1910.
- Bibliothèque de Archives diplomatiques. Pologne recueil des traites et conventions concernant la Pologne, 1762-1862. Paris, 1862.

IV. СТАТТІ

- I. Антоній — «Сава Чаленко». (Из истораи Гайдамаччини прошлого віка. Перевод с польского). «Киевская Старина», 1887, кн. 2.
- М. Вілоус — «Що то були гайдамаки». «Гайдамаки, поема Т. Шевченка». Коломия, 1898.
- I. Л. Бутич — «Архівні джерела про Коліївщину». «Коліївщина», Київ, 1970.
- Гайдамацькіє движенія, монахи и киев. монастири. «Киевская Старина» 1893, кн. 3
- В. А. Голобуцкий. Гайдамацькое движеніе на Запорожьє. «Исторические записки», т. 55, 1956.
- В. В. Грабовецкий — «Відгук гайдамацького руху на західноукраїнських землях». «Український Историчний Журнал», ч. 6, 1968.
- В. В. Грабовецкий — «Гайдамацькі рухи й опришківство». «Коліївщина», Київ, 1970.
- К. Гуслистий — «Коліївщина й повстання Пугачова». «Українська Література», ч. 1-2, Київ, 1941.
- О. І. Дей — «Коліївщина в народній творчості». «Коліївщина», Київ, 1970.
- И. Д. Еварницкий — «Гайдамацькое движеніе и уманская резня». «Русская Мисль», ч. 2, Москва, 1901.
- А. Є. Жукова — «Коліївщина в українському кіномистецтві». «Коліївщина», Київ, 1970.
- С. Ф. Іваницкий — «Польские мемуары о крестьянском восстании 1768 г.» «Ученые записки Ленинградского пединститута», т. I. 1938.
- I. М. Каманин — «О новых матеріялах по истории Коливщини». «Чтенія», кн. 5, СПб., 1891.
- Коліївщина в піснях. «Киевская Старина», 1882, кн. 9.
- Н. І. Колюшко — «Коліївщина та її відображення в творчості Т. Г. Шевченка».
- «Праці Одеського Університету», т. 152. Одесса, 1962.
- О. С. Компан — «Вплив Коліївщини на антифеодальну боротьбу в Росії, Польщі і Білорусії», «Коліївщина», Київ, 1970.
- Т. Г. Лазаренко — «Про термін «Коліївщина». «Укр. Іст. Журнал», 1961, ч. 2.
- Ф. Лебединцев — «Архимандрит М. З. Яворський. «Архів Юго-Западной Руси», 1864, ч. 1, т. 2.

- М. Левченко — «Гайдамацький кут». «Киевская Старина», 1882, кн. 5.
- Ф. Лось — «Іван Гонта». «Українська Література», Київ, 1943, ч. 12.
- М. О. Максимович — «Вісті про гайдамаків». «Москвлянин», Москва, 1845, ч. III.
- В. О. Маркіна — «Соціально-економічні передумови Коліївщини». «Коліївщина», Київ, 1970.
- Г. П. Махнова — «Чисельність і склад українського населення Росії в 60-их рр. XVIII ст.» — «Укр. Іст. Журнал», 1965, ч. 2.
- Вл. П-ко — «Был-ли игумен Мелхиседек Значко-Яворский организатором украинского восстания 1768?» «К. С.», 1905.
- А. Л. Перковський — «Українське населення в 60-70 роках XVIII ст.» — «Укр. Іст. Журнал», 1968, ч. 1.
- А. Полницкій — «Нападение гайдамаков на карантин в Ягодной долине в 1750 г.» — «Киевская Старина» 1889, ч. 5-6.
- Н. Поліська-Василенко — «До історії повстання на Запоріжжі в 1768 р.» — «Науковий Збірник УВАН» т. 1, Нью-Йорк, 1952.
- І. В. Пуха — «Про школи в Запорізькій Січі». «Укр. Іст. Журнал» 1969, ч. 3.
- І. М. Рева — «Передмова до «Уманская резня; записки Вероники Кребс». Київ, 1879.
- Г. Я. Сергієнко — «Історіографія Коліївщини». — «Коліївщина», Київ, 1970.
- Сказание о Бондаренке по народним преданням. «Киевская Старина» 1882, кн. 5.
- К. І. Стецюк — «Коліївщина — велике народньо-визвольне антифеодальне повстання на Україні XVIII ст.» — «Коліївщина», Київ, 1970.
- Г. Ю. Храбан — «Два документи про Коліївщину». — «Укр. Іст. Журнал» 1966, ч. 2.
- Г. Ю. Храбан — «З історії Гайдамаччини». — «Укр. Іст. Журнал» 1968, ч. 6.
- Г. Ю. Храбан — «Мемуари як історіографічне джерело вивчення народньо-визвольного повстання 1768 р.» — «Коліївщина», Київ, 1970.
- Г. Ю. Храбан — «Про спогади Павла Младановича». — «Історичні джерела та їх використання» вип. 4. Київ, 1969.
- Г. Ю. Храбан — «Чи слід користуватись терміном «Коліївщина» — «Укр. Іст. Журнал» 1967, ч. 8.
- В. К. Чернецький — «Звідки родом М. Залізняк?» — «Укр. Іст. Журнал» 1969, ч. 4.
- Ф. П. Шевченко — «Про міжнародне значення повстання 1768 р. на Правобережній Україні». — «Укр. Іст. Журнал» 1968, ч. 9.
- І. Г. Шульга — «Відгомін Коліївщини в Карпатах». — «Коліївщина», Київ, 1970.
- Я. Шульгин — «Правда о Колиивщине польского историка г. Корзона». — «Киевская Старина» 1893, кн. 1.

- В. І. Щербина — «Сава Чаленко і Гнат Голий». — «Киевская Старина» 1891.
- В. І. Щербина — «Три Шелеста (из истории Колиивцини)». «Киевская Старина» 1893, кн. 11.
- В. Шурат — «Гайдамаки у Львові». Літературний додаток до газети «Неділя» ч. 6, Львів, 1911.
- S. Goszczyński — «O Ukrainie i rzezi umańskiej». (Вступна стаття «Zamek kaniowski». Warszawa, 1905.
- T. Korzon — «Nowa książka o koliwsczyźnie». — «Kwartalnik Historyczny», No. 3, 1892.
- A. J. Rolle — «Straszny Józef». — «Gawędy historyczne». Kraków, 1966.
- W. Serczyk — «Materiały do historii Koliwsczyzny w kijowskich zbiorach archiwalnych». — «Kwartalnik Historyczny», No. 3, 1966.
- W. Serchuk — «M. Znaczko-Jaworski i monaster Motroninski przed wybuchem Koliwsczyzny». «Studia Historyczne», No. 3, 1968.

ЗБІРНИК СТАТТЕЙ

- «Коліївщина 1768 р.» — Матеріяли ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. Київ, 1970.
-

ІНДЕКС ОСІБ

Абазин — 57.
Август II — 35, 57, 63.
Август III — 35, 63, 66.
Аллен — 203.
Анжберг — 281.
Анна (цариця — 67, 123.
Антонович В. — 22, 48, 52, 103,
119, 129, 159, 183-5, 187, 189,
233, 239, 240, 272, 289.
Алпостол Д. — 122, 123.

Багатий — 82, 204, 235.
Бандурка — 84, 294, 298.
Бантши-Каменський — 19.
Баратов — 98, 294.
Бендзінський — 78, 159.
Беркут — 71.
Білий — 293.
Бйодровський — 153.
Бобржинський — 214.
Бобровський — 154, 155.
Бондаренко Іван — 76, 77, 84,
88, 98, 129, 165, 194, 214, 256-
257, 277, 278, 279.
Бондаренко Михайло — 293.
Бондаренко Федір — 244.
Борода — 71.
Ботвиненко — 157, 243, 245, 292.
Бочка — 220, 270.
Браніцький — 88, 89, 90, 159,
211, 238, 255.
Братковський — 57.
Брінк — 248.
Бурка — 223.
Бучацький — 92, 255.
Бушовський — 150.
Бюшінг — 32.

Василь — 93, 129, 249.
Васюк — 200.
Вейсбах — 67, 104.
Вепрейський — 93, 255.
Верлан, полк. — 63-68, 70, 123,
138, 165, 196.
Верлан Ілля — 68.
Вернигора — 293.
Вихристка — 299.
Вишньовський — 295.
Вілліамс — 191.
Вітвіцький — 198.
Вітер — 84.
Вовк — 72.

Воейков — 85, 87, 109, 113, 225,
251, 252, 253.
Волинецький — 45, 154-5, 156.
Вомж — 154.
Вонсовський — 45.
Вороченко — 293.
Воюдський — 205.
Вуїч — 93, 254.
Вульф — 220.
Вяземський — 124.

Гайдаш — 243.
Гайне — 67, 104.
Гаркуша — 71.
Гелленюш — 178, 181, 188, 272.
Гермайзе — 23-25, 99, 196, 219,
220, 222, 231, 232, 245, 247, 248,
252, 253, 269, 282, 283.
Глоба — 117, 132.
Глухенький — 263.
Голий — 70.
Голобуцький — 26, 108, 195, 196,
227, 273.
Головатий — 117.
Головацький — 165, 293.
Головко А. — 298.
Головко М. — 225.
Головко П. — 112.
Гончар — 218, 241.
Горбачук — 205.
Гордієнко-Головко — 102, 186.
Гошовський — 295.
Греков — 110, 111, 112.
Грива — 64, 66, 68, 70.
Гришко — 55.
Груда — 84.
Грушевський — 26.
Губа — 89, 92.
Гудименко — 175.
Гуслистый — 26, 160, 244, 266.

Гавронський, гл.: Равіта-Гав-
ронський.
Галаган — 122.
Галецький — 52, 53, 61.
Голіцин — 93, 254.
Гонта Іван — 78, 79, 80, 81, 82,
85, 86, 87, 88, 95, 96, 143, 144,
165, 166, 179, 183, 192, 194, 199,
202, 204, 205, 209, 210, 212, 214,
220, 221, 222, 223, 224, 227-241,
254, 268, 271, 272, 273, 274, 277,

280, 285, 288.
Гощинський — 18.
Градовський — 294.
Гурьев — 86, 95, 139, 143, 224,
231, 232, 235, 236, 283.

Дашко — 78, 79, 232.
Даровський — 271.
Державин — 227.
Деркаловський — 195.
Дзюба — 62.
Дзяковський — 150
Дмитрев — 188, 169.
Дорошенко Д. — 120, 122, 128,
282.
Дорошенко М. — 108.
Дорошенко П. — 126.
Драгий — 199.
Дубина — 72.
Дубний — 293.
Дубчек — 87.
Дуріні — 173, 208.

Єфименкова — 26.
Єзерський — 36, 37.
Єлисавета — 123, 124.

Жиган — 152.
Жила — 70, 71.
Жмур — 112.
Жофрин — 168.
Жураковський — 150.
Жупанський — 203.
Журба — 76, 77, 84, 88, 93, 194,
249, 250, 251, 252-254, 277, 278,
279.

Завроцький — 265.
Залізник Г. — 216.
Залізник Максим — 75, 76, 77,
79, 80, 81, 85, 86, 87, 88, 94, 95,
98, 99, 100, 108, 112, 115, 117,
133, 134, 135, 136, 137, 143, 144,
157, 165, 179, 181, 182, 183, 193,
194, 209, 212, 214, 215, 227, 236,
241, 242, 243, 246, 249, 254, 265,
266, 271, 274, 276, 277, 280, 281,
283, 285, 288, 295-296, 297.
Зяць — 89.
Зеллер — 242.
Значко-Яворський — 14, 16, 132,
169, 172-3, 223, 257-264.

Іван — 90, 93, 254.
Іваниця — 70, 71.
Ісаенко — 245, 246.
Іскра — 54.

Казин — 298.
Калькишевський — 108, 109, 110,
111, 113, 114, 115, 116, 117, 132.
Каміньський — 89, 198, 294.
Касіян — 69.
Каміньський Я. — 18.
Карло XII — 102.
Катерина II — 18, 35, 87, 90, 93,
99, 105, 116, 117, 124, 128, 131,
132, 133, 134, 139, 141, 142, 149,
169, 172, 176, 196, 225, 250, 260,
262, 267, 268, 280, 281, 282.
Квасневський — 194, 241-2.
Квяткевич — 203, 270.
Кітович — 48, 197.
Кіфа — 68.
Кішка — 172.
Коваль — 242.
Ковпак — 116.
Кожухар — 265, 269.
Коллонтай — 215.
Кологривий — 114, 115.
Кологривов — 86, 91, 236, 283.
Конарський — 215.
Копиткевич — 249.
Костецький — 174, 272.
Костомарів — 21, 52, 61, 182, 203,
222, 302.
Косцюшко І. — 206.
Косцюшко Т. — 207, 303, 304.
Кочубей — 122.
Кравченко — 295.
Крашевський — 37, 43.
Кребсова — 12-13, 204, 224, 228,
235.
Кречетников — 85, 86, 90, 91,
139, 143, 236, 238, 283, 284.
Кришакевич — 26.
Крушельницький — 182, 281.
Куліш — 19, 280, 286, 302.
Курдванський — 150.
Кучевський — 78.
Лад — 173.
Лац — 78.
Лбов — 225.
Лейзор — 150.
Ленарт — 78, 81, 204.
Ленкевич — 150.
Леонов — 252.
Лесотьев — 72.
Лепаха — 99.
Лещицький — 35, 63, 64, 69,
10.
Лісцевський — 260, 263.
Ліпоман — 13, 96, 181, 194, 195,
280.

Лісовський — 122.
Лобуренко — 286.
Лозінський — 294.
Лола — 26, 188.
Лопатинський — 150.
Лужницький — 34.
Лелевель — 32.
Любомирський К. — 46, 62, 64.
Любомирський С. — 37, 44.
Лях — 72.

Магнушевський 78, 80, 234, 235.
Мазепа — 41, 56, 58, 59, 60, 102,
121, 126.
Майборода — 87, 89, 195, 255,
278.
Майстренко — 72, 73.
Макольський — 150.
Максимів — 250.
Максимів М. 84.
Максимович — 20, 110, 194, 266,
280, 289.
Малашиха — 45.
Мальтус — 120.
Маркевич — 30, 266.
Маркович — 122.
Матковський — 150.
Мацевич — 156.
Мачула — 72.
Маянович — 196.
Медведівський — 70.
Медвідь — 64, 68, 70.
Мелешко — 72.
Мелхиседек — гл.: Значко-
Значко-Яворський
Мещерський — 91.
Мизин — 246, 278.
Милорадович — 122.
Митинський — 250, 299.
Мініх — 72.
Младанович П. — 12-13, 204,
230, 231, 235, 236, 238.
Младанович Р. — 78, 79, 80,
81, 82, 204, 209, 228, 230, 232,
233, 234, 235, 272.
Млодейовський — 261.
Могила — 54.
Мокрицький — 175.
Молдаван — 280.
Моліньський — 70.
Моравський — 16.
Мордовцев — 19, 188, 216, 219,
267.
Москаленко — 256.
Москаль — 266.
Москаль М. — 84, 191.
Моторний — 64, 67.

Мочульський — 18.
Моцєнський — 14, 194, 280.
Мусієнко — 218, 241.

Наполеон — 143.
Нарушевич — 47.
Невігчанний — 71.
Неживий — 76, 77, 83, 84, 87,
89, 96, 98, 99, 156, 157, 158,
164, 165, 194, 214, 218, 241-
284, 254, 277, 278, 279, 281,
286, 292, 293.
Недзвецкий — 150.
Ничаєвський — 206.
Ніс — 83.

Обух — 78, 80, 209, 228, 230, 232,
234, 235.
Огородський — 92.
Одобаш — 111.
Ольшевський — 153.
Орел — 175.
Орлик — 296.
Орлик П. — 60, 69, 126.
Остроух — 108.
Охоцький — 238.

Павленко — 72.
Паламаренко — 298.
Палій — 53, 57?61, 62, 138, 162,
187, 249.
Панасенко — 298.
Панін — 91, 92.
Панченко — 89, 93, 253.
Паралюш — 83, 298.
Пархоменко — 220.
Пашковський — 111.
Пащенко — 59.
Пердеця — 55, 57, 60, 62, 162.
Перехрест-Цвілий — 195.
Петро I — 58, 60, 117, 120, 121,
122, 126, 127.
Петро II — 122.
Писаренко — 64, 65, 68, 70.
Письмянний — 71.
Підпригоренко — 236.
Плиханенко — 84, 293.
Подоляка — 71.
Поломаний — 220, 270.
Подпильний — 111.
Полянський — 64, 66.
Пснятовський — 35, 37, 85, 168,
203.
Попадко — 282, 283.
Поплавський — 39.
Попович — 227.
Потоцькі (рід) 37, 49, 57, 69.

- Потоцький Й. — 102.
 Потоцький Ф. — 78, 176, 203, 230, 231, 232, 233, 238, 239.
 Поцягайло — 111.
 Похил — 72.
 Прозоровський — 91, 116.
 Протасєв — 88, 248, 251, 253.
 Прушицький — 156.
 Псарський — 92.
 Пугачов — 227.
 Пшерембський — 46.
 Равіта-Гавронський — 15, 16, 18, 42, 44, 45, 51, 68, 73, 76, 147, 149, 151, 152, 154, 160, 163, 169, 172, 174, 175, 178, 179, 181, 188, 189, 195, 214, 218, 219, 229, 242, 243, 267, 280, 281, 288.
 Радкевич — 92.
 Радзивил — 71, 195.
 Рачинський — 181, 224, 230, 272.
 Ремеза — 293.
 Репнін — 91, 92.
 Ржондковский — 150.
 Рибінський — 47.
 Рильський — 92.
 Рижгач — 64.
 Роговський — 195.
 Роговський М. 150.
 Розумовський О. — 123.
 Розумовський К. — 73, 123, 124, 128.
 Ролле — 16, 93, 253, 254.
 Романченко — 83.
 Рудь — 70.
 Румянцеv — 84, 85, 87, 88, 91, 93, 120, 124, 126, 239, 145, 242, 253, 284.
 Сава — 68.
 Сабаш — 218.
 Савченко — 90.
 Сагайдачний — 260.
 Самбик — 111.
 Самойлович — 54, 60.
 Самусь — 53, 55, 58, 62, 187.
 Сангушко — 63.
 Саражин — 84.
 Саченко — 89, 257.
 Семененко — 67.
 Семерій — 293.
 Серєда — 71.
 Серчик — 15, 17, 226, 273.
 Севський — 252.
 Сенявський — 62.
 Свідзінський — 63.
 Скальковський — 18, 109, 132, 194, 212, 215, 216, 219, 220, 224, 226, 280.
 Скапа — 108.
 Скаржинський — 92.
 Скорина — 84.
 Скорич — 64, 68, 70.
 Скоропадський — 41, 60.
 Скшетуський — 40.
 Словецький — 18.
 Смілянський — 84.
 Собеський — 54.
 Сокальський — 116.
 Соловйов — 18.
 Сталін — 218.
 Сташкевич — 84, 89, 92, 93, 129, 144, 196, 254-256, 278.
 Старжевський — 207, 296-298.
 Старушевський — 174-175, 176.
 Стемповський — 88, 93, 96, 208, 254.
 Стоцький — 150.
 Сухий — 72.
 Суходольський — 92.
 Таран І. — 84.
 Ізд. кол 6
 Таран Павло — 48, 84, 218.
 Таран Прокип — 72.
 Тарагуха — 286.
 Тарас — 70.
 Текелій — 116, 117.
 Темко — 64.
 Тербухович — 91.
 Терещенко — 241.
 Тесленко В. гл. Журба Андрій.
 Тєсля — 72.
 Тимберський — 154.
 Тименко — 165.
 Тимченко — 89, 93, 253.
 Третяк — 116.
 Прутко — 112.
 Туболіцький — 150.
 Туроверов — 93.
 Тучапський — 238, 271-272.
 Уласенко — 78, 80, 82, 95, 194, 195, 236, 274.
 Урбанович — 252.
 Фалітковський — 206, 207, 296-297.
 Флоринський — 64.
 Франко — 13, 14, 23, 306.
 Харко — 70, 71, 173.
 Хмельницький — 126, 179, 220.
 Хоєцький — 37.

- Хойновський — 173.
Хорват — 157, 245.
Храбан — 263, 281, 287
- Цехмістер — 286.
Цесельський — 79, 80, 232.
- Чайковський — 267.
Чалий — 64, 65, 67, 68-70.
Чернищенко — 249.
Чернявченко — 129, 223, 249.
Чертков — 109, 113.
Чечель — 67.
Чоповський — 96, 164, 195, 293.
Чорба — 87, 246, 270.
Чорний І. — 84, 298.
Чорний М. — 83.
Чортков — 226.
Чортов — 246.
Чуб — 265.
- Шафрановський — 81.
Швачка — 76, 77, 84, 88, 99, 165,
179, 194, 199, 200, 214, 248?252,
277, 278, 279, 298.
Швець — 295.
Шевченко — 84, 88.
Шевченко Іван — 301.
Шевченко Тарас — 25-26, 267,
305-6.
- Шевченко Ф. — 26, 196.
Шелест В. 84, 87, 293.
Шелест О. — 223, 269, 270.
Шило — 282-3.
Широцький — 26, 230.
Шостак — 89, 93, 254.
Шульга — 244, 245.
Шульгин — 21, 27, 194, 199, 256,
288, 289.
Шумлянський — 76.
Шундра — 84.
- Щеневський — 189.
Щерба — 88.
Щербина — 257.
Щербина І. — 298.
Щербина В. — 166, 287.
Щербина Д. — 166.
- Юхименко — 298.
- Яворський Мелхиседек, гл.
Значко-Яворський.
Якименко — 199.
Ян Казимир — 170.
Яшовський — 18.
Ярема — 78, 80.
Ястребов — 216, 219.

СПИС ІЛЮСТРАЦІЙ

	Ст.
Карта: Українські землі в періоді Коліївщини	33
Мотронинський Манастир (Т. Шевченко аквареля, 1845)	49
Тип гайдамаки	53
Рисунок на козацькому прапорі	55
Петро Первий (Підпис: Цар Пйотр Первий: »Це той первий, що розпинав нашу Україну«	59
Двірський козак	65
Бандурист співає про Мамаю	69
Українське село на Волині	73
Козак з надвornoї міліції	79
Українська дівчина	83
Український селянин зі сином	97
Тип польського шляхтича	99
Танцюючі козаки	105
Козак при праці	111
Українська селянка	125
Чумаки в дорозі	127
Цариця Екатерина Вторая: »А другая доконала нашу Україну«	141
Український селянин («хлоп») у кожусі	161
Максим Залізник	217
Гонта	229
Церква в Росошках збудована Іваном Гонтою	231
Іван Гонта (рис. М. Фаргуха)	233
Портрет Гонти невідомого польського маляра	237
Архим. Мелхиседек Значко-Яворський	259
Свячення ножів (рис. Сластьона)	276
Волинянки	277
Кодня	289

.....
Ілюстрації на стор. 53, 55, 59, 79, 105, 141, 217, 299, 231, 259 і 276 передруковані із: F. Rawita-Gawroński. Historia ruchów hajdamackich. т. 1 і 2; ілюстрації на стор. 53, 65, 69, 73, 79, 83, 97, 99, 111, 125, 127, 161, 277 і 289 із: A. Rolle. Gawędy historyczne, т. 1 і 2. . . . .

ДОСІ ВИЙШЛИ ДРУКОМ ТАКІ ПРАЦІ
д-ра Петра Мірчука

1. АКТ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ. Нью-Йорк, 1952, Мюнхен, 1953. Стор. 64.
2. УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ. Мюнхен, 1953. Стор. 319.
3. УКРАЇНСЬКА ВИЗВОЛЬНА СПРАВА І УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ. Торонто, 1954. Стор. 78.
4. »З МОГО ДУХА ПЕЧАТТЮ«. Нью-Йорк, 1954. Стор. 30
5. ВІДРОДЖЕННЯ ВЕЛИКОЇ ІДЕЇ. Торонто, 1954. Стор. 63.
7. ВІД ДРУГОГО ДО ЧЕТВЕРТОГО УНІВЕРСАЛУ. Торонто, 1955. Стор. 70.
8. ЗА ЧИСТОТУ ПОЗИЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ. Лондон, 1955. Стор. 184.
9. УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКА ВІЙНА. Торонто, 1957. Ст. 80.
10. У НІМЕЦЬКИХ МЛИНАХ СМЕРТИ. Лондон, 1957. Стор. 236.
11. ПЕРШИЙ ЛИСТОПАД 1918. Торонто, 1958. Стор. 59.
12. ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ. Торонто, 1958. Стор. 106.
13. НА ІСТОРИЧНОМУ ЗАКРУТІ. Торонто, 1959. Стор. 72.
14. МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ. Лондон, 1960. Стор. 136.
15. СТЕПАН БАНДЕРА. Лондон, 1961. Стор. 160.
16. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ 1917-1920. Філадельфія, 1967.
17. НАРИС ІСТОРІЇ ОУН, т. I. Мюнхен, 1968. Стор. 639.
18. РОМАН ШУХЕВИЧ (ГЕН. ТАРАС ЧУПРИНКА). Лондон, 1970. Стор. 269.
19. КОЛІВЩИНА (ГАЙДАМАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1768 р.). Лондон, 1973. Стор. 318.

Приготовляється до друку:

НАРИС ІСТОРІЇ ОУН, т. 2.
